215
H215.7/1

مىرسۇلتان ئۇسمانوف

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى

www.birhon.com
بىرھون بىلىم ئامبىرى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر
تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى نەشر قىلدۇردى

21500009707
中央民族大学
書
圖书馆

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ئابلەت ئىمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ئابدۇۋەلى مۇھەممەت ئېلى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن دىيالېكتى

مىرسۇلتان ئوسمانوف

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ سانائەت ئالىي تېخنىكوم مەكتىپى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168mm 1/32 باسما تاۋىقى 11.72
2004 - يىلى 11 - ئاي 1 - بېسىلىشى
ISBN 7—228—09063—2
باھاسى: 20.00 يۈەن

ئاپتوردىن

ئۇقۇرمەنلەرگە سۇنۇلۇۋاتقان «خوتەن دىيالېكتى» 1956 - يىلى 9 - ئايدىن 1957 - يىلى 3 - ئايىنىڭ ئاخىرىغىچە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن تەشكىل قىلىنغان تىل تەكشۈرۈش 6 - ئەترىتىنىڭ خوتەن گۇرۇپپىسىدا گۇرۇپپا باشلىقى سۈپىتىدە تىل تەكشۈرۈشكە قاتنىششىم جەريانىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا نەشرگە تەييارلاندى.

ئارىلىقتا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. بۇ جەرياندا قولۇمدا قالغان بىر قىسىم ماتېرىياللار مەسىلەن، خېلى بىر قىسىم تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ يېزىسى، يېشى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ... قاتارلىق ئەھۋاللىرى خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللار يوقىلىپ كەتتى. بەزى ماتېرىياللار قالايمىقانلىشىپ قالدى. شۇڭا بۇ ئەسەردە بەزى كەمتۈك قالغان ئورۇنلارمۇ يوق ئەمەس.

ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، 1956 — 1957 - يىللىرىدىكى تىل تەكشۈرۈش نوقۇل دىيالېكت ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاساس قىلماي، پەقەت دىيالېكتلارنىڭ ئەدەبىي تىلىمىز بىلەن بولغان يىراق — يېقىنلىقىنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈن ۋەكىل سۈپىتىدە تاللاپ ئېلىنغان نۇقتىلار خوتەن ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر بويىچە مەدەنىيەت، مائارىپتا بىر قەدەر ئۈستۈنرەك بولغان، كۆپىنچە قاتناش تۈگۈنلىرىگە جايلاشقان رايون ۋە يېزىلار ئىدى. مۇنداق رايون ۋە يېزىلاردىكى ئاۋام خەلق تىلىدا ئەدەبىي تىلنىڭ

ئازدۇر ـ كۆپتۇر تەسىرلىرى بولغاچقا، تىل ماتېرىيالى ئۇچۇن تاللاپ ئېلىنغان شەخسلەرنىڭ تىلىدا دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلەرنى تولۇق ئەكس ئەتتى، دېگىلى بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندىمۇ، بۇ ئەسەرنى خوتەن دىيالېكتىنىڭ دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىدۇ، دېيەلمەيمەن.

مۇندىن باشقا، بۇ ئاز كەم يېرىم ئەسىر داۋامىدا ئومۇمىي خوتەن دىيالېكتىدا مەن تەكشۈرگەن ۋاقىتتىكىگە نىسبەتەن ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى، يەنى ئۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ بىر قىسىم دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقاتتى، مەسىلەن، 1986 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئېلىچى ناھىيىسىنىڭ لاگرو كەنتىگە بېرىپ، ئۇ جاينىڭ تىل ئەھۋالىنى كۆزەتكىنىمىزدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان [o] ، [ø] تاۋۇشلىرىنىڭ كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى ، سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] گە ئاجىزلىشىدىغانلىقى بايقالغانىدى. بۇ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىنو ـ تىياتىر، رادىئو ـ تېلېۋىزىيە تورلىرىنىڭ كېڭىيىشى ، خەلقنىڭ ساۋات چىقىرىش نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشى . . . قاتارلىقلارغا ئەگىشىپ ئەدەبىي تىل بىلەن يەرلىك دىيالېكتلار ئارىسىدا مۇقەررەر يۈز بېرىدىغان ئەھۋال. شۇڭا كەڭ ئوقۇرمەنلەر خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە مۇندىن 50 يىلچە بۇرۇنقى ئەھۋالغا ئاساسەن بايان قىلىنغان بۇ

ماتېرىياللارغا هازىرقى نۇقتىدىن قاراپ قالماسلىقى كېرەك. مۇشۇ مەقسەتتە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشى ئۈچۈن 1956 - يىلى 10 - ئايدا قارىقاش ناهىيىسى قاپاقلا يېزىسىدىن نىزامىدىن خەلپە ئېيتىپ بەرگەن «ziwidixan» دېگەن خەلق چۆچىكىنىڭ 1986 - يىلى 10 - ئايدا ئېلچى ناهىيىسى لاڭرۇ كەنتىدە ئابدۇمىجىتخان (40 ياش، چالا ساۋات) ئېيتىپ بەرگەن ئىككىنچى بىر ۋارىيانتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قىسمىدا بېرىپ قويۇلدى.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئۆزىمىز خاتىرىلىگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا پەقەت ئەدەبىي تىل بىلەن فونېتىكىلىق جەهەتتىن پەرقى بولغان، شۇنىڭدەك ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن قوللىنىلمايدىغان، ياكى خوتەن دىيالېكتىغىلا خاس سۆزلەردىن 1000 غا يېقىن سۆز بېرىلدى.

خوتەن دىيالېكتىنى يېزىشقا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان ئىنتىلگەن بولساممۇ، كۈندىلىك خىزمەتلەردىن قول ئاجرىتالمىغانىدىم. كۈندىلىك خىزمەتلەردىن قول ئاجراتقىنىمدا، خوتەن دىيالېكتىغا دائىر بەزى مەسىلىلەرنىڭ ئېسىمدىن كۆتۈرۈلگەنلىكىنى هېس قىلدىم. شۇنداق بولسىمۇ، خوتەن دىيالېكتىدەك مۇنداق بىر مۇهىم دىيالېكتنى ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتچىلىرىغا، تۈركولوگلارغا چامىمنىڭ يېتىشىچە تونۇشتۇرۇپ قويۇشنى مۇۋاپىق كۆردۈم.

خوتەن دىيالېكتىدەك مۇنداق بىر مۇهىم دىيالېكتنى يېزىشتا ئۇنىڭ هەرقايسى شېۋىلىرىنى ئايرىم - ئايرىم بايان قىلىش لازىم ئىدى. لېكىن خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شېۋىلەرنىڭ ئورتاق نۇقتىلىرى ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا پەرقلىق نۇقتىلىرىدىن كۆپ

بولغىنى ئۈچۈن بۇ ئەسەردە خەلق نوپۇسى كۆپ بولغان، شۇنىڭدەك خوتەن ۋىلايىتى بويىچە ھەممە جەھەتتىن مەركەز ھېسابلىنىدىغان ئېلچى، قارىقاش، لوپ ناھىيىلىرىدە قوللىنىلىدىغان ئېلچى- قارىقاش- لوپ شېۋىسى ئاساس قىلىنىپ، قالغان شېۋىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇشۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ بېرىلدى. بەلكىم، مېنىڭ قوللانغان بۇ ئۇسۇلۇم توغرا بولماسلىقى مۇمكىن . كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ، خوتەن دىيالېكتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تىلچىلارنىڭ تەنقىدىي كۆز بىلەن قاراشلىرىنى، تۈزىتىشلىرىنى ۋە تولۇقلاشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خوتەن دىيالېكتى ئۇزۇندىن بۇيان تۈركولوگلارنىڭ جۇملىدىن ئۇيغۇر تىلچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كېلىۋاتقان بىر دىيالېكت . بۇ ئەسەرنىڭ ئاممىباب ئەمەسلىكى ۋە دۆلەت ئىچى ھەم سىرتىدىكى تۈركولوگلارنىڭ ئوخشاش پايدىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلۇپ بارلىق مىساللار خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى بىلەن بېرىلدى، بۇ ھەقتە قالغان بىر قىسىم ئوقۇرمەنلەردىن كەچۈرۈم سورايمەن.

مۇندەرىجە

I كىرىش 1
1. خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش 1
1) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەر ۋە ئۇلاردىكى كۆز قاراشلار 4
2) بۇ ئاھالىنى قانداق ئاتاش مەسىلىسى 13
3) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بۇ «تىل» نى ئاتاش مەسىلىسى 15
4) خوتەن دىيالېكتىنىڭ «ئاق ھون» قاتلىمى ئۈستىدە مۇلاھىزە 20
2. خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى 28
3. خوتەن دىيالېكتىنىڭ مۇھىم پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى 32
4. خوتەن دىيالېكتىنىڭ شېۋىلەرگە بۆلۈنۈشى 38
5. خوتەن دىيالېكتىغا ۋەكىل قىلىپ تاللانغان تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى 40
II خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى 43
1. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېملار..................... 43
2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [ɪ] تاۋۇشى 44
1.2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [ɑ]، [ɛ]، [o]، [ø]، [u]، [y] لەردىن كېيىن كەلگەن [ɪ] تاۋۇشىنىڭ

چۈشۈپ قېلىشى 45
2 . 2 . [i] تاۋۇشىدىن كېيىنكى [ɽ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ
قالماسلىقى 51
2 . 3 . ɽt ، ɽq ، ɽk قوش ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىكى [ɽ]
نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 53
2 . 4 . سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى-
كەينىدە كەلگەن [ɽ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 54
2 . 5 . سۆز بېشىدا كەلگەن [ɽ] نىڭ [j] بىلەن
نۆۋەتلىشىشى 55
2 . 6 . سۆز ئوتتۇرىسىدىكى [ɽ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ [i]
تاۋۇشىغا يانداش كېلىشىنى شەرت قىلىشى 56
2 . 7 . ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [ɽ] تاۋۇشى 59
2 . 8 . [j]/[ɽ] نۆۋەتلىشىشىنىڭ
تاسادىپىيلىقى 60
2 . 9 . خۇلاسە 62
3 . خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېتىكىلىق
ئۆزگىرىشلەر 63
3 . 1 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 . 1 . 1 . سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɑ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 . 1 . 2 . سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɑ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 63
3 . 1 . 3 . سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]
تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى 64
3 . 1 . 4 . سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ]

تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىشى 64
3. 1. 5. [ɛ] تاۋۇشىنىڭ بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى
قوشۇمچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاجىزلىشىشى 65
3. 1. 6. [ɑ] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز
ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغان ئەھۋالدا ئاجىزلاشماسلىقى 65
3. 1. 7. [o] ، [ø] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق
بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [ɷ] ، [Y] تاۋۇشلىرىغا
ئايلىنىش ئەھۋالى 66
3. 2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 67
[ɑ]/[u] ، [ɛ]/[y] ، [ɑ]/[o] ، [i]/[ɑ] ، [i]/[u] ،
[ɑ]/[ɛ] ، [u]/[i] ، [y] ، [u]/[y] ، [u]/[ɑ] ....
3. 3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 72
3. 3. 1. [ɑ] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ
قېلىشى 72
3. 3. 2. ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى
«-si» دىكى [i] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى 73
3. 4. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى 73
3. 4. 1. [o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α — o ، ε — ø شەكلىدە پەيدا
بولىدىغان ئاھاڭداشلىق 74
3. 4. 2. [u] ، [y] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق
سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α — u//u — u ،
ε—y//y—y شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق. 74
3. 4. 3. ئالدىنقى بوغۇمى [o] ، ئىككىنچى
بوغۇمى [ɑ] بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئالدىنقى بوغۇمى [ø] ، ئىككىنچى

بوغۇمى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ [α]،
[ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى 75

3. 4. 4. ئالدىنقى بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى [α] ياكى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق 76

3. 4. 5. ھەر ئىككىلا بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق 77

3. 5. سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى 77

3. 6. ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى 78

3. 7. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى 78

3. 8. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 89

3. 8. 1. [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 89

3. 8. 2. [ɣ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 90

3. 8. 3. [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 90

3. 8. 4. [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 91

3. 8. 5. [h] كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 92

3. 8. 6. [ʃ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 92

3. 8. 7. [g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى 93

3. 9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى 93

3. 9. 1. [q]، [k]، [p] تاۋۇشلىرىنىڭ

ئاجىزلاشماسلىقى 93
3. 9. 2. بوغۇم ئاخىرىدىكى [q]، [tʃ] تاۋۇشلىرىنىڭ
ئاجىزلىششى 93
3. 10. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى ......
.... 94
3. 10. 1. ئوڭ ئاسسىمىلياتسىيە 94
3. 10. 2. تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە 94
3. 11. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى ...
.... 95
3. 12. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى ... 96
Ⅲ خوتەن دىيالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق
(مورفولوگىيىلىك) ئالاھىدىلىكلىرى 97
1. ئىسىملار 97
1. 1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى 97
1. 2. ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى 98
1. 3. ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى 104
2. سۈپەتلەر 106
2. 1. كېمەيتمە دەرىجە 106
2. 2. ئەركىلەتمە دەرىجە 106
2. 3. ئاشۇرما دەرىجە 107
2. 3. 1. سۈپەتلەرنى تەكرارلاش يولى بىلەن
ياسالغانلار 107
2. 3. 2. چىقىش كېلىش ۋاسىتىسى بىلەن ياسالغانلار
.... 108
2. 3. 3. رەۋىشلەر ۋاسىتىسى بىلەن ياسالغانلار......
.... 108

3. سانلار 109
3. 1. دەرىجە سانلار 109
3. 2. ئۆملۈك سانلار 110
4. ئالماشلار 110
4. 1. شەخس ئالماشلىرى 110
4. 2. كۆرسىتىش ئالماشلىرى 111
4. 3. سوراق ئالماشلىرى 113
5. رەۋىشلەر 114
6. پېئىللار 116
6. 1. پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى 116
6. 1. 1. ئىمكانىيەت تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ... 116
6. 1. 2. باشلانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ...
.... 117
6. 1. 3. چەكلىمىسىز تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى ......
.... 117
6. 1. 4. تاماملانما تۈسلۈك ئۆزەك شەكلى 118
6. 2. پېئىل دەرىجىلىرى 118
6. 2. 1. ئۆملۈك دەرىجە ، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجھۇل
دەرىجە قوشۇمچىلىرى 119
6. 2. 2. مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى 119
6. 2. 3. [tʃ]، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە tʃiq-
پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى 121
6. 3. پېئىللارنىڭ رايلىرى 122
6. 3. 1. بۇيرۇق - تەلەپ رايى 122
6. 3. 2. پەرەز - قارشىلىق رايى 129

6 .3 .3 . زۆرۇرىيەت رايى 130
6 .3 .4 . بايان رايى 131
A . ئۆتكەن زامان پېئىللىرى 131
B هازىرقى ـ كەلگۈسى زامان پېئىللىرى 145
C. tʃeɣiwā(τ) بىرىكمىسى توغرىسىدا 155
7 . ئىسىمداشلار 157
8 . سۈپەتداشلار 158
8 .1 . پۈتكەن سۈپەتداشلار 158
8 .2 . پۈتمىگەن سۈپەتداشلار 161
9 . رەۋىشداشلار 164
9 .1 . « P » رەۋىشداش 164
9 .2 . «-j//-ε، -α» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداش 165
10 . ياردەمچى سۆزلەر 166
11 . سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 171
11 .1 . -lyk، -luq//-lik، -liq قوشۇمچىسى 171
11 .2 . -lyg، -luɣ//-lig، -liɣ قوشۇمچىسى 171
11 .3 . -tεj، -dεj//-tεg، -dεg قوشۇمچىسى 172
11 .4 . -sijε، - siτε//-sijα، -siτα قوشۇمچىسى ... 173
11 .5 . -siτi//-siji قوشۇمچىسى 173
11 .6 . -εŋgy، -aŋɣu//-ngy، -ŋɣu قوشۇمچىسى ....
173 ....
Ⅳ خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۈلگىلەر 176
1 . خەلق قوشاقلىرى 176
2 . خەلق چۆچەكلىرى 220

3. تىل ئۆمەنلەش (تىل كۆندۈرۈش) 272
4. ماقال - تەمسىللەر 274
5. تېپىشماقلار 278
6. لاپ 280
7. خوتەن ئېلچىدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر 281
V خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق
سۆزلىرى 287
VI قوشۇمچىلار 348
1. ئەسەردە كۆرۈلگەن يەر - جاي ناملىرى 348
2. قىسقارتىلمىلار 351
3. قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ
ئىزاھى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن
سېلىشتۇرمىسى 352
4. پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر 355

I كىرىش

1 . خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بىر قاراش

تەكلىماكان چۆللۈكىنى چۆرىدەپ جايلاشقان بوستانلىقلارنىڭ تارىختا بىر قانچە خىل دىن ۋە بىر قانچە خىل مەدەنىيەتنىڭ، جۈملىدىن بىر قانچە خىل تىل ۋە ھەر خىل سىستېمىدىكى يېزىقلارنىڭ ئۆچرىشىپ ئارىلىشىش نۇقتىلىرى بولغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا، مۇنداق ئارىلىششلارنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر تىلى ئۆزىگە خاس بولغان بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى يوقىتىش ۋە مەغلۇب بولغان تىللارنىڭ بىرمۇنچىلىغان تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش ھېسابىغا باشقا تىللار ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. يېزىق جەھەتتىن ئالغاندا، ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدىكى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ھازىرقى زاماندا قوللىنىلىۋاتقان ئۇيغۇر يېزىقى ئەسىرلەر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئىپادىلەشتىكى يېتىشسىزلىكىنى تەدرىجىي تولۇقلاپ، باشقا يېزىقلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى.

بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇلۇۋاتقىنى نوقۇل دىنىي مەزمۇندىكى يېزىق تىللىرىلا بولماستىن، بەلكى كۆپىنچە بۇ جايلاردىكى بىر قىسىم ئولتۇراق ئاھالە قوللانغان تىللار بولۇپ، ئالىملار بۇ جايلاردىن تېپىلغان يېزىق يادىكارلىقلىرىدىكى تىل ئالاھىدىلىكىگە قاراپ، بۇ تىللارنىڭ شەرقىي ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان، سوغد، توخرى (توخار) ۋە ساق تىللىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان.

بۇ تىللار ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئارىلىشىش جەريانىدا مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ لېكسىكا ساھەسىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسىدىمۇ بەزى ئىزلارنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئىنچىكىلەپ كۆزىتىلسە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە مۇنداق ئارىلىششلارنىڭ ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى تەسىرلىرىنى بايقىغىلى بولىدۇ.

خوتەن بوستانلىقلىرى مانا شۇنداق ئارىلىشىش قاتلامىمۇ قاتلام بولغان جايلارنىڭ گەۋدىلىك مىسالى. بۈگۈنكى كۈندە خوتەن دىيالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ لېكسىكا قىسمىدا ئىپادىلىنىپ تۇرغان بىر قىسىم ئالاھىدىلىكلەرنى مانا شۇنداق ئارىلىششلارنىڭ ئىزلىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خوتەن رايونىدا قارۇشتى يېزىقى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىر قەدىمكى تىلنى گېرمانىيىلىك ئالىم لودېرس ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ «ساق» (ساك) تىلى دەپ ئاتىغان ۋە بۇنى ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن مېي سۇن ئەپەندى ساقلارنىڭ خوتەننى ئىدارە قىلغانلىقىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار يوق ، دەپ قاراپ ئۇنى «ئۇدۇن تىلى» دەپ ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ①

يۇتيەنخېڭ ئەپەندى قەدىمكى ئۇدۇنلۇق (خوتەنلىك) لارنىڭ ئىران ئىرقىغا كىرىدىغانلىقىنى ۋە سوغد تىلىغا سىلىشتۇرغاندا ئۇلار قوللانغان تىلنىڭ (يېزىق يادىكارلىقلىرى ئاساسىدا) ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلۇشى تېخىمۇ كۆزگە

---

① مېي سۇن: «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 1992 ـ يىل ، 2 ـ سان، 36 ـ 37 ـ بەتلەر.

كۆرۈنەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.[1]

مەشھۇر بۇددا راھىبى شۈەنزاڭ ئۆزىنىڭ غەربىي يۇرتقا بولغان ساياھەت خاتىرىسىدە ئۆز دەۋرىدىكى خوتەندە قوللىنىلغان يېزىق توغرىسىدا توختىلىپ كېلىپ، ئەينى دەۋردىكى ساق (ساك) تىلىنى ئىپادىلىگەن يېزىقنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەيدۇ: «بۇرۇن ئۇلار ھىند يېزىقىنى قەدىرلەيتتى. كېيىن (دۆلەت ئىچىدە) ئۆز يېزىقىنى قەدىرلەيدىغان بولغان. ئۆز يېزىقلىرىمۇ ھىند يېزىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئەمما ئازراق پەرقلىنىدۇ.[2]

خوتەن رايونىدا قوللىنىلغان ساق (ساك) تىلى بولسۇن ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەن دىيالېكتىغا تەسىر قىلغان باشقا تىل بولسۇن، بۇنىڭ بىز بىلەن ۋاقىت جەھەتتىكى ئارىلىقى بەك ئۇزۇن، شۇنىڭدەك بۇلارنىڭ خوتەن دىيالېكتىدا قېلىپ قالغان تەركىبلىرىمۇ ھەر خىل فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئارقىسىدا ئەسلى ھالىتىدىن جىق ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇشى تەبىئىي. بىز خوتەن دىيالېكتىنىڭ بەك ئاستىنقى قاتلىمى ئايرىم بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇشى كېرەك، دېگەن قاراش بىلەن بۇ ھەقتە ئارتۇق توختىلىشنى لازىم كۆرمىدۇق. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا ھازىر ئىپادىلىنىپ تۇرغان بەزى فونېتىكىلىق ھادىسە ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرنى ئۇزاق تارىختىكى ساق (ساك) تىلى ۋە باشقا تىللار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك، دېگەن قاراشتىمىز.

ھازىر خوتەن دىيالېكتى تەتقىقاتىدا بىز ئۈچۈن بەكرەك مۇھىم بولۇۋاتقىنى ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە

---

① يۇتىيەنخېلىڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى (ئۇيغۇرچە نەشرى) 94 ـ بەت، 1985 ـ يىل.

② ل. يو. تۇگۇشېۋا «شۈەنزاڭنىڭ ئۆمۈر تارىخى»، رۇسچە، 77 ـ 78 ـ بەتلەر، 1991 ـ يىل، موسكۋا.

شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بەزى ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇنىڭ ھازىر خوتەن ۋىلايىتىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدىمۇ قوللىنىلمايدىغان ئاز ساندىكى ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنى ئالاقە ئېھتىياجىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان بىر قىسىم ئاھالە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.

بۇ ئاھالە خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيىسى تامئېغىل يېزىسىدا، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ قاچۇن يېزىسىدا، چىرا ناھىيىسىنىڭ ئوقادى يېزىسىدا، خوتەن (ئېلچى) ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونى گازون يېزىسىنىڭ گىۋۇز (گېربوز) كەنتىدە ئولتۇراقلاشقان. بۇندىن باشقا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ يېڭىشەھەر ناھىيىسى خانئېرىق بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شەيخلەر كەنتى (بۇ كەنت كۆسەي قىشلاق، شەيخلەر، شىللەن تېرىكى، دۆڭ چاقا دېگەن 4 مەھەللىدىن تەركىب تاپقان) دىمۇ مۇشۇ ئاھالە بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان كىشىلەر ئولتۇراقلاشقان. بۇلاردىن خوتەن ۋىلايىتى ئېلچى ناھىيىسىنىڭ ئاقتاش رايونى گازون يېزىسى، لوپ ناھىيىسى تامئېغىل يېزىسى ھەم قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ شەيخلەر كەنتىدىكىلىرى بىر قەدەر يىغىنچاق، قالغان جايدىكىلىرى تارقاق ئولتۇراقلاشقان.

80 - يىللاردىن بۇيان بۇ ئاھالىنىڭ نامى ۋە «تىلى» توغرىسىدا مۇنازىرىلەر داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. خوتەن دىيالېكتى ئۈستىدە توختىلىۋاتقىنىمىزدا بۇ مەسىلىگە قارىتا ئۆز كۆز قارىشىمىزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

1) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» ھەققىدە ئېلان قىلىنغان

ماقالىلار ۋە ئۆلاردىكى كۆز قاراشلار:

دەۋرىمىزدە بىر قىسىم تۈركولوگلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان بۇ ئاھالە ۋە ئۇلارنىڭ «تىلى» XI X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ف. گرېنارد، گ. راكۋېتتى، پ. پېللىئوت قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن بايقالغان ۋە بۇ ھەقتە ئۇلار بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئېلان قىلغانبولسىمۇ ، بىز 1956 — 1957 ـ يىلى خوتەن دىيالېكتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈۋاتقان ۋاقتىمىزدا بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىز ئىدۇق. شۇڭا ئۇ چاغدا خوتەن زىيالىيلىرى بۇ ئاھالە ۋە ئۇلارنىڭ «تىلى» توغرۇلۇق بىزنى بەزى يىپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بىز نۇقتىلىق تەكشۈرۈپ بېقىشنى ئويلاشمىغان. شۇنداق بولسىمۇ، مەن بۇ «تىل»نى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ئېلچى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەت توشۇغۇچى خادىمى (ئىسمى ئۇنتۇلۇپتۇ، بۇ كىشى ئېلچى ناھىيىسى، ئاقتاش رايونى، گازون يېزىسى، گېۋۇز كەنتىدىن ئىدى) بىلەن سۆزلەشكىنىمدە ئۇ كىشى ماڭا « bizniŋ ɛsli tilimiz pɑjsi-jɑ » دېگەنىدى . بىز كېيىن لوپ ناھىيىسىنىڭ تامئېغىل يېزىسىغىمۇ بىر قانچە كىشىنى ئەۋەتىپ بۇ «تىل»نى بىر قۇر تەكشۈرۈپ باقتۇق. نەتىجىدە بىر قانچە يۈز (ئېسىمدە قېلىشىچە 300 دىن ئوشۇقراق) ئەرەبچە، پارىسچە سۆزدىن باشقا ئالاھىدىلىكى بولمىغاچقا، شۇنىڭدەك ئاساسي ۋەزىپىمىز خوتەن دىيالېكتىنى تەكشۈرۈش بولغاچقا، بۇ «تىل»غا ئارتۇق دىققەت قىلىپ كەتمىگەنىدۇق.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنى 1980 ـ يىللاردىن ئېتىبارەن بۇ ئاھالە ۋە بۇ «تىل» توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك ماقالىلار بىزدە ۋە

چەت ئەل مەتبۇئاتلىرىدا ئېلان قىلىندى. بۇلاردىن مۇھىملىرى:
هاشىم تۇردى، جاۋ شياڭرۇ: «شىنجاڭ ئەينولىرىنىڭ تىلى» «语言研究» ژۇرنىلى، 1982 - يىل، 1 - سان.
هاشىم تۇردى، جاۋشياڭرۇ: «ئەينو تىلى ۋە ئەينو تىلىدىكى سانلار». «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1985 - يىل 1 - سان.
شېرىپجان قاسىم: «گېربوز ۋە تامئېغىل تىلى توغرىسىدىكى مۇلاھىزە»، «ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى» خوتەن، 1981 - يىل.
مۇتەللىپ سىدىق: «ئېفتالىتلار قەۋمى ۋە ئۇلار قوللىنىۋاتقان تىل توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىل، 2 - سان.
ئابلەت ئابباس: «شەيخلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 - يىل، 3 - سان.
بولۇپمۇ بۇلاردىن ئالدىنقى ئىككى ماقالە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن مەيلى مەملىكەت ئىچىدە، مەيلى چەت ئەللەردە بۇ «تىل» غا زور قىزىقىش پەيدا بولدى. نەتىجىدە 1994 - يىلى ۋېنادا Otto Ladstatter بىلەن Andreas Tietze ئىككىيلەن 1983 — 1986 - يىللىرىدىكى تىل تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا «Die Abdal(aynu)in Xinjiang— شىنجاڭدىكى ئابداللار» دېگەن كىتابچىنى ئېلان قىلىشتى. 1997 - يىلى ياپونىيىدىن هاياشى تونورۇ باشچىلىقىدا ۋاڭ جيەنشىڭ ئەپەندى ۋە شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئورنىدىن تاھىرجان مۇھەممەت ۋە سابىت روزى قاتارلىق تەتقىقاتچىلار قەشقەر ۋە

خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن رايونلىرىدا مەخسۇس تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ باردى.

بۇ ماقالە ۋە ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى مەخسۇس مۇشۇ ئاھالىنىڭ تىلى ئۈستىدە توختالغان، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە ئومۇمىيۈزلۈك توختالغان. تىلغا تېگىشلىك بولغانلىرىدا بۇ «تىل» نىڭقانداق ئاتاش (مەسىلەن، ئارىلاشما تىل، قوش تىللىق ھادىسە، بىر يېرىم تىللىق ھادىسە . . .) ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈلگەن. ھەتتا، بەزىلىرىدە بۇ ئاھالىنى ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىنى ھېسابقا ئالماي، «ئابدال ~ ئەينو» دېگەن نام بىلەن ئاتاپ، ئۇلارنى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئالاھىدە بىر جامائە ھېسابلاش، ئۇلار قوللىنىۋاتقان بىر قىسىم ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنى ياكى ئۆزىگە خاس ياسىۋالغان مەخپىي سۆز (ژارگون) لارنى بىر مىللىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قاراش گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.①

مېنىڭ بۇ ئەسىرىمگە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن كېيىنكى يىللاردىكى بىر مۇھىم ئىشنى قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەي:

لېكىن، ياپونىيە ئالىملىرى بۇ مەسىلىدە ئىلمىي پوزىتسىيەدە بولۇشتى. ئۇلار 1999 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى توكيو ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئېچىلغان يىغىندا (بۇ يىغىنغا مەنمۇ قاتناشقانىدىم) ئاتالمىش «ئەينو تىلى» ياكى «ئابدال تىلى» دېگەن ئاتالغۇلارنى تىلغا ئالماي، «قەشقەر شەيخلەر كەنتى ئاھالىسىنىڭ قوللىنىدىغان سۆزلىرى» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا تەكشۈرۈش دوكلاتى بەرگەندىن كېيىن، يىغىنغا قاتناشقان ياپونىيە ئالىملىرى يەنىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشنى

① O.L ۋە A.T، يۇقىرىقى ئەسەر، 1994، ۋېنا.

تەكتلەشتى.

ئەسلىدە بۇ مەسىلە ئايرىم بىر تەتقىقات تېمىسى بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن خوتەن دىيالېكتى ئۈستىدە توختىلىۋاتقىنىمىزدا كۆز يۇمۇپ كېتىشنى توغرا كۆرمىدۇق. چۈنكى، خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلىپ تۇرغان شېۋىلەر توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا بۇ ئاھالىنىڭ ئاتالمىش «تىلى» ئۈستىدە بىر پوزىتسىيە بىلدۈرۈشىمىز كېرەك بولىدۇ.

بىز بۇ «تىل» نى ۋە ئۇنى قوللىنىۋاتقان ئاھالىنى قانداق ئاتاش توغرىسىدا ئۆز پىكرىمىزنى قويۇشتىن ئالدىن مۇشۇ ماقالىلاردا قوللىنىلغان «ئابدال» ياكى «ئەينو» ئاتالغۇسى راست مۇشۇ ئاھالىنىڭ تارىخىي (ھازىرقى ئەمەس) نامى بولۇشى مۇمكىن، دەپ قاراپ، بەك چەكلىك دائىرىدە بولسىمۇ، ئۆزىمىز ئېرىشەلىگەن خەنزۇچە ۋە چەت ئەل مەنبەلىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى كۆرۈپ بېقىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق.

دۆۋەن لېيەنچىن ئەپەندى پ. سەيكىس (ئەنگلىيە) نىڭ «ئافغانىستان تارىخى» ۋە ۋ. مىككوۋېرن (ئامېرىكا) نىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر» دېگەن ئەسەرلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ خەلقنىڭ ئەسلىدە بىر كۆچمەن چارۋىچى خەلق ئىكەنلىكىنى، شىمالىي سۇلالىدىكىلەر ئۇلارنى ئابدال ـ (ئېفتالىت) لار دەپ، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر، 哌哒 خارەزىملىكلەر «滑» دەپ، پېرسىيلىكلەر بىلەن ئەرەبلەر خايتال (Haytal) دەپ، شەرقىي رىملىقلار ئۇلارنىڭ ھونلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۇلتۇراقلىشىپ قان ۋە تىل جەھەتتىن شالغۇتلاشقانلىقىنى، شۇنىڭدەك تېرىسى ھەم پارقىراق ھەم ئاق بولغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ «ئاق ھونلار» دەپ ئاتىغان بولۇشى

مۇمكىنلىكىنى بايان قىلىدۇ.①

دۇەن لېيەنچىن ئەپەندى يۇقىرىدىكى نەقىلگە ئۇلاپلا يەنە مۇنداق دەيدۇ:

«ئېفتالىتلارنىڭ ئىرقى توغرىسىدا ‹لياڭنامە›، بەدەۋىيلەر ھەققىدە قىسسە› دە، ئۇلار قۇس (师车) لۇقلارنىڭ بىر قوۋمى دېيىلگەن؛ ‹ ۋېينامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى› دە ئۇلار توخار (大月氏) لار بىلەن بىر ئۇرۇقتىن دېيىلگەن؛ شۇنىڭدەك قاڭقىل (高车) لارنىڭ باشقا بىر ئۇرۇقىدۇر، دەپمۇ كۆرسىتىلگەن. قىسقىسى، ھەر خىل قاراشلار بار بولۇپ، تالاش - تارتىشلار ئاز ئەمەس. بۇ مىللەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېھتىمال ھون، توخار، دىڭلىڭ (غەربىي دىڭلىڭ)، قۇس قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن» .②

«دۇنيا تارىخىي لۇغىتى»، دە مۇنداق دېيىلىدۇ:

« 哌哒 (Epthalites ياكى Hephthalites) لار . . . ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستان رايونىدا دۆلەت قۇرغان، دەسلەپ « 滑 » دۆلىتى دېيىلەتتى. ئېفتالىتلار ئەسلىدە بىر كۆچمەن چارۋىچى مىللەت. ئادەتتە توخار (大月氏) لار بىلەن شالغۇتلاشقان ھونلار دېيىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پادىشاھىنىڭ ئىسمى ئېفتالىتو (厌带夷栗陁) بولغانلىقى ئۈچۈن «ئېفتالىت - 厌哒 » دەپ ئاتالغان، شەرقىي رىم تارىخچىلىرى ‹ئاق ھون› دەپ ئاتاشقان. ئۇلار ئەسلىدە ئالتاي تاغلىرىدا ياشىغان بولۇپ، مىلادىيە 5 - ئەسىرنىڭ بېشىدا غەربكە كۆچۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە

① دۇەن لېيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۆرالار»، ئۇيغۇرچە تەرجىمە ئەسەر، I - توم، 480، 481 - بەتلەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996.

② دۇەن لېيەنچىن: يۇقىرىقى ئەسەر I - توم. 481 - بەت

ئافغانىستاننى ئىگىلىگەن . . . مىلادىيە 567 - يىلى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا ئېفتالىتلار مۇنقەرز بولغان» ①

ئېفتالىتلار توغرىسىدا خەنزۇچە ئوكيانۇس (辞海) دە مۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ:

«ئېفتالىت (嚈哒) غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى بىر دۆلەتنىڭ نامى. ئەسلىدە « 滑 » دۆلىتى دېيىلەتتى، بىر كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇس بولغان. ئادەتتە توخار (大月氏) لار بىلەن شالغۇتلاشقان ھونلار، دەپ قارىلىدۇ. شەرقىي رىم تارىخچىلىرى ئۇلارنى «ئاق ھون — 白匈奴» دەيدۇ . . . خەلقى چارۋىچىلىق، قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . . . كېيىن تۈركلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان، قەبىلىلىرى چېچىلىپ تاراپ كەتكەن» . ①

رېنې گىروسسې (Rene Grousset) مۇنداق دەيدۇ: «ھون ئېفتالىتلار بىر تۈركىي - موڭغۇل ئىرقىدىكى كۆچمەن مىللەت، ئېتنولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار تۈركىي ئەمەس، بەلكى موڭغۇل بولۇشى مۇمكىن» ③

ر . ن فرايې (R.N.Fraye) ئەپەندى مۇنداق دەيدۇ: «. . . لېكىن، بىزنىڭ چياڭلار بىلەن ئېفتالىتلار توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا بولغان كەمبەغەللىكىمىز ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە خاراكتېرى توغرىسىدا نۇرغۇنلىغان قالايمىقانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. كېيىنكى كۆچمەن چارۋىچى

① «世界历史词典» 485 - بەت، 上海辞书出版社، 1985.
② «辞海» 7406 - بەت، 上海辞书出版社 . 1979 .
③ Rene Grousset: «يايلاق ئىمپېرىيىسى» خەنزۇچە تەرجىمە، 88 - بەت، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991 .

ئېمپېرىيەلەر بىلەن سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىز دەسلەپكى قەدەمدە بۇ تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھۆكۈمران گۇرۇھ شەرقتىن ۋە شىمالدىن كەلگەن تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن تەركىب تاپقان، ئەڭ بولمىغاندىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبىدە تۈركىي تىللىق قەبىلىلەر، بار دەپ بىلەلىدۇق. گەرچە چىياڭلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئېفتالىتلار ئىتتىپاقىدىكى كەڭ كۆپچىلىك ئاھالىنىڭ ئىران تىلىدا سۆزلەيدىغانلاردىن بولۇش ئېھتىمالى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن شۇ نەرسە ئېنىقكى، خۇددى ئادەتتىكىدەك كۆچمەن چارۋىچىلار ئولتۇراق ئاھالىنىڭ تىل يېزىقىنى، تۈزۈمىنى ھەم مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغان. ر. گوبلىنىڭ ئۇلارنى ‹ئىران ھونلىرى› دەپ ئاتىغىنى ھەرگىز نامۇۋاپىق بولمىغان. چۈنكى، چىياڭلار ۋە ئېفتالىتلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئاھالىنىڭ كۆپچىلىكى ئىرانلىقلار ئىكەنلىكى ئېنىق». ①

ئا. ۋ. گابايىن خانىم ئېفتالىتلارنى تارىم ۋادىسىدا ياشىغان مىللەتلەر قاتارىدا سانايدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ:

«ئو. ھانسېن ئۇلارنىڭ تىلى ئوتتۇرا ئىران تىلى، دەپ پەرەز قىلغانىدى، ئۇ مۇشۇ پەرىزى بويىچە ئېفتالىتلارغا دائىر يادىكارلىقلارنى يېشىپ ئوقۇغان ۋە چۈشەندۈرگەنىدى (بۇ يەردە ئو. ھانسېننىڭ 1951 - يىلى نەشر قىلغان «بېرلىندا ساقلىنىۋاتقان ئېفتالىت فراگمېنتلىرى — پارچە ھۆججەتلەر» دېگەن ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلغان). بۇنىڭ بىلەن ئېفتالىتلارنىڭ ئورتا ئىران ئوردا تىلىنى قوللانغانلىقى چۈشەندۈرۈپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىل ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا قوللانغان

---

① ر. ن. فرايى: «بۈيۈك ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت ئارىلىشىشى»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە)، 1990 - يىل، 1 - سان، 245 - بەت.

تىلىمىدى؟ ياكى ئۇلار ئالتاي تىللىرىنى قوللانغانمىدى؟ دېگەن مەسىلىلەر يەنىلا يېشىلمىگەندى. بىزنىڭ قوچۇ تەتقىقاتىدا قىزىقىدىغىنىمىز ئېفتالىتلارنىڭ تارىم رايونىدا ئوينىغان رولى». ①

تۈركچە ئوكيانۇس (ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت) تە «ئابدال» سۆزىنىڭ 1 - مەنىسى «ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى ئاق تەلە (ۋىزانتىيە مەنبەلىرىگە ئاساسەن ئېفتالىت) دېيىلىدىغان بىر تۈركىي قەبىلىنىڭ ئېتى ۋە مۇشۇ قەبىلىگە كىرىدىغان كىشىلەر» دەپ بېرىلگەن. ②

ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسىنىڭ ئېفتالىتلارنى تونۇشتۇرۇشىدا مۇنداق بايانلار بېرىلگەن:

«... گەرچە ئېفتالىتلارنىڭ تەركىپ تاپقان جايى قەتئىي ئېنىقلانمىغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تۈركىي ئېتنىك ئېلېمېنتلار ئارىلاشقان ئوتتۇرا ئاسىيالىق قەبىلىلەر ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكى مەلۇم» ③

بۇ بايانلار ئېفتالىتلار توغرىسىدا بىزنى تۆۋەندىكى چۈشەنچىلەرگە ئېلىپ كېلىدۇ:

بىرىنچى: «ئابدال» سۆزى «ئېفتال، ئېفتالىت» سۆزىنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە ياكى شۇنداق ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان .

ئىككىنچى: ئېفتالىتلار ئۆز دەۋرىدە ھەر خىل ناملار بىلەن ئاتالغان، جۈملىدىن خەنزۇچىدا « 哌哒 » دەپ، شەرقىي

---

① ئا. ۋ. گابايىن: « قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى» ، خەنزۇچە تەرجىمە، 9 - بەت، تۇرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، 1989.

② تۈركچە «ئوكيانۇس» (ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت) ، 1 - توم، 2 - بەت، 1983، ئىستانبۇل.

③ «ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى» ، 13 - توم، 325 - بەت، 1979، تاشكەنت.

رىمىلىقلار «ئاق ھون» دەپ ئاتىغان. «ئەينو» ئاتالغۇسى بولسا، جەنۇبىي سۇلالىدىكىلەر ۋە خارەزىملىكلەرنىڭ «滑» دەپ ئاتىلىشىدىنمۇ ياكى ئاتىشىدىن كەلگەن.

ئۈچىنچى: ئېفتالىتلارنىڭ ئېتنىك تەركىبى تۇخارلار(大月氏)، ھون، غەربىي دىڭلىڭ، رقۇس (غۇز) قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇلۇشىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا ئۇلار قوللانغان تىل مۇتلەق كۆپ ئېھتىمال بىلەن ئېيتقاندا تۈركىي تىل.

تۆتىنچى: ئېفتالىتلار مىلادىيە 5 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا شەرق ۋە شىمال (ئالتاي تاغلىرى) دىن غەربكە — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمالىغا كۆچكەن ۋە ئۇ يەردە ئېفتالىتلار ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان. مىلادىيە 567 ـ يىلى تۈركلەر بىلەن ساسانىيلارنىڭ ئىككى ياقتىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىشى نەتىجىسىدە مۇنقەرز بولغان.

بەشىنچى: ھازىرقى چارقىلىق ناھىيىسىگە قاراشلىق مىرەن يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى «ئابدال» دېگەن جاي نامى (ھازىر ۋەيران بولغان) بىر بولسا، ئۇلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ئەسلىدە ئولتۇراقلاشقانلىقىدىن، بىر بولسا، ئېفتالىتلار ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرققە قارىتا كېڭىيىپ ھەتتا خوتەنلەرنىمۇ ئىدارە قىلغانلىقىدىن قالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەمدى مۇناسىۋەتلىك ئەمەلىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆز مۇلاھىزىلىرىمىزنى بايان قىلايلى:

2) بۇ ئاھالىنى قانداق ئاتاش مەسىلىسى

يۇقىرىدا كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزگە قارىغاندا، «ئابدال» دېگەن بۇ نام ئەسلىدە بۇ ئاھالىنىڭ تارىخىي نامى بولۇپ، سىمانتىكىلىق

نۇقتىدىن ئالغاندا ھېچقانداق سەلبىي مەنىسى يوق ئىدى. كېيىنچە ئۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ (ھەممىسىنىڭ ئەمەس) مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا تۇرمۇش ئۇسۇلىدىكى بەزى ئۆزگىرىشلەر، ئۆزگىچىلىكلەر (مەسىلەن، خەتنىچىلىك، تىلەمچىلىك، پالچىلىق ... قاتارلىقلار) «ئابدال» دېگەن بۇ سۆزگە سەلبىي مەنە يۈكلەپ قويغان. شۇڭا يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۇركچە «ئوكيانۇس» تا «ئابدال» سۆزىنىڭ ئىككىنچى مەنىسى مۇشۇ مەزمۇندا بېرىلگەن (بىز بۇنى نەقىل تەرىقىسىدە كۆرسەتمىدۇق).

يۇقىرىدىكى بايانلار بۇلارنىڭ ئەسلىدە بىر تۈركىي تىللىق خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. بۈگۈنكى ئۇيغۇرلار تەركىبىگە تارىختا تۈركىي تىللىق بولمىغان، تۈركىي تىللىق بولغان قەبىلىلەردىن سىڭىپ كەتكەنلىرى ئاز ئەمەس. جۈملىدىن بۇ مەسىلىدە ئېفتالىتلارنىڭمۇ مەلۇم ئۈلۈشى بار، دېيىشكە تامامەن مۇمكىنچىلىك بار. شۇڭا بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئاھالىنىڭ ئېتنىك ئاڭ جەھەتتە ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىدىن ئايرىماي «ئۇيغۇر» دەپ ھېسابلاۋاتقانلىقىغا ھېچقانداق ئىككىلەنمەي ھۆرمەت قىلىشىمىز، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىغا قارىماي مەنە دائىرىسى ئۆزگىرىپ كەتكەن تارىخىي نامنى زورمۇ زور تېڭىپ قويماسلىقىمىز لازىم.

ئۇلارنىڭ بۈگۈنكى ئۇيغۇرلاردىن پەرقسىزلىكى توغرىسىدا ئابلەت ئابباسنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە مۇنداق دېيىلگەن:

«شەيخلەر چىراي - قىياپەت، تىل - يېزىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ — ئادەت، قائىدە - يوسۇن ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسىدە ئۇيغۇرلار بىلەن ئوپمۇ ئوخشاش بولۇپ قالماستىن، ئۆي - ئىمارەت

ۋە ئۇنى تۈزەش، بېزەش، كىيىنىش ـ تارىنىش، زىبۇ زىننەت، يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەنمەيدۇ» .[①]

3) ئاتالمىش «ئابدال تىلى» نىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە بۇ «تىل» نى ئاتاش مەسىلىسى

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

بۇ «تىل» دا سەككىز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى ۋە 22 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى بار، بۇ فونېمىلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېمىلىرى بىلەن تامامەن ئوخشاش. بۇ «تىل» دا پارس تىلىدا يوق [ø] ، [y] فونېمىلىرىنىڭ بولغانلىقى، پارس تىلىدا بار [f] ۋە [ʑ] فونېمىلىرىنىڭ بۇ «تىل» دا يوقلۇقى، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ «تىل» دا خۇددى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرىدىكىدەك ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلىنىدىغانلىقى (ئىران تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللاردا، جۈملىدىن ھازىرقى زامان پارس تىلىدا ئاجىزلاشمايدۇ) بۇ «تىل» نىڭ مۇھىم فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

گراماتىكىلىق جەھەتتە:

ئىسىملاردا سان، شەخس، كېلىش كاتېگورىيىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش.

سۈپەتلەردە سېلىشتۇرۇش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-rɛk//-raq» ، كىچىكلىتىش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-ɤina ، -ginɛ//-qina ، -kinɛ» قوللىنىلىدۇ. سانلاردا دەرىجە سان ئۈچۈن «-dzi» قوللىنىلىدۇ. ئۇندىن

① ئابلەت ئابباس: يۇقىرىقى ماقالە، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997، 3 ـ سان، 77 ـ بەت.

كېيىنكى ساناق سانلار پارس تىلىدىكىدەك ئەمەس، بەلكى چوڭ سان ئالدىدا، كىچىك سان كەينىدە كېلىش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ساناق سانلاردىن كېيىن «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ مۆلچەر سان ياسىلىدۇ. كەسىر سانلار ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى «-tin//-din» نىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ.

ئالماشلاردىن «hɛτ، hetʃ، an» لاردىن باشقا ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ (دىققەت: ھاشىم تۇردى ۋە جاۋ شياگرۇ ئەپەندىلەر «mɛn، u» ئالماشلىرىنى پارسچە ئالماشلار، دەپ قارىغان. بۇ تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە).

پېئىللارنىڭ دەرىجىلىرى، رايلىرى، تۈسلىرى ، زامان، شەخس، بولۇشسىزلىق قوشۇمچىلىرى، سۈپەتداشلار، رەۋىشداشلار، ئىسىمداشلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىگە تامامەن ئوخشاش.

ياردەمچى سۆزلەردىن kejin، ytʃyn، teximu، qetim، -mu (ئۇلانما) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ.

بۇلاردىن باشقا پېئىل ياسىغۇچى «-lɛ//-la، -lɛʃ//-laʃ قوشۇمچىلىرى، bol-، qil- ياردەمچى پېئىللىرى تۇرغۇن سۆزلەردىن تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى «-liq، -luq//-lik، -lyk» قوشۇمچىلىرى ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك كەڭ قوللىنىلىدۇ.

جۈملە قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك. ئالايلى، بۇ «تهل» دا پارس تىلى ئۈچۈن گەۋدىلىك بىر

ئالاھىدىلىك بولغان ئىزافەت قۇرۇلمىسى قوللىنىلماي، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك ئىگىلىك كېلىش ياردىمى بىلەن ئېنىقلىغۇچى + ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت ئىپادىلىنىدۇ.

مۇشۇ ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، بۇ «تىل» نىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدە باشقا ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە كۆرۈلمەيدىغان بىر قانچە يۈز ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ بولغانلىقىدىلا. ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەر كۆرسەتكەن B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەرنى بۇ «تىل» نىڭلا لېكسىكىسىغا خاس دېگىلى بولمايدۇ، بەلكى بۇ B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەر ھەممە ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىغا ئورتاق.①

«ئارىلاشما تىل» لىق ھادىسىگە كەلسەك، «ئارىلاشما تىل» بولۇش ئۈچۈن يالغۇز ئىككى تىل لېكسىكىسىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلىشى كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسى بىلەن گرامماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭمۇ ئارىلاش قوللىنىلىدىغان بولۇشى لازىم. لېكىن يۇقىرىقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ «تىل» دا ئۇنداق ئارىلاشمىلىق يوق.

«قوش تىللىق ھادىسە» مەسىلىسىگە كەلسەك، قوش تىللىق بولۇش ئۈچۈن مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ھەر ئىككى خىل تىلنى ئۇنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى — فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا بويىچە تولۇق، تەڭ قوللىنالايدىغان بولۇشى كېرەك. لېكىن، بۇ «تىل» دا پارس تىلىغا خاس بولغان بىر قانچە يۈزلىگەن سۆز خۇددى ژارگون ياكى كەسپىي ئاتالغۇلارغا ئوخشاش تار دائىرىدىلا قوللىنىلىدۇ، پارس تىلىنىڭ فونېتىكا

---

① بۇ B گۇرۇپپىدىكى سۆزلەر توغرىسىدا ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەرنىڭ «شىنجاڭ ئەينۇلىرىنىڭ تىلى» (خەنزۇچە) دېگەن ماقالىسىگە قاراڭ. «تىل تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1982 - يىل، 1 - سان، 264، 266 - بەتلەر.

ۋە گرامماتىكا قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىنمايدۇ.

«بىر يېرىم تىل » دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، تىلشۇناسلىقتا تېخى مۇنداق ئاتالغۇنىڭ نېمىگە قارىتىلىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا چىقىپ باقمىدى. بەلكىم يۇقىرىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر كۆزدە تۇتۇلۇپ شۇنداق دېيىلگەن بولۇشى مۇمكىن.

لېكسىكا تىلدا پەقەت بىر قۇرۇلۇش ماتېرىيالى، ئۇ تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ بىرى. لېكسىكا (يەنى تىلدىكى نەچچە ئونمىڭلىغان سۆزلەرنىڭ يىغىندىسى) گرامماتىكىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا (يەنى مەلۇم گرامماتىكىلىق قائىدىلەر ئاساسىدا ئۆزئارا باغلىنىپ كەلگەندىلا) ئاندىن ئىجتىمائىي ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقالايدۇ. شۇنداق ئىكەن، مەلۇم بىر ئاھالىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى «تىل» دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ قاراش، «تىل» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق ئەمەس.

شۇنىمۇ قوشۇمچە قىلىپ ئۆتەيلى، ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەرنىڭ تەكشۈرۈشى بويىچە بۇ ئاھالە دائىم دېگۇدەك قوللىنىدىغان بىر نەچچە يۈز ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەر ياكى ئۇلار ئۆزلىرى ياسىغان «تراكتور» —zemin dɛxlɛjdiɤan tʃiz» قاتارلىق سۆزلەرنى تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەسىدە ئالاقىلىششقا يېتىدۇ، ھەرقانداق ئابستراكىت ۋە مۇرەككەپ چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلىشقا يېتىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. مۇنداق سۆزلەر ھەتتا مىڭ ئەتراپىدا بولغاندىمۇ ئائىلىدىكى ئالاقە ئېھتىياجىدىن چىقىشقىمۇ كەملىك قىلىدۇ. ۋەھالەنكى، ھاشىم تۇردى ۋە جاۋشياگرۇ ئەپەندىلەر بۇ «تىل» نىڭ ئۆز لېكسىكىسىنىڭ ئەسلىدە باي ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەپ «ئەينۇلار ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزۇن مۇددەت ئارىلىشىپ ياشىغانلىقى

سەۋەبىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۈچلۈك تەسىر قىلىشى بىلەن. . . بۇ تىلدىكى ئۇيغۇرچە سۆزلەر ئەسلى ئۆزىدە بار سۆزلەردىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن» دەيدۇ، ① لېكىن شۇنچە باي لېكسىكىغا ئىگە بىر «تىل» نىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ بىرەر مۇھىم فونېتىكىلىق ياكى گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قالمىغانلىقى توغرىسىدا بىر نەرسە دېمەيدۇ.

بۇ «تىل» نىڭ تەكشۈرۈلۈش ئەھۋالى توغرىسىدا يەنە شۇ نۇقتىنى قوشۇمچە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇ تەكشۈرۈشلەردە بۇ ئاھالىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ھېسابلانغان مۇشۇ بىر نەچچە يۈز سۆزنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى، شارائىتى، ئۇنۇملۇك ياكى ئۇنۇمسىزلىكى ئۈستىدە ئىزدىنىلمىگەن، يەنى ئۇلار ئۆزئارا ئائىلىدە نوقۇل ھالدا مۇشۇ سۆزلەرنىلا قوللىنامدۇ، ياكى بۇ سۆزلەرنى شۇ مەنىدىكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى بىلەن تەڭ قوللىنامدۇ؟ شۇنىڭدەك بىرەر زۆرۈرىيەت تۈپەيلى ئەتراپتىكى ئۇيغۇرلاردىن ئېھتىيات تەرىقىسىدە قوللىنامدۇ؟ ياكى ھەرقانداق شارائىتتا قوللىنامدۇ؟ قوللىنىلىش ئۈنۈمى، يېڭى سۆزلەرنى ياساش ئۈنۈمى قانداق؟ دېگەن مەسىلىلەر روشەنلەشتۈرۈلمىگەن.

بۇ «تىل»نى قانداق ئاتاش، ئۇنىڭغا قانداق باھا بېرىش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تىلشۇناسلىقى، جۈملىدىن ئۇنىڭ خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈنمۇ، شۇنىڭدەك بۇ «تىل»نى قوللىنىپ كېلىۋاتقان ھەقدارلار ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم.

بىزچە بۇ «تىل» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي

① ھاشىم تۇردى، جاۋشياڭرۇ «ئەينۇتىلى ۋە ئەينۇ تىلىدىكى سانلار توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» ئىجتىمائىي پەن قىسمى، 1985- يىل، 1- سان، 123- بەت.

دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ (خوتەن دىيالېكتى بىلەن قەشقەر شېۋىسىنىڭ) «ئاق هون قاتلىمى» دەپ ئاتىغان مۇۋاپىق. مۇنداق ئاتاش بۇ ئاھالىنىڭ ئېتنىك ئاڭ جەھەتتىن «ئابدال»، «ئەينۇ» دېگەن سەلبىي مەنىگە ئىگە بولۇپ قالغان ناملارنى قوبۇل قىلماي، ئۆزلىرىنى «ئۇيغۇر» دەپ ئاتاۋاتقانلىقىغا، تىل جەھەتتىن شەرقىي رىم (ۋىزانتىيە) لىقلارنىڭ ئاتىغىنىدەك تارىختىكى «ئاق هون» لار قوللانغان تىل (يەنى فونېتىكىلىق ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسى تۈركىي، لېكسىكىسىدا ئەرەبچە ـ پارسچە ئارىلاشقان تىل) نىڭ قالدۇقى ئىكەنلىكىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

4) خوتەن دىيالېكتىنىڭ «ئاق هون» قاتلىمى ئۈستىدە مۇلاھىزە

ئەمدى خوتەن دىيالېكتىنىڭ بۇ «ئاق هون» قاتلىمىنىڭ قاچان، قانداق يوللار بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ قاتلىمى بولۇپ قالغانلىقى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ باقايلى.

يۇقىرىدىكى نەقىللەر بويىچە ئېفتالىتلارنىڭ شەرق ۋە شىمالدىن غەربكە كۆچكەنلىكى ئۇلارنىڭ 5 ـ ئەسىردە سوغدىيانا (康居)، پارتخىيە —parthia (安息)، قەشقەر ۋە خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىگەنلىكى، مىلادىيە 567 ـ يىلى مۇنقەرز بولۇپ، قەبىلىلىرى چېچىلىپ كەتكەنلىكى دىققىتىمىزنى تارتىدۇ.

خوتەن ۋىلايىتىنىڭ ئىلچى، لوپ، كېرىيە، چىرا ناھىيىلىرىدە، قەشقەر پايناپتىكى «شەيخلەر كەنتى» دە ئولتۇراقلاشقان بۇ ئاھالىنىڭ ئۆزلىرى توغرۇلۇق ئېيتقان رىۋايەتلەر ئەمەلىيەتتىن بىر قەدەر يىراق. ئۇلارنىڭ بۇ جايلاردا

ئولتۇراقلىشىشى توغرىسىدا تېخى ئېنىق بىر نەرسە دېيىش تەس. تارىختىكى ئاق ھونلارنىڭ بۇ جايلارنى ئىشغال قىلغان ۋە بۇ جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋاقتى VI ئەسىردىن بۇياققا ئۆتمەيدۇ. ناۋادا، بىز بۇ ئاھالىنى ئاق ھونلارنىڭ غەربكە كۆچمەي مۇشۇ ئورۇنلاردا قېلىپ قالغانلىرى، دەپ پەرەز قىلغىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ VI ئەسىردىن بۇيانقى 14 ئەسىرلىك ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە كۆپ سانلىق ئۇيغۇر ئاھالىسى ئارىسىدا تىل جەھەتتىن ئاللىقاچان ئۇيغۇرلىشىپ كېتىدىغانلىقىغا گۇمان قىلىشنىڭ ئورنى قالمايدۇ. چۈنكى، تارىختا مۇنداق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن ئۇيغۇرلارغا، تىلى ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىشىپ كەتكەن ئەھۋاللار كۆپ ئەمەسمۇ؟

X ئەسىرگە ئائىت سەئىد بەتتالى غازىغا چېتىشلىق رىۋايەتلەر (بۇ مەلۇمات ئابلەت ئابباسىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىدە بېرىلگەن) گە كەلسەك، بۇ رىۋايەتلەرمۇ تېخى پاكىت بىلەن ئىسپاتلانغىنى يوق. ناۋادا قەشقەر پايناپتىكى شەيخلەر كەنتىدە، شۇنىڭدەك خوتەن ۋىلايىتىدە ئامبېغىل ۋە گازۇن گېۋوزدا ئۇلار X ئەسىردىن ئېتىبارەن تەدرىجىي ئولتۇراقلاشقان دېگەندىمۇ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 ئەسىر داۋامىدا يۇقىرىقى ئۈچ ئاساسىي نۇقتىدا (شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ باشقا ناھىيىلەرگە تارقىلىپ كەتكەنلىرىنى قوشقاندا) ئاران تۆت - بەش مىڭ نوپۇسقا ئىگە ئىكەنلىكى (ئۇلارنىڭ بىر قىسىم نوپۇس سانى توغرىسىدا ئابلەت ئابباسىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسىگە قاراڭ) نوپۇس كۆپىيىش نىسبىتى بىلەن قارىغاندا بەك ئازلىق قىلىدۇ. شۇنداقلا مۇنچىلىك ئاز نوپۇسقا ئىگە خەلقنىڭ ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ قورشاۋىدا تۇرغان 10 ئەسىر

داۋامىدا تەقدىرىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم.
تىلنىڭ لېكسىكا قىسمىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ باشقا تەركىبىي قىسىملىرىغا قارىغاندا تېز بولىدىغانلىقى (مەيلى Ⅵ ئەسىردىكى ئاق هونلار بولسۇن، مەيلى رىۋايەتتىكى سەئىد بەتتال غازى بىلەن چېتىشلىق بولغان X ئەسىردىكى كىشىلەر بولسۇن) ئاز ساندىكى جامائەنىڭ مۇنداق ئۇزاق مۇددەت ئىچىدە ئۆز تىلىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبلىرىنى بۈگۈنكى دەرىجىدە ساقلاپ قالالىشى هەرگىز مۇمكىن ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
مۇنداق ئەھۋالنىڭ ئەمەلىي مىسالى سۈپىتىدە مىرزا مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ «تارىخىي رەشىدىي» دىكى بايانى[①] بويىچە قەشقەر ۋە تۇرپان ئەتراپىدا قالغان 30 مىڭ موغۇلنىڭ بۈگۈنكى تەقدىرى يەنى پەقەت 300 يىلدىن ئوشۇقراق بىر جەريان ئىچىدە ئۇلارنىڭ شېۋىسىدە لېكسىكىلىق تەركىبلەرنىڭ پۈتۈنلەي ئۇنتۇلۇپ، شىمالدىكى شېۋىلەرگە خاس بولغان ئازغىنە فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ قېلىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىش كۇپايە.[②]
ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ ئاق هون قاتلىمىنىڭ فونېما سىستېمىسى ۋە گراماتىكىلىق سىستېمىسىنىڭ تۈركىي، لېكسىكىلىق تەركىبىدە قىسمەن ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ ئارىلىشىپ كېلىشى يۇقىرىدا دۇەن لىيەنچىن ۋە ر. ن. فرايې . . . قاتارلىقلاردىن ئېلىنغان نەقىللەردىكى بايانلارغا ئۇيغۇن كېلىدۇ.
ئالايلى، بۇ «تىل» دىكى «daɣa — چەت، ياقا»، «daɣaɣin —

---

① مىرزامۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدىي»، خەنزۇچە تەرجىمە، 1 - توم، 376 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985.
② مىرسۇلتان ئوسمانوف: «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، 132 - 145 - بەتلەر، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1990 .

ياقا يۇرتلۇق، چەت يۇرتلۇق» ① دېگەن سۆزدە ئالتاي تىللىرىغا (جۈملىدىن تۈركىي تىللارغا) خاس بولغان i~j/d نۆۋەتلىشىشىنىڭ ساقلىنىپ قالغانلىقىمۇ بۇ تىلنىڭ ئەسلى تۈركىي، كېيىن ئىران تىللىرىدىن بىر قىسىم لېكسىكا تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىغا دەلىل بولالايدۇ.

بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە «چەت» سۆزىنىڭ ئورنىغا «ياقا» سۆزى، «چەت يۇرتلۇق» بىرىكمىسىنىڭ ئورنىغا «ياقا يۇرتلۇق» بىرىكمىسى قوللىنىلىدۇ.

يۇقىرىقىلارغا ئاساسەن، بىز بۇ تىل قاتلىمىنىڭ ساپ پارسىي ياكى سامانىي تاجىكلىرى قاتلىمى ئەمەسلىكىنى مۇقەررەرلەشتۈرەلەيمىز. بۇ قاتلام ر. ن. فرايى ئەپەندىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ئاق هونلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، بۇ كېيىنكى ئولتۇراق جايلىرىدا ئىران تىللىرى ۋە دىيالېكتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى ۋە يېقىنقى ئەسىرلەردە بۇ ئاھالىنىڭ بىر قىسمىنىڭ مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا قەشقەر ۋە خوتەنلەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى بىلەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرىگە يولۇقۇشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن.

شۇ نەرسە ئېنىقكى، ئاق هونلار پەقەت مەلۇم تارىخىي سەۋەبلەر ئارقىسىدىلا ئۆز تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا مۇشۇنداق ئارىلاشما ھالەتنىڭ يۈز بېرىشىگە مەجبۇر بولغان. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ VI ئەسىردىن كېيىنكى تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدا بەزى

① بۇ سۆزنى O.L ۋە A.T ئەپەندىلەر «بىزنى نېمە دەيسىلەر؟» دەپ سورىغان بولسا كېرەك، ئۇلار «daɣaɣin — ياقا يۇرتلۇق، دەيمىز» دېسە، «ھە، ياۋروپالىق، دېدى» دەپ خاتا چۈشەنگەن ۋە «daɣaɣin» نى «ياۋروپالىق» دەپ خاتا ئىزاھ بەرگەن. O.L ۋە A.T، مەزكۇر ئەسەر، 93 ـ بەت.

ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بېرىشى (مەسىلەن، بەزىلىرىنىڭ ئادەتتىكى نورمال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سودا - سېتىق، ھۈنەر - كەسىپ بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈشتىن مەھرۇم بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئادەتتىكى سەۋىيىسىدىن بىر قەدەر تۆۋەنرەك بولغان تۇرمۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامداشقا يۈزلىنىشى) ئۇلارنىڭ ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان قورۇنۇش ھالىتىدە تۇرۇپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ بۇ قاتلىمى ئەڭ ئۇستۇنكى، تارىخى ئۇزۇن بولمىغان بىر يېڭى قاتلام بولۇپ، ئۇنىڭ خوتەن دىيالېكتىغا ۋە قەشقەر شېۋىسىگە تەسىرى بار، دەپ ئېيتىش مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن ئىزلەش مۇمكىن.

بىرىنچى: بۇ ئاھالىنىڭ ھازىرقى ئولتۇرۇشلۇق جايلىرى ئومۇمەن شەھەر، ناھىيىلەرنىڭ كۆجۈم رايونلىرى ئەمەس، بەلكى شەھەر ياكى ناھىيىلەرنىڭ بىر قەدەر چەت رايونلىرى، سۈغا ئاياغ رايونلار، نوپۇس سانىمۇ ئاز.

بۇ ئەھۋال بىزگە بۇلارنىڭ بۇ جايلارغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىش تارىخىنىڭ بەك ئۇزۇن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. 1911 — يىلدىن ئېتىبارەن ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەتلەرنىڭ قەشقەر، خوتەن رايونلىرىدا نوپۇسقا دائىر مەخسۇس ئېلىپ بارغان ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلىرى① ئىچىدە مەلۇم مەنىدە مۇشۇ ئاھالىنىمۇ بار دەپ ھېسابلىغىلى بولسا كېرەك. شۇنداق بولغاندا، بۇ ئاھالە كەم دېگەندىمۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن ئافغانىستان، پاكىستان،

① «新疆通志外事志» 141 -، 142 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1955.

كەشمىر، ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسىملىرىدىن مەلۇم سەۋەبلەر ئارقىسىدا تۇرمۇش يولى ئىزلەپ كېلىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولىدۇ.

19 - ئەسىردە بۇ رايونلار نوپۇسىدا مەلۇم دەرىجىدىكى ئېتنىك ئارىلاشمىلىقنىڭ بار ئىكەنلىكى توغرىسىدا تۆۋەندىكى بەزى باياناتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتسەك، ئارتۇق بولماس. مەسىلەن:

مەشھۇر قازاق ئالىمى چوقان ۋەلىقانوف ئۆزىنىڭ «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ شۇ دەۋردىكى ئېتنىك ئەھۋالىنىڭ بىر قەدەر مۇرەككەپلىكى ئۈستىدە توختىلىپ، ئالتە شەھەر تەۋەسىگە كۆچۈپ كەلگەن باشقا مىللەتلەر قاتارىدا ئاسىيالىق مۇھاجىرلارنى — بۇخارا، بەدەخشان، كەشمىر ئاھالىلىرى، كابۇللۇق ئاۋغانلار قاتارلىقلارنى، جۈملىدىن چەت ئەللىكلەر بىلەن يەرلىك ئاياللار ئارىسىدىن تۇغۇلغانلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ.①

مۇھەممەد ئاتىفنىڭ «قەشقەر تارىخى» دېگەن ئەسىرىنىڭ «قەشقەر قىتئەسى ئاھالىسى» دېگەن قىسمىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: «... بۇلاردىن باشقا تۈركىستان، ھىندىستان ۋە ئافغانىستاندىن يەنە خېلى كۆپ ئادەم بۇ رايونغا كېلىپ يەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ۋە شۇ جاينىڭ ئاھالىسى ھېسابلىنىپ كەتكەن».②

دېمەك ئۇلار بۇ جايلاردا ئاز بولغاندىمۇ ئالتە، يەتتە ئەۋلادتىن بۇيان ياشاپ كەلگەچكە، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى كەلگەن جايلىرىنى

① «شىنجاڭ تەزكىرىسى» 2001 - يىل 2 - سان، 45 -، 46 - بەتلەر.
② مۇھەممەد ئاتىف: «قەشقەر تارىخى»، يوقىرىدىكى ماۋزۇ، ئىستانبول، 1998.

ئۇنۇتقان بولۇشى، ئۆزلىرىنى مۇشۇ يەرلىك ھېسابلىشى تەبىئىي.
1917 - يىلى پ. پېللىئوتنىڭ قەشقەر پايناپتا بۇ كىشلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى ئەرەبچە - پارسچە سۆزلەرگە دىققەت قىلغان ۋاقتى ئۇلارنىڭ ئالىقاچان بۇ جايلارغا يەرلىك بولۇپ كەتكەن ۋاقتى، دەپ قاراشقا بولىدۇ.
ئىككىنچى: ئۆز لېكسىكىلىق تەركىبى ئۆزىنىڭ ئالاقە ئېھتىياجىدىن تامامەن چىقالايدىغان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئۇلاردىن سۆز قوبۇل قىلىش ئېھتىياجى بولمىغان. شۇڭا بۇ ئاھالىگە يانداش بولغان ئۇيغۇرلارمۇ ئۇلارنىڭ «sɛptʃi ~ doŋgaj — قوغۇن» ، «haphap — تاۋۇز» ، «ʃilwɛ~tʃilbɛ — چاي» ، «hasa — نەشپۈت» ، «buq — كەپتەر» «ɣujaŋ — يىپ» (بۇ كېيىنكى ئىككى سۆز ئاۋاز تەقلىدى ئاساسىدا ياسالغان ئوخشايدۇ) قاتارلىق سۆزلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. ئەكسىنچە، دەۋرىمىزدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقانلىقى، پۈتۈن ئىجتىمائىي ئالاقىسىدە ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى قوللىنىلىپ تۇرغانلىقى ئۇچۇن يوقىرىدىكى لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر پەقەت ياشانغانلىرىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىپ قالغان. شۇڭا بۇ «تىل» نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كېتىشكە قارشىلىق كۆرسىتىش مۇمكىنچىلىكىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس.
مۇشۇلارغا ئاساسەن ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇكى، بۇ تىل قاتلىمىنىڭ خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شېۋىلەر قاتارىدا تىلغا ئالغۇچىلىك ئەھمىيىتى يوق.
خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىدە باشقا دىيالېكتلاردا كۆرۈلمەيدىغان بىر قىسىم ئەرەب - پارس تىلى

سۆزلىرىنىڭ كۆرۈلۈشىنى X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يۈسۈپ قادىرخانغا ياردەم ئۈچۈن خوتەننى ئىسلامغا كىرگۈزۈش ئىشىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىن (ئوش، كاسان، خارەزىم، باغداد قاتارلىق جايلاردىن) كەلگەن نەچچە ئون مىڭلىغان پىدائىيلار[1]قوشۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراش ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسا كېرەك. چۈنكى بۇ پىدائىيلاردىن ھايات قالغانلىرىنىڭ خوتەن ئىسلاملاشقاندىن كېيىن قايتىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا دېرەك يوق.

دېمەك، ئۇلار ئەينى دەۋردىكى خوتەن ئاھالىسى بىلەن سىڭىشىپ، بۈگۈنكى خوتەن دىيالېكتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مەلۇم رول ئوينىغان، خالاس.

* * *

خوتەن دىيالېكتى توغرىسىدا كۆز يۈمۈپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدىغان بۇ مەسىلە ئۈستىدە كىتابنىڭ بىرمۇنچە سەھىپىلىرىنى سەرپ قىلىپ، ئۆز كۆز قاراشلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. بەلكىم خاتا بولۇشى مۇمكىن. تەنقىد ۋە تۈزىتىشكە ئېھتىياجلىق.

ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ ئاساسىي نىشانى بولغان خوتەن دىيالېكتىغا كېلەيلى.

① ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن پىدائىيلار قوشۇنىنىڭ تەخمىنى سانى توغرىسىدا «بۇغراخانلار تەزكىرىسى» بىلەن موللا نىيازنىڭ «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (نەزمىي) گە قاراڭ.
«بۇغراخانلار تەزكىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988.
Bodleian Library «oxford» Ms.Ind.Inst.Turk.24.ord.N.1232192

2. خوتەن دىيالېكتىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى ۋە تەتقىق قىلىنىشى

خوتەن دىيالېكتى ئەسرىمىزنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن ئەمەس. گەرچە XIX - ئەسرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بىر قانچە رۇس ۋە ياۋروپا سەيياھلىرى، تۈركولوگلىرى بۇ دىيالېكتقا قىزىققان ۋە ئازدۇر - كۆپتۇر بۇ دىيالېكت تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىرىشچانلىقلار كۆپىنچە خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىسى دائىرىسىدىلا بولدى. مەسىلەن، بۇلاردىن ۋەكىللىك ئورۇندا تۇرىدىغىنى شىۋىد ئالىمى گ. ياررىڭنىڭ «AN EASTREN TURKI - ENGLISH DIALECT DICTIONARY» ناملىق ئەسىرىدۇر.① بىز بۇ ئەسەردىكى ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدىن «e، ε، æ» لەرنىڭ خېلىلا سۆزلەردە ئاپتور ئىپادە قىلىۋاتقان دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىكى (ئەسكەرتىش: ئاپتور ئىپادە قىلىۋاتقان شېۋىلەر ئىچىدە ئاتۇش شېۋىسى يوق) [ε تاۋۇشى ئۈچۈن ئارىلاش قوللىنىلغانلىقىنى «هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىمىزدە بىر قۇر ئېيتىپ ئۆتكەندۇق.

مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇكى، گ. ياررىڭنىڭ ئۇيغۇر تىلى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرى ئۈستىدە قىلغان ئەمگەكلىرىگە يۇقىرى باها بېرىشكە تېگىشلىك. گ. ياررىڭ پېشقەدەم ئۇيغۇرشۇناس ئالىملارنىڭ بىرى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر تىلى

① بۇ ئەسەر 1964 - يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان.

دىيالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى ساھەسىدە قوشقان تۆھپىسى زور،
ئۇ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتولوگىيىسىنىڭ مەشھۇر ئاساسچىلىرىدىن
بىرى.

لېكىن، مەلۇم بولۇشىچە، گ. ياررىڭنىڭ بۇ ئەسىرىنىڭ
خوتەن دىيالېكتىغا تېگىشلىك بولغان تىل ماتېرىياللىرى
خوتەننىڭ ئاھالە رايونلىرىدىن بىۋاستە تەكشۈرۈش ئارقىلىق
ئەمەس، بەلكى چەت ئەلگە ئاتچىلىق قىلىپ چىققان ئاتچىلاردىن
(بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئازدۇر - كۆپتۇر كونىچە ئوقۇغان بولۇشى
ئېھتىمال) ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭدا بەزى يېتەرسىزلىكلەرمۇ
يوق ئەمەس. ئەسىرىمىزنىڭ مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك
بولغانلىقتىن، بۇ ئەسەرنىڭ بەزى ياقلىرىغا بىر ئاز توختىلىپ
ئۆتىمىز:

گ. ياررىڭنىڭ بۇ ئەسىرى گەرچە ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي
دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىگە خاس لېكسىكىنى مەزمۇن قىلغان
بولسىمۇ، ئۇنىڭدىكى خېلى بىر قىسىم سۆزلەرنى جەنۇبىي
شېۋىلەرگىلا خاس دېگىلى بولمايدۇ يەنى ئۇنىڭدىكى بىر قىسىم
سۆزلەرنى شىمالىي شېۋىلەردىنمۇ تاپقىلى بولىدۇ. مۇنداقچە
ئېيتقاندا، گ. ياررىڭ جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلەر دائىرىسىدە
دەپ كۆرسەتكەن بىر قىسىم سۆزلەر ئەينى دەۋردىكى ئومۇمىي
ئۇيغۇر جانلىق تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەردۇر.

شۇنىڭدەك، گ. ياررىڭنىڭ لۇغىتىگە كىرگۈزۈلگەن بەزى
سۆزلەر چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىدىلا قوللىنىلغان بولۇپ، ئۇ
سۆزلەرنى بۈگۈن ئومۇمىي ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىن ۋە جەنۇب ھەم
شىمالدىكى ھەرقايسى دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىن تاپقىلى بولمايدۇ.
بۇ سۆزلەر بىربولسا يېزىق تىلىدىن، بىر بولسا ئاز ساندىكى كونا

زىيالىيلارنىڭ ئاغزىدىن ئېلىنغان بولسا كېرەك. مەسىلەن:
ئەرەبچە سۆزلەردىن: راوى، ثور، ثبوت، ثلث، شايع، تحمل، تعميد، تقديس، تامل، تناول، تلف (ترانسكرىپسىيىسى: tilep)، طعمه، عفونه، عقرب، افعى، باعث، بهمن، باكره، اختطاب، حوارى، حواريون، حقنه، خبيث، خريف، خسوف، عتاب، ازهار، يمين، كظاظ (ترانسكرىپسىيىسى: kizaz)، منظور، مزمور، مذى، مباحثه، مدلل (ترانسكرىپسىيىسى: mudɛllɛlɛ)، محاربه، مضاف اليه، نوحه، قط . . . قاتارلىقلار؛
پارسچە سۆزلەردىن: اب گوشت، اشام، افزون، بغان (ترانسكرىپسىيىسى baɤanɛ بېرىلگەن)، بازۇ، چرا، ديگر («ناماز دىگەر» سۆزىدىن ئاجرىتىپ ئېلىنغان بولسا كېرەك)، گيسو، گوناگون، هزار، هزارپا، هزاك، خوبان، كليسه، مرغ، پايمال، راهدارى، شايسته، زوراور ··· قاتارلىقلار؛
ئەرەبچە ۋە پارسچە ئارىلاش تەركىبلىك سۆزلەردىن: بينهايه، جوراب ··· قاتارلىقلار.
مۇندىن باشقا مەزكۇر لۇغەتتە «ئاپتاپپەرەس» (جەنۇبىي شىۋىلەر بويىچە «پەلەس») سۆزى <fulus فلوس شەكلىدە، «كاناپ» سۆزى <qanap قنب شەكلىدە، «موۋۇت» سۆزى <mahut ماهوت شەكلىدە خاتىرىلەنگەن. ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كېپىنەك (بۇ سۆز توغرىسىدا قاراڭ: مەھمۇت قەشقەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم 585 ـ بەت. كبالى (kɛpɛli» سۆزى پارسچە «كپنك» دىن چىققان بولسا كېرەك، دېيىلگەن، ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان «كەپ — قېلىپ، ئەندازا (بۇ سۆز توغرىسىدا قاراڭ: مەھمۇت قەشقەرىي 〈 تۈركىي تىللار دىۋانى 〉 III توم، 165 ـ بەت، كيب —kɛp سۆزى ئەرەبچە

«كىيىف» سۆزىدىن چىققان، دەپ چۈشەندۈرۈلگەن).

بىز بۇ كېيىنكى ئىككى سۆز ئۈستىدىكى مەسىلىنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ تۇرۇپ، پەقەت دىيالېكت نۇقتىسىدىن گ. ياررىڭ ئەپەندىنىڭ بۇ مەشھۇر ئەمگىكىگە قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا بىرىنچىدىن دىيالېكت سۆزلىرى ئىچىگە ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان سۆزلەرنىڭ كىرگۈزۈلۈپ قېلىنىشى، ئىككىنچىدىن چاغاتاي يېزىق تىلىدىلا كۆرۈلىدىغان، ئومۇمىي ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا كۆرۈلمەيدىغان، ياكى ئاۋام خەلق ئۆزلەشتۈرمىگەن ۋە كوندىلىك ئالاقە ئېھتىياجىدا قوللانمايدىغان سۆزلەرنىڭ دىيالېكت سۆزلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ قېلىنىشى بۇ لۇغەتنىڭ نامىغا مۇۋاپىق كەلمىگەن.

ئەمدى بۇ ئەسەرنىڭ خوتەن دىيالېكتىغا مۇناسىۋەتلىك تەرىپىگە كەلسەك، بۇ ئەسەردە ئاپتور گۇمىدىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا قوللىنىلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن سۆزلەر يۈز ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭدىن پەقەت گۇما (بىز گۇما شېۋىسى دەپ قارايمىز) دا قوللىنىلىدۇ، دەپ گۇما تامغىسى بېسىلغان يەتمىشچە سۆز بار (مەسىلەن bøʃyk (بۆشۈك)، buɣdɑj (بۇغداي)، tʃɑjqɑ- (چايقا-)، dɑdɑ (دادا)، dɛ- (دە-)، dzuɣ-dzɛmi (جۇغ - جەمى)، dzuɣlɑ- (جۇغلا-)، dzymɛ (جۈمە)، gɛmɛ (گەمە)، mɑh-mɑh (ماھ - ماھ — ئىتنى چاقىرىش ئۈندىشى)، miɣ-miɣ (مىغ - مىغ — ھالەت تەقلىدى)، mingɛʃtyr- (مىڭگەشتۈر-)، piʃ-piʃ (پىش - پىش — مۈشۈكنى چاقىرىش ئۈندىشى)، qɑtʃɑ-qutʃɑ~qɑtʃɑ (قاچا - قۇچا)، tɑɣɑ (تاغا — ئانىسىنىڭ ئىنىسى) قاتارلىق سۆزلەر گۇمىدىلا ئەمەس، باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ ھەممىسىدە

ئوخشاش قوللىنىدۇ.

يـۇقـــىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، گ. ياررىڭ ئەپەندى «دىــيالــېكــت» ئاتالغۇسىنى تىلشۇناسلىقتىكى مەنە دائىرىسى نۇقـتـىـسـىـدىـن ئـەمەس، بەلكى كەڭرەك مەنىدە ئىشلەتكەن ئوخشايدۇ. شۇڭا بۇ ئەسەر گەرچە ئەينى دەۋردە ناھايىتى كۆپ ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى جەنۇبىي دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ لـېـكـسـىـكـىـلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى ھەقىقىي رەۋىشتە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ جەنۇبىي دىـيـالـېـكـت ۋە شـېـۋـىـلەرنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرۇلۇق بىرەر خۇلاسە چىقىرىشىمىزغا يېتەرسىزلىك قىلىدۇ.

خـوتـەن دـىـيـالـېـكـتـىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىگە كەلسەك، بۇ توغرىدا ئەسىرىمىزنىڭ 50 - يـىـلـلـىـرىـغـىـچـە يەنى 1956 — 1957 - يىللىرىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تىل تەكشۈرۈشكە قەدەر نۇقتىلىق بىرەر ئەمگەك قىلىنىغانلىقى مەلۇم ئەمەس.

3. خوتەن دىيالېكتىنىڭ مۇھىم پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى

خوتەن دىيالېكتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىـئـالـېـكـتـىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم دىـيـالـېـكـت، ئـۇنـى گويا ناھىيىسىدىن شەرققە قاراپ تاكى چارقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار قوللىنىدۇ. بـۇ دىيالېكتنى قوللىنىدىغان ئۇيغۇرلار سان جەھەتتىن پۈتۈن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{6}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرى ئارقىسىدا بارغانسېرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن لېكسىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى پايدىلىق تەركىبلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنى بېيىتىشتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ كەلمەكتە.

خوتەن دىيالېكتى ئۆزىدە بىزنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئۆلچەملىرىمىز بويىچە هازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ياسىلىشىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس قوشۇمچىسى ئالدىدىن بىر «-t» (يەنى هۆكۈم ياردەمچىسى «turur» نىڭ تەدرىجىي قىسقىرىشى ئارقىلىق ئاخىرىدا قېلىپ قالغان «-t») نىڭ بولغانلىقى، شۇنىڭدەك پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسىدىمۇ -j/-ε,-α لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن، سۈپەتداش ياسىغۇچى -gεn, -kεn//-ɤαn,-qαn قوشۇمچىلىرىدىن ئالدىن باشقادىيالېكت ۋە شېۋىلەردىكى -du//-di ئورنىغا بىر «-t» نىڭ بولغانلىقى (مەسىلەن: bαjitqαn — باردىغان) بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى ئۆز نۆۋىتىدە بىزگە هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ياكى بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكتتا هازىرقى - كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك فورمىسىنىڭ <-durur//-turur

-0<-t<-di، -du(r)، -tu(r)<-dur//-tur يۆنىلىشى بويىچە ئۇزاق تارىخىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

خوتەن دىيالېكتى يالغۇز بولا ئەمەس، ئۇ يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بولار:

فونېتىكىلىق جەھەتتە:

① خوتەن دىيالېكتىدا باشقا دىيالېكتلاردا [i][u][y] بىلەن ياسالغان قوشۇمچىلار ئەينەن قوللىنىلغاندىن سىرت، بەزى قوشۇمچىلاردىكى بۇ سوزۇق تاۋۇشلار [ɑ]، [ɛ] بىلەن نۆۋەتلەشتۇرۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، [o]، [ø] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان ئىسىم ۋە سۈپەت ياسىغۇچى -luq، -luq قوشۇمچىلىرى ئورنىغا -lɛg، -lɑɣ قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى -tum، -tym//-dum، -dym ئورنىغا -tɛm، -tɑm//-dɛm، -dɑm قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.

② خوتەن دىيالېكتى گەرچە بىر قىسىم سۆزلەردىكى لەۋ ئاھاڭداشلىقى ئورنىغا ɑ—o، ɛ — ø شەكلىدىكى ئورۇن ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۆرۈلۈشى جەھەتتىن مەركىزىي دىيالېكت تەۋەسىدىكى قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا مۇنداق سۆزلەردىكى [o] ۋە [ø] تاۋۇشى، شۇنىڭدەك ئەسلىدىكى [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە تارىخىي ئاجىزلىنىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان [o] ھەم [ø] تاۋۇشى [ʊ] ۋە [Y] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

③ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى مەزكۇر

بۇغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە بولسا ئاجىزلىشىپ [ɪ] بىلەن ئۆزگىرىدۇ (گۇما شىۋىسى بۇنىڭ سىرتىدا).

④ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [j] تاۋۇشى [ʑ] بىلەن ئۆزگىرىدۇ (گۇما شىۋىسى بۇنىڭ سىرتىدا).

⑤ ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشى ئورنىغا ئومۇمەن [j] قوللىنىلىدۇ. بەزى شىۋىلەردە [j] بىلەن [ɾ] ئارىلاش قوللىنىلىدۇ (كېرىيە- چىرا- نىيە شىۋىسى بۇنىڭ سىرتىدا).

گراماتىكىلىق جەھەتتە:

① خوتەن دىيالېكتى پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايىنىڭ بولۇشى بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ.

② خوتەن دىيالېكتىدا ئۆتكەن سۈپەتداش فورمىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكى -kɛn, -gɛn // -qɑn, -ɣɑn قوشۇمچىلىرىدىن باشقا -ɛglig, -ɑɣliɣ // -iglig, -iɣliɣ قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ.

لېكسىكىلىق جەھەتتە:

خوتەن دىيالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ئاساسەن تۆۋەندىكى تۆت نۇقتىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى: خوتەن دىيالېكتىدا ئاز بولسىمۇ بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى ساقلىنىپ قالغان، مۇنداق سۆزلەرنىڭ قاتارىغا āmɑtʃ (نىشان، ئېتىش نىشانى)، bøg- (سۈنى توساق)، dzik (كېسەل، دەرت)، tɑlpuɣ (قۇشنىڭ تەلپۈنۈشى)، kygɛn (ھەسەن - ھۈسەننىڭ ياسى)، jyryŋ (ئاق)، kynɛs (كۈنگەي)، jidi- (سېسىماق، پۇراپ قالماق)، t ɷ nu- (تاپىلماق، جىكىلىمەك)، ɷ buʃqɑ (قىرى)،

hallaŋ (ئوچۇق) قاتارلىق سۆزلەر كىرىدۇ.

ئىككىنچى: ئەرەب تىلى سۆزلىرى. مۇنداق سۆزلەرگە tɛmmɛt (پۈتۈنلەي)، timɛssɛ (گۇمان)، mɛtlɛ- (ئۆلمەك) zal (ھورۇن)، sɛlqi، sɛlqiliɤ (ئۇستا، ماھىر)، sɛjjad (ئوۋچى)، mitɛwɛ (چاقچاق)، mut (بىكار، ھەقسىز)، xaτɛt (ياغاچچى) قاتارلىقلار كىرىدۇ.

ئۈچىنچى: پارس تىلى سۆزلىرى. مۇنداق سۆزلەر خوتەن دىيالېكتىدا بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە دېگۈدەك ئالاقە ئېھتىياجى ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ. بۇلارغا:

sɛg (ئىت)، zindipaj (پەلەمپەي)، z ɛ̄ d(r)dɛk (سەۋزە) z ɛ̄ (r)dā(r) (باي، پۇللۇق)، diwɛŋ (دۆت)، zulpikɛʃ (چاچ سالغۇچى)، pajkā(r) (چىلىمدا تاماكا ساتقۇچى)، tɛp kɛl- (تەڭ كەلمەك)، tiwɛzyn (كىچىك پالتا)، dzodzaʃ (چايچۇش)، xuwalaʃmaq (ياخشى كۆرۈشمەك)، xiτɛwanliq (بۆكلۈك، بوستانلىق)، damigij (ماختانچاق)، øndɛ (يامان، غەلىتە) قاتارلىق سۆزلەر كىرىدۇ.

تۆتىنچى: خوتەن دىيالېكتىغا خاس بولغان سۆزلەر.

مۇنداق سۆزلەر بەزى شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلىگەن سۆزلەرنى، خوتەن تەۋەسىدىلا بولۇپ، باشقا جايلاردا بولمىغان شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇنداق سۆزلەرگە taʃiliɤ (چەت يۇرتلۇق)، mɛki

tʃamɣuτi (ياڭيۇ)، bɛ̄(τ)gi (ئەينۇلىغا ئوخشايدىغان بىرخىل
مېۋە)، bɑlimɑn (بىرخىل نەپەسلىك چالغۇ ئەسۋابى)، soqmɑq
(بىر خىل يېمەكلىك)، kurnilɛk، siqmɑq، pildijpɑŋ،
ʃuŋgutmɑq (قوناق ئۇندىن قىلىنىدىغان تاماقلارنىڭ نامىلىرى)
sulɑɣtʃi (يەر سۇغىرىدىغان ئادەم)، bɑʃtɑq (يالاڭ باش)،
ɑzmɑ (شاقىراتما)، wɑtɑq (كۆلگەك)، bɷɣunɑq (چاڭ-
توزان)، tʃɑptikɛʃ (بەڭۋاش)، mynyʃ (پاھ، ۋاي) jɑsidɑq
(پەدەز، زىننەتلىك)، ɷτundzi (پايتىما) قاتارلىقلار
كىرىدۇ.

خوتەن دىيالېكتىدا ھازىرقى فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا
قاراپ يۇقىرىقى دائىرىنىڭ بىرەرسىگە كىرگۈزگىلى بولمايدىغان
بىر قىسىم سۆزلەر بار. مۇنداق سۆزلەر قاتلام تىللارنىڭ قالدۇقى
بولسا كېرەك. مەسىلەن: ɛdmijɑni (كىچىك پېئىل)، bidziq
(ئەمچەك)، buτhɑn (بۆك)، puʃtɑŋ (ئۇلاڭ)، tɑnɑj (نور)
tākɑn (گال، ئۆتمەس، قاشاڭ)، tujlɑ- (مۆڭكىمەك)، xɑpɑn
(تارازىنىڭ نەرسە قويىدىغان تەخسىسى)، indzɑ (دىت)، sɛŋki-،
(پەرق ئەتمەك)، sɛjmɑ (پاھىشە)، ɣɷli (زادى)،
ɣoldi (كالتەك، توقماق)، ɣom (تۆگۈن، ئۆچ)، qumɑ (تالدا
توقۇلغان توخۇ كاتىكى)، kɑmʃuk (ئىگەك)، hɑppɑ
(شاپىلاق)، kutʃuluq (ئوۋچىلىق)، uz (چىرايلىق)،
ømilɑqmɑn (ئوپۇل - توپۇل)، gylɛʃ (دۆت)، høddɛs
(زادى) قاتارلىقلار.

خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە نىسبەتەن
لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئاساسەن ئۇنىڭدا ئەرەب - پارس تىلى
سۆزلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى، شۇنىڭدەك، ئۆزىگە خاس بىر قىسىم

دىيالېكت سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىدا كۆرۈلىدۇ.

4. خوتەن دىيالېكتىنىڭ شېۋىلەرگە بۆلۈنۈشى

خوتەن دىيالېكتى ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىيالېكتلىرىدىن يۇقىرىقى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، لېكىن خوتەن دىيالېكتى قوللىنىلىدىغان ھەممىلا رايونلاردا بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ كۆرۈلۈشى تەكشى ئەمەس. مەسىلەن، خوتەننىڭ گۇما ناھىيىسىنى ئالساق، ئۇنىڭدا ھازىرقى- كەلگۈسى زامان پېئىلى بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك، بەزى ھاللاردا خوتەن دىيالېكتىغا ئومۇمىي بولغان فورمىدا قوللىنىلىدۇ، ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە بولسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا رايونلىرىدىكى بىلەن ئوخشاش.

بۇلاردىن باشقا خوتەن دىيالېكتىنى قوللىنىدىغان ھەرقايسى رايونلاردا سۆز بېشىدا ئېگىزسوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʃ]~[ʑ]~[j] نىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى، ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشى ئورنىغا [j] نى ياكى [j] بىلەن [τ] نى تەڭ نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىش ئەھۋالى قاتارلىق تەرەپلەردە ئۆزئارا بىرمۇنچىلىغان پەرقلەر مەۋجۇت.

بىز مۇشۇنداق پەرقلەرگە ئاساسەن خوتەن دىيالېكتىنى تۆۋەندىكى ئۈچ شېۋىگە ئايرىشنى مۇۋاپىق كۆردۇق.

بىرىنچى: گۇما شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʑ] قوللىنىلىدۇ.

② سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى [r] ئورنىغا تامامەن دېگۈدەك [j] قوللىنىلىدۇ.

③ بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] تاۋۇشى شۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، [e] بىلەن نۆۋەتلەشمەيدۇ، بىر بوغۇملۇق سۆزنىڭ تەركىبىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

④ پەقەت ئاز ساندىكى سۆزلەردىلا [t] تاۋۇشى [k] ۋە [tʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑤ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدىكىدەك، بەزى ھاللاردا خوتەن دىيالېكتىنىڭ باشقا شېۋىلىرىدىكىدەك ياسىلىدۇ.

⑥ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [o]، [ø] تاۋۇشلىرى ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، ئاجىزلاشمايدۇ.

ئىككىنچى: ئىلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

بۇ شېۋە خوتەن دىيالېكتى بويىچە ئەڭ كۆپ نوپۇس قوللىنىدىغان شېۋە. ئۇنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى:

① سۆز بېشىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʑ] قوللىنىلماي، ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ.

② ئەدەبىي تىلدىكى [r] تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا [j] ياكى [τ] قوللىنىلىدۇ.

③ بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [e] غا، [ɛ] تاۋۇشى ئومۇمەن [ɪ] غا ئاجىزلىشىدۇ.

④ سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [t] فونېمىسى ئىككىنچى بوغۇمنىڭ بېشىدا [m] ۋە [l] فونېمىلىرى كەلسە،

[ʔ]، [h]~[x] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑤ دىيالېكتلارنى بۆلۈش ئۆلچەملىرى بويىچە خوتەن دىيالېكتىنى باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلەر ئاساسەن مۇشۇ شېۋىدە كۆرۈلىدۇ.

⑥ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى [o] تاۋۇشى [ɷ]، [ø] تاۋۇشى [Y] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

ئۈچىنچى: كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسى

بۇ شېۋىنى چەرچەن، چارقىلىق ناھىيىلىرىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ قوللىنىدۇ. نوپۇسى جەھەتتىن ئالغاندا، ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [ʐ] تاۋۇشى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا كۆپىنچە [j] ۋە بەزى سۆزلەردە [ʃ] قوللىنىلىدۇ. مۇنداق نۆۋەتلىشىش سۆز ئوتتۇرىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

② سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى [r] تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، لېكىن ئومۇمەن [r] نى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.

5. خوتەن دىيالېكتىغا ۋەكىل قىلىپ تاللانغان تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ تىزىملىكى

ئېلچىدىن:

1. سەيدىمەمەت توختى. (لەقىمى: ياغ). 39 ياش، ساۋاتلىق، ئاقتاش رايونى شورۋاغ يېزىسىدىن.

2. ئايشىخان (ئايال)، ساۋاتسىز.
3. ئابدۇمىجىتخان، چالا ساۋات، لاگىرۇدىن.
قارىقاش ناھىيىسىدىن:
1. ئابدىسايىت، قاياش رايونى قاپاقلا يېزىسىدىن.
2. ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن.
3. نىزامىدىن خەلپە، قاياش رايونى قاپاقلا يېزىسىدىن.
4. ماھمۇت ئاخۇن كېرىم (لەقىمى: سۇناي)، 24 ياش، چالا ساۋات، ھالۇ يېزىسىدىن.
لوپ ناھىيىسىدىن:
1. نايىپ ئاخۇن
2. سىراج ئەخمەت ئاخۇن قۇناخون (لەقىمى: يوبدان)، چاپال يېزىسىدىن.
چىرا ناھىيىسىدىن:
1. ئىدرىس ئېلى (لەقىمى: خاپان)، 30 ياش، كۆكمەت يېزىسىدىن.
2. مەمەت ئاخۇن موللا قۇربان، كەسپى خالۋاب، 85 ياش. سايئېرىق يېزىسىدىن.
3. يۇنۇس ئاخۇن جالالىدىن، كەسپى خارەت (ياغاچچى)، ئوغرى ئېرىق يېزىسىدىن.
كېرىيە ناھىيىسىدىن:
1. قۇربان قاشقا، 45 ياش، قاچون رايونىدىن.
2. ئابابەكرى نىياز، 3.8 ياش، قاچون رايونى جاي يېزىسىدىن.
3. ئابلىراخۇن سەببەت.
4. تۇرسۇن قاشقا.

5 . ئىسمايىل ئۆتەك.

نىيە ناھىيىسىدىن:

روزاخۇن مەمەت ئىبراھىم (لەقىمى: تەڭلە)، لەمپە يېزىسىدىن.

گۇما ناھىيىسىدىن:

1 . ئابلا رۇستەم، 34 ياش، كەسپى بوزچى، نىشاندىن.

2 . تۆمۈر قاسىم، 44 ياش، نىشاندىن.

Ⅱ خوتەن دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى

1. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېملار

خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېملار ئەدەبىي تىلىمىزدىكى فونېملار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش. پەقەت [r] تاۋۇشىنىڭ فونېما ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى ۋە بەزى فونېملارنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىلا ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئوخشىماسلىقلار بار. بۇلار تۆۋەندىكىلەر:

سوزۇق تاۋۇش فونېملىرى:

[α]، [ɛ] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [ɪ] بىلەن)، [o] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [ɵ] بىلەن)، [ø] (ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدىكى ۋارىيانتى [Y] بىلەن)، [u]، [y]، [i]، [ɛ] لەردىن ئىبارەت.

ئۈزۈك تاۋۇش فونېملىرى:

[b]، [p]، [t] ([m] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدىكى ۋارىيانتى [ʔ] بىلەن)، [x]، [dz]، [tʃ]، [d]، [z]، [s]، [ʃ]، [q]، [ɣ]، [k]، [g]، [l] ([t] تاۋۇشىدىن كېيىنكى

ۋاريانتى [ɬ] بىلەن)، [m]، [n]، [ŋ]، [w]، [h]، [j] لاردىن ئىبارەت. [ʑ] تاۋۇشى خوتەن دىيالېكتىدا پەقەت «baʑ — باج»، «xɛʑlɛ- — خەجلە-»، «kɛʑ~kaʑ — كاج» «hɛʑdɑ — ئەجدەرھا»، «mɛʑlis — مەجلىس» قاتارلىق ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەر تەركىبىدە بوغۇم ئاخىرىدىكى [dz] تاۋۇشىنىڭ ئورنىدا، شۇنىڭدەك «piʑildɑ - — پىژىلدا -»، «ɣiʑildɑ - — غىژىلدا-»، «miʑildɑ - — مىژىلدا-»، «wiʑildɑ - — ۋىژىلدا-» قاتارلىق ئاۋاز تەقلىدلىرى (ياكى شۇلاردىن ياسالغان پېئىللار) تەركىبىدىلا كۆرۈلىدۇ.

2. خوتەن دىيالېكتىدىكى [τ] تاۋۇشى

خوتەن دىيالېكتى ئەدەبىي تىلىمىزدىكى [r] فونېمىسى ئورنىغا كۆپىنچە [j]، بەزەن [τ] قوللىنىلىشى بىلەن باشقا دىيالېكتلاردىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن خوتەن دىيالېكتىنى تەشكىل قىلغان شېۋىلەردە بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ كۆرۈلۈش ئەھۋالى بىرخىل ئەمەس. مەسىلەن، گۇما شېۋىسىدە [τ] تاۋۇشى تاسادىپىي ھالدا (بەزى ئاۋاز تەقلىدلىرىدە) كۆرۈلۈپ قالمىسا، مۇتلەق كۆپ ھالدا [τ] ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ. كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە بولسا، تامامەن بۇنىڭ ئەكسىچە ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. يەنى بۇ شېۋىدە [τ] قوللىنىلماي، ئەدەبىي تىلدىكىدەك [r] قوللىنىلىدۇ. ئادەتتە سۆزلەردە [j]/[τ] نۆۋەتلىشىشى ئۇچرىمايدۇ، پەقەت ئاز ساندىكى

سۆزلەردىلا ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] غا ياندىشىپ كەلگەن [r] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن ئومۇمەن [r] نى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈش غەيرى تۈيۈلمايدۇ.

ئەمدى ئېلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شېۋىسىنى ئالساق، بۇ شېۋىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان بۇ ئۈچ ناھىيىدە [τ]/[j] نۆۋەتلىشىش بىرخىل ئەمەس. بۇ ناھىيىلەرنىڭ بىر ـ بىرىگە يېقىن جايلاشقانلىقى، تىل ئالاقە مۇناسىۋىتىنىڭ يەنى ئۆزئارا كەلدى ـ باردى قىلىشىنىڭ ئىنتايىن قويۇقلۇقى سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشىگە ئائىت ئېنىق بىر پەرقنى ياكى بۇ ھەقتىكى بىر قائىدىنى كۆرسىتىپ بېرىش ھەقىقەتەن مۇمكىن ئەمەس. [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ كۆپ ياكى ئاز كۆرۈلۈشى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، لوپ ۋە قارىقاش ناھىيىلىرىدە[τ] تاۋۇشىنى قوللىنىش كۆپرەك، [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشى ئازراق كۆرۈلىدۇ، ئېلچىدە بولسا، [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشى بۇ ئىككى ناھىيىگە نىسبەتەن كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، خوتەن دىيالېكتىدىكى [τ]، [j] تاۋۇشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىگە ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تۆۋەندە ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىمىز.

2. 1. خوتەن دىيالېكتىدىكى [α]، [ε]، [o]، [ø]، [u]، [y] لەردىن كېيىن كەلگەن [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

[τ] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەر ۋە قوشۇمچىلاردا مەزكۇر بوغۇم [α]، [ε]، [o]، [ø]، [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن تۈزۈلگەن بولسا، ئاينىغا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن

باشلانغان قوشۇمچە قوشۇلۇپ ئوچۇق بوغۇمغا ئايلانمىسا، [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ پۈتۈن خوتەن دىيالېكتىغا ئورتاق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىك.

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)-	بار ـ، بارماق
bā(τ)	بار
bε̄(τ)-	بەر-، بەرمەك
αnā(τ)	ئانار
tαwα(τ)	تاۋار
ε̄(τ)	ئەر
tō(τ)	تور
tø̄(τ)	تۆر
kYmε̄(τ)	كۆمۈر
kō(τ)	كور، قارىغۇ
kø̄(τ)-	كۆر-، كۆرمەك
tū(τ)-	تۇر-، تۇرماق
ū(τ)-	ئۇر-، ئۇرماق
puldā(τ)	پۇللۇق، پۇلدار
zε̄(τ)dā(τ)	باي، پۇللۇق
bαlilā(τ)	باللار
øjlε̄(τ)	ئۆيلەر
bαjā(τ)	بارار (كەلگۈسى زامان پېئىلى)
kilε̄(τ)	كېلەر (ھايۋان)

jɑndū(τ)-	ياندۇر- ، ياندۇرماق
puʃu(τ)-	پىشۇر- ، پىشۇرماق

ئەگەر مۇنداق سۆز ياكى قوشۇمچىلاردىن كېيىن سوزۇق تـاۋۇشلار بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ [τ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم ئوچۇق بوغۇمغا ئايلانسا، [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلـــشـــشى مۇمكىن. مۇنداق فونېتىكىلىق نۆۋەتلىشىش ئـېـلـچـىـدە، بولۇپمۇ ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن باغلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا ئالاھىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ، قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە نىسبەتەن ئاز.

ئىلچى ناھىيىسىدە	ئە. ت.
bā(τ)-	بار- ، بارماق
bɑτɑj~bɑjɑj	باراي (خالاش رايى)
bɑjā(τ)	بارار (كەلگۈسى زامان پېئىلى)
bejip	بېرىپ
bɑjitu	بارىدۇ
bɑjitmɛ(n)	بارىمەن
bā(τ)	بار
bej(i)kɛn	بارىكەن

پۇلۇمنىڭبارى	pulumniŋ beji
بار ئىدى	bej(i)di
بەر- ، بەرمەك	b ε̄ (τ)-
بېرەي	bijij
بېرىپ	bijip~bɪτip
تۇر- ، تۇرماق	tū(τ)-
تۇراي	tujαj
تۇرۇقلۇق	tujuɤluq
تۇرۇپتۇمۇ؟	tujummutα ?
تۇر- ، تۇرمەك	t ȳ (τ)-
يەڭنى تۇرۇپ	jεŋni tyjyp
تور	tō(τ)
تورى	t ɷ ji
تۆر	t ø̄ (τ)
ئۆينىڭتۆرى	øjniŋ tYji
تومۇر	t ɷ mū(τ)
تومۇرۇڭلار	t ɷ mujuŋlā(τ)
تۆمۇر	tYm ȳ (τ)
تۆمۇرۇم	tYmyjym

جىگەر	dzig ε̄ (τ)
جىگىرىم	dzigijim
چىقار- چىقارماق	tʃiqā(τ)-
چىقىرىپ	tʃiqijip
كۆمۈر	kYm ε̄ (τ)
كۆمۈرۈم	kYmyjεm
كۆر- ، كۆرمەك	k ø̄ (τ)
كۆرۈپ	kYτεp~kYjεp
كۆرۈڭ	kYjεŋ
كۆرەيلى	kYjili
كۆرۈشكەن	kYjεʃkεn
قاشلار	qɑʃlā(τ)
قاشلىرى	qɑʃliji
گەپلەر	gεpl ε̄ (τ)
گەپلىرى	gεpliji
ئالدۇر- ئالدۇرماق	ɑldū(τ)-
ئالدۇرۇپ	ɑldujup

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشىدىمۇ يوقىرىقىدەك چۈشۈپ قېلىش ئەھۋالى بار.

ئە. ت. (يېزىلىشى)	خو. د.
ئارپا	ā(τ)pα
ئارقا	ā(τ)qα
يورغىلا- ، يورغىلىماق	jō(τ)ɣilα-
تورغاي	tō(τ)ɣαj
دۈردۈن	dū(τ)dun
قۇربان ئاخۇن	qu(τbα)nαxun
ئارغىماق	ā(τ)ɣ(u)mαq

لېكىن تۆۋەندىكى بىر قىسىم سۆزلەردىكى [τ] تاۋۇشى گەرچە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن فونېتىكىلىق شارائىتتا كەلسىمۇ، چۈشۈرۈلمەي ئېيتىلىدۇ، ياكى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ.

ئە. ت.	خو. د.
ئارمان	ατmαn
ئەسكەر	εskετ
نومۇر	numuj~numuτ
نومۇرۇم	numujum~numuτum
ناچار	nαtʃατ
هارۋا	hατwu~hατwα
	(gu.) hαjwu
هەرىكەت	hετkεt
	(gu.) hεjkεt

ھۆرمەت	høτmεt
	(gu.)højmεt
قۇرغۇي	quτɣuj
نۇرغۇن	nuτɣun
ھەربىر	hεj - bij ~ hετ - biτ
ھەربىرلىرى	hεj - bijliji
يۇقىرى	juquj ~ juquτ
تۇيۇقسىز	pαjsuq~pατsuq
مۇدىر	muduτ
ئۆزگەر، ئۆزگەرمەك	øzgεj -
ئۆزگەردى	øzgεjdi
تەربىيە	tεjbi(jε)

2 .2 . [i] تاۋۇشىدىن كېيىنكى [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قالماسلىقى

مەيلى سۆز ئايىغىدا بولسۇن، مەيلى سۆز ئوتتۇرىسىدا بولسۇن، [i] تاۋۇشىدىن كېيىن بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالمايدۇ، بەلكى خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
jeɣij	ئېلچى، قارىقاش، گۇما	يېغىر
eɣij	ئېلچى، قارىقاش	ئېغىر

خېمىر	ئېلچى	xemij
زەنجىر	قارىقاش	zɛndzij
ئېگىر- ، ئېگىرمەك	ئېلچى، قارىقاش	Igij-
قىچقىر- ، قىچقىرماق	قارىقاش، لوپ	qitʃqij-
كادىر	ئېلچى	kɑdij
بالدۇر	ئېلچى ، قارىقاش، لوپ	bɑldij
غەلۋۇر	ئېلچى ، قارىقاش	ɤɛlwij
سىر	ئېلچى	sij
لىڭگىرچاق	قارىقاش	liŋgijtʃɑq
لاخشىگىر	ئېلچى	lɑxʃigij
گۆشگىردە	قارىقاش	goʃgijdɛ
قىر	ئېلچى ، قارىقاش	qij
كىر- ، كىرمەك	ئېلچى ، قارىقاش، لوپ، چىرا	kij-
بىر	ئېلچى ، لوپ، چىرا، كېرىيە، گۇما	bij
(bij～bíɾ	(قارىقاشتا:	
هازىر	ئېلچى	hɑzij
كەندىر	كېرىيە	kɛndij
خېچىر	كېرىيە	qetʃij

muzakij	ئىلچى	مۇزاكىرە
muzakijliʃip		مۇزاكىرىلىشىپ
kij	ئىلچى	كىر، پاسكىنا

لېكىن تۆۋەندىكى سۆزلەردە [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلمىگەن. بۇ بەلكىم ئەينى ۋاقىتتا بىزگە تاۋۇش بەرگۈچىلەرنىڭ [τ] تاۋۇشىغا ئۆزىنى كۆنۈكتۈرۈشىنىڭ ئىپادىسى بولسا كېرەك. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
musapiτ	ئىلچى	مۇساپىر
musadiτ	ئىلچى	مۇسادىرە
mitiτ	ئىلچى	مىتىر
wiziτ	قارىقاش	ۋەزىر
mudiτ	ئىلچى	مۇدىر
haziτ	قارىقاش، لوپ	ھازىر
pikiτ	ئىلچى	پىكىر
pikjim		پىكرىم

2. 3. τt، τq، τk قوش ئۈزۈك تاۋۇشلىرىدىكى [τ] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆز ئايىغىدا كەلگەن قوش ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىنقى تەركىبى بولغان [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
t ø̄ (τ)t	ئىلچى	تۆت

tā(τ)t-	ئىلچى	تارت-، تارتماق
qū(τ)t-qoŋɣaz	ئىلچى	قۇرت-قوڭغۇز
ji(τ)t-	ئىلچى، گۇما	يىرت-، يىرتماق
$\overline{y}$ (τ)k-	ئىلچى، قارىقاش، لوپ	ئۈركۈ-، ئۈركۈمەك
qi(τ)x	قارىقاش، لوپ	قىرىق
$\overline{\varepsilon}$ (τ)z	ئىلچى	ئەرز

2. 4. سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى-كەينىدە كەلگەن [τ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن [τ] تاۋۇشى ياكى شۇ بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە خوتەن دىيالېكتىنىڭ تامامەن [j] قوللىنىدىغان ياكى [j] تاۋۇشى بىلەن [τ] تاۋۇشىنى ئوخشاش نۆۋەتلەشتۈرۈپ قوللىنىدىغان شېۋىلىرىدە كۆپ كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
$\overline{y}$ (τy)k	ئىلچى، لوپ	ئۈرۈك
bū(τ)n	قارىقاش	بۇرۇن (پۇراش ئەزاسى)
αj(τu)pilαn	لوپ	ئايروپىلان
jug(τ)up	قارىقاش	يۈگرۈپ
tu(τu)p tujuŋ	ئىلچى	تۇرۇپ تۇرۇڭ
jy (τy) jtu ~ jyτyjtu	قارىقاش	يۈرىدۇ
αɣ(τ)ip	ئىلچى	ئاغرىپ

ئاغرىيدۇ	ئىلچى	aɣ(τ)ijtu
ئارىلىقى	لوپ	ā(τi)liqi
ئايرىلغان	لوپ	aj(τ)ilɣan
ئايرىمچىلىق	ئىلچى	aj(τ)imtʃiliq
ئايرىلىپ	ئىلچى	aj(τ)ilip
قارىقاش ناھىيىسى	ئىلچى ، قارىقاش	qā(τ)qaʃ
پىرىجە	قارىقاش	pī(τi)dʒɛ
زىرىككەن	ئىلچى ، قارىقاش	zī(τi)kkɛn
زىرىكىپ	ئىلچى ، قارىقاش	zī(τi)kip
كۆرەي	ئىلچى	kø̄(τy)j
بىرەي	ئىلچى	bi(τi)j
چىرايلىق	ئىلچى	tʃ(j)ajliɣ ~ tʃijajliɣ
گۇرۇچ	ئىلچى ، قارىقاش	gu(τu)ndza
يىراق	ئىلچى	ji(j)aq
چىراغ	ئىلچى	tʃi(j)aɣ
غىرىچ	گۇما	ɣē(ji)tʃ
كەچقۇرۇن	ئىلچى	kɛtʃqū(τu)n
ئىتتىرىپ	قارىقاش	iʃt(iτ)ip

5.2. سۆز بېشىدا كەلگەن [τ] نىڭ [j] بىلەن

نۆۋەتلىشىشى

سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن [τ] تاۋۇشى (تامامەن [j] قوللىنىلىدىغان گۇما شېۋىسىدىن باشقا) كۆپىنچە ئىلچىدا [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە ئاز كۆرۈلىدۇ. م:

ئىلچى	قارىقاش	لوپ	ئە. ت.
jɑs		τɑs	راست
jɑwɑp	τɑwɑp		راۋاب
τɛx～jɛx	τɛx		رەخت
jɑτon	τɑjon	τɑjon	رايون
τɛŋ～jɛŋ			رەڭ

—hɑl jɛŋ ھال رەڭ، —dzigɛ(τ)jɛŋ جىگەررەڭ

jɛstɛ	رەستە
τɛndɛ jɛndɛ	رەندە
jɛsim	رەسىم

6.2. سۆز ئوتتۇرىسىدىكى [τ]/[j] نۆۋەتلىشىشىنىڭ [i] تاۋۇشىغا يانداش كېلىشىنى شەرت قىلىشى

سۆز ئوتتۇرىسى بوغۇم بېشىدىكى [τ] تاۋۇشىنىڭ [j] بىلەن نۆۋەتلىشىشى كۆپىنچە[i] تاۋۇشىغا يانداش كېلىشنى شەرت قىلىدۇ. بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىمۇ، گۇما شېۋىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپىنچە ئىلچىدە كۆرۈلىدۇ. م:

ئىلچى	ئە. ت.
ɑldijɑp	ئالدىراپ
ɑldijɑŋɣu	ئالدىراڭغۇ
mijɑd	مۇراد
tʃijɑ	چىرا(ناھىيە ئىسمى)
tʃiтɑjliɣ ～ tʃi(j)ɑjliɣ～tʃijɑjliɣ	چىرايلىق
kıтɛk～kiтɛk～kijɛk	كىرەك
tijɛp	تەرەپ
ʃijɛt	شەرەت، ئىشارەت
nijɑq	نىراق
tɑʃqiji	تاشقىرى
itʃkiji	ئىچكىرى
ilgiji	ئىلگىرى
tijig	تىرىك
tɛdẓjibɛ	تەجرىبە
ejiq	ئېرىق
jejim	يېرىم
bij eɣiz, jejim eɣiz søz	بىر ئېغىز، يېرىم ئېغىز سۆز
qejiʃ-	قېرىش- قېرىشماق
qeтi～qeji	قېرى
qeji-	قېرى- قېرىماق
dzijim	جىرىم

seτiɣ∼sejiɣ	سېرىق
neji	نېرى
bɪji	بېرى
ɣejitʃ	غېرىچ
gijiptā(τ)	گىرىپتار

بۇ مىساللاردىكى سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە [j] بىلەن ئەمەس، [τ] بىلەن ئېيتىلىدۇ.

kɪτɛklig	لوپ
tiτig	〃 〃
qeτi	〃 〃
tɑʃqiτi	قارىقاش
ɣeτitʃ	〃 〃

سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن، شۇنىڭدەك ئالدى ۋە كەينىدە [i] تاۋۇشى بولمىغان [τ] نىڭ [j] بىلەن ئۆۋەتلىشىشى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
ɑmjɑq	ئىلچى	ئامراق
ɛtjɑp	ئىلچى	ئەتراپ
utʃjɑptu	ئىلچى	ئۇچراپتۇ
qiŋjɑq	ئىلچى	قىڭراق
mɛʃjɛp	ئىلچى	مەشرەپ

εtjεt	ئىلچى	ئەترەت
xαjεt	ئىلچى	ياغاچچى
øndεjε-	ئىلچى	ئۈندەرە-، ئۈندەرىمەك
tαjαm-tαjαm	ئىلچى	تارام-تارام

2 . 7 . ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [τ] تاۋۇشى

ئاۋاز تەقلىدلىرىدىكى [τ] تاۋۇشى بوغۇم ئايىغىدا كەلگەن بولسا، چۈشۈرۈلمەيدۇ. گۇما شېۋىسىدىن باشقا شېۋىلەردە ئاۋاز تەقلىدلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەن [τ] تاۋۇشمۇ [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ. م:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
gøldyτ-gøldyτ	ئىلچى	گۈلدۈر-گۈلدۈر
dzαlduτ-dzulduτ	〃	جالدۇر-جۇلدۇر
ʃαταqqu-ʃuτuqqu	〃	شاراق-شۇرۇق
ʃαττu-ʃuττu	〃	شار-شۇر
bαττu-buττu	〃	ۋار-ۋۇر (يىغا ئاۋازى)
tαταqqu-tuτuqqu	〃	تاراق - تۇرۇق
pαταslitip	ئىلچى	پاراسلىتىپ
qαταsside	〃	قاراسسىدە
dziτiŋliɣαn	قارىقاش	جىرىڭلىغان
dαταxʃi-	لوپ	تاراقشى-، تاراقشىماق

ئاۋاز تەقلىدلىرىنىڭ ئايىغىدا ئىگىز سوزۇق تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەن [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن ئۆۋەتلىششى مۇمكىن م:

ئە. ت.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	خو. د.
شالدىر	ئىلچى	ʃαldij
شالدىرلىتىپ	ئىلچى	ʃαldijlitip
گۇلدۇر	ئىلچى	gøldyτ
گۇلدۇرلەيدۇ	ئىلچى	gøldyjlijtu
جالدۇر - جۇلدۇر	قارىقاش	dzαldij-dzulduτ
جالدىرلىتىپ	كېرىيە	dzαldijlitip
كالدىرلىتىپ	كېرىيە	kαldijlitip

2 . 8 . [j]/[τ] ئۆۋەتلىششىنىڭ تاسادىپىيلىقى

خوتەن دىيالېكتىدا [j] تاۋۇشىنى [τ] بىلەن ئۆۋەتلەشتۈرۈش ھادىسىسى يوق. يەنى سۆز بېشىدا، سۆز ئايىغىدا كېلىدىغان، سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئايىغى بولۇپ كېلىدىغان [j] تاۋۇشى، مەسىلەن: jαxʃi ، jαmαn ، (τ) j $\overline{\varepsilon}$ ، jαn ، xijαl ، αjαɣ ، sαjε ، øj ، køj- ، boj ، soj- ، sαj ، αj ، jeqin ، sijαq ، (τ) tεjjā ، ojnα- ، qijnα- قاتارلىق سۆزلەردىكى [j] تاۋۇشى، بۇيرۇق راي قوشۇمچىلىرى «j-//αj- ، εj-» ، خالاش راي قوشۇمچىلىرى «ɣαj- ، qαj-//gεj- ، kεj-» قاتارلىقلاردىكى [j] تاۋۇشى ھېچقاچان [τ] بىلەن ئۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.

ئەسلىدە خوتەن دىيالېكتىدا بولمىغان ياكى كېيىن

ئۆزلەشتۈرۈلگەن rɑjon، ɑjɑl، ɛdjɑl قاتارلىق سۆزلەردىكى [j] تاۋۇشى ۋە بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا [i] تاۋۇشىدىن ئالدىن بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدىغان [j] تاۋۇشىنى بەزى كىشىلەر بەزى ھاللاردا [τ] بىلەن ئۆزگەرتىشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىپ قېلىشى مۇمكىن:

خو. د.	ئە. ت.
jɑτon	رايون
ɛdτɑl	ئەدىيال
ɑτɑl	ئايال

△ɑq tʃɛkmɛn qɑτɑ tʃɛkmɛn	ئاقچەكمەن قاراچەكمەن
jɛŋdɛ botiɣɑn tʃɛkmɛn	رەڭدە بوييىغان چەكمەن. (قوشاق)
△ojniɣili uz jɑxʃi	ئويىنىغىلى چىرايلىق ياخشى
tetilɣili muz jɑxʃi	تېيىلغىلى مۇزياخشى (قوشاق)
△tʃɑpɑnni kiτip...	چاپاننى كىيىپ ...
△qizniŋ jɑτiɣɑ qā(τ)lɑp	قىزنىڭ رايىغا قاراپ ...

بۇ بىر خىل تاسادىپىيلىق، ئىزچىل بولمىغان ۋە ئومۇمىي بولمىغان ئۆزگەرتىشتۈرۈش بولۇپ، بەزى كىشىلەرنىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلەرگە تېخى كۆنۈكۈپ كەتمىگەنلىكىنىڭ، كېيىنكى سۆزلەرنى بولسا [τ] بىلەن تەلەپپۇز قىلسا توغرا بولامدىكىن،

دېگەن تونۇشىنىڭ نەتىجىسى.

2. 9. خۇلاسە

يۇقىرىدىكىلەر 1956 — 1957 - يىللىرى خوتەن دىيالېكتى ئۈچۈن تاۋۇش بەرگۈچىلەردىن ئېلىنغان ماتېرىياللارنىڭ رەتلىنىش ئەھۋالى، لېكىن بىز مەيلى [τ] تاۋۇشى كۆپرەك قوللىنىلىدىغان قارىقاش ۋە لوپ ناھىيىلىرىدە، مەيلى [r] كۆپرەك قوللىنىلىدىغان كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە ھەتتا ئاۋاز تەقلىدلىرىدىمۇ [τ] ياكى [r] تاۋۇشلىرىنى [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىشنىڭ غەيرى تۇيۇلمايدىغانلىقىنى، مەندە ئۇقۇشماسلىق چىقارمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق.

مۇشۇلارغا ئاساسەن ئېيتىش مۇمكىنكى، [r] تاۋۇشى 50 - يىللاردا خوتەن دىيالېكتىدا تېخى فونېما بولۇش جەريانىنى كەچۈرۈۋاتقان بولسا كېرەك. بولۇپمۇ قاتناش تۈگۈنلىرىدىكى ئاھالىنىڭ [τ] ياكى [r] تەلەپپۇزىغا ئادەتلىنىۋاتقانلىقى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىسا كېرەك.

[r] تاۋۇشىنىڭ خوتەن دىيالېكتىدا فونېمىغا ئايلىنىپ بولۇش جەريانى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن خوتەن دىيالېكتىنىڭ ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىشىغا باغلىق.

خوتەن دىيالېكتى تەتقىقاتىدا قىزىق بىر ھادىسە شۇكى، غەربتىن گۇما ناھىيىسى، شەرقتىن مىرەن يېزىسى (لوپنۇرلۇقلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرى بولغان مىرەن)، يېڭىسۇ قاتارلىق ئورۇنلاردىن خاتىرىلەنگەن قوشاق، چۆچەكلەر بويىچە) تامامەن

[j] تەلەپپۇزىدا، ئوتتۇرىدىكى قارىقاش، ئېلچى، لوپ شېۋىسى [j]//[τ] تەلەپپۇزىدا، كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدىن تارتىپ

چارقىلىقچە [r]//[j] تەلەپپۇزىدا. زادى خوتەن دىيالېكتىدىكى [j] لىشىش قاياقتىن كەلدى؟ شەرقتىن غەربكىمۇ؟ غەربتىن شەرققىمۇ؟ بۇ قايسى بىر تىلنىڭ تەسىرى؟ بۇ مەسىلىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىزدا ھەل قىلىنمىدى. كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ھاۋالە قىلىندى.

3. خوتەن دىيالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر

3.1. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

3.1.1. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا. [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
αt	ئات	eti	ئېتى
baʃ	باش	beʃim	بېشىم

لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئاجىزلاشمايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
αtim	ئېتىم
baʃim	بېشىم

3.1.2. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [α] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [α] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە ئوخشاش

ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
bɑlɑ	بالا	bɑlisi	بالىسى
kɑwɑp	كاۋاپ	kɑwipɑm~ kɑwipim	كاۋىپىم
kitɑp	كىتاب	kitipi	كىتابى

3.1.3. سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، [ɪ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
kɛl-	كەل-	kɪlip	كېلىپ
bɛl	بەل	bɪlim	بېلىم
kɛt-	كەت-	kɪtiŋ	كېتىڭ

لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
kelip	كېلىپ
belim	بېلىم
ketiŋ	كېتىڭ
bejiŋ	بېرىڭ («بەر-» پېئىلىنىڭ بۇيرۇق شەكلى)

3.1.4. سۆزلەرنىڭ كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ] تاۋۇشىنىڭ ئاجىزلىشىشى: سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملىرىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە

قالسا، خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شىېۋىلىرىدە ئوخشاشلا ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
kɛ̄ (τ)kɛ	كەكە	kɛ̄ (τ)kisi	كەكىسى
ɛ̄ (τ)tɛ	ئەتە	ɛ̄ (τ)tisi	ئەتىسى

3.1. 5. [ɛ] تاۋۇشىنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ راي قوشۇمچىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئاجىزلىشىشى: مەيلى بىر بوغۇملۇق بولسۇن، مەيلى كۆپ بوغۇملۇق بولسۇن، ئايىغى [ɛ] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان ئۇچۇق بوغۇملۇق پېئىللارغا پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى «j-» ياكى رەۋىشداش قوشۇمچىسى «j-» قوشۇلغاندىن كېيىن مەزكۇر بوغۇم يېپىق بوغۇمغا ئايلانسىمۇ، مەزكۇر [ɛ] تاۋۇشى ئوخشاشلا ئاجىزلىشىدۇ (كېرىيىدە كۆپىنچە ئاجىزلاشمايدۇ) ۋە [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
dɛ-	دە-	dij	دەي
dɪmɛ-	دېمە-	dɪmij	دېمەي
iʃlɛ-	ئىشلە-	iʃlijtu	ئىشلەيدۇ
iʃlimɛ-	ئىشلىمە-	iʃlimijtu	ئىشلىمەيدۇ
b ɛ̄ (r)-mɛ-	بەرمە-	b ɛ̄ (τ)mijt- m ɛ̄ (n)	بەرمەيمەن

3.1. 6. [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىغان ئەھۋالدا ئاجىزلاشماسلىقى: ئەگەر [α]،

[ɛ] تاۋۇشلىرى مەيلى سۆزلەرنىڭ باش بوغۇمىدا ياكى ئاياغدىكى بوغۇملىرىدا كەلسۇن، ئۆز ئۇرغۇسىنى يوقاتمىسا، ياكى ئۇزۇنراق ئېيتىلسا، ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسۇن، ئاجىزلاشمايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.	خو. د.	ئە. ت.
jaτ	يار	jaτim	يارىم
dzaj	جاي	dzajim	جايىم
xumā(τ)	خۇمار	xumaτi	خۇمارى
tama	تاما	tamajim	تامايىم
xijal	خىيال	xijalim	خىيالىم
pɛτwa	پەرۋا	pɛτwajim	پەرۋايىم
tɛwɛ	تەۋە	tɛwɛsi	تەۋەسى

3.1.7. [ø] ، [o] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [ʊ]، [Y] تاۋۇشلىرىغا ئايلىنىش ئەھۋالى: [o] [ø] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق (يېپىق بوغۇم) سۆزلەرگە قوشۇمچە قوشۇلۇش ئارقىلىق بۇ بوغۇم ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلار نىسبەتەن ئاجىزلىشىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا [ʊ]، [Y] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: «-goʃ گۆش» ، «qol — قول» ، «køz — كۆز» ، سۆزلىرىگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنى قوشساق، «-sō(τ) — سورا-» ، «-k -(τ)ø̄ كۆر-» پېئىللىرىغا رەۋىشداش قوشۇمچىلىرىنى قوشساق، بۇ سۆزلەر تۆۋەندىكىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
g ɷ ʃi	گۆشى
q ɷ li	قولى
kYzi	كۆزى
s ɷ jɑp	سوراپ
kYjεp~kYτεp	كۆرۈپ

شۇنىڭدەك بىرىنچى بوغۇمى مۇشۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئوچۇق بوغۇملۇق بولغان سۆزلەردىمۇ مۇشۇنداق ئاجىزلىشىش كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
b ɷ jɑn	بويۇن
ɷ ɣɑl	ئوغۇل
tYmyj	تۆمۈر
kYm ε̄ (τ)	كۆمۈر

لېكىن گۇما شېۋىسى بۇ نۇقتىدا ئەدەبىي تىلغا ئوخشايدۇ.

3. 2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى

[ɑ]/[u] نۆۋەتلىشىشى

مۇنداق نۆۋەتلىشىش بىر خىل قائىدىلىك نۆۋەتلىشىش بولۇپ، ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدا بىرىنچى بوغۇمى [o] بىلەن، ئىككىنچى بوغۇمى [u] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [u] تاۋۇشى [ɑ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

م:

خو. د.	ئه. ت.
t ɷ qɑm	توقۇم
ɷ tɑn	ئوتۇن
ɷ jɑn	ئويۇن
ɷ ɽɑn	ئورۇن
ɷ ɣɑl	ئوغۇل
t ɷ xɑ	توخۇ
b ɷ jɑn	بويۇن
t ɷ kā(ɽ)	توكۇر

[y]/ [ɛ] نۆۋەتلىشىشى

بۇمۇ بىر خىل قائىدىلىك نۆۋەتلىشىش بولۇپ، ئومۇمەن بىرىنچى بوغۇمى [ø] ياكى [y] بىلەن، ئىككىنچى ياكى ئۈچىنچى بوغۇمى [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى [y] تاۋۇشى [ɛ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
Ytɛk	ئۆتۈك
kYŋɛl	كۆڭۈل
hYpɛp	هۆپۈپ
kYm $\bar{\varepsilon}$ (ɽ)	كۆمۈر
bygɛn	بۈگۈن
tynygɛn	تۈنۈگۈن

لېكىن بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرى تارىخىي ئاجىزلىشىش نەتىجىسىدە [o]، [ø] گە ئايلىنىپ كەتكەن تۆۋەندىكىدەك سۆزلەردە ئىككىنچى بوغۇمدا ئوخشاشلا[u]، [y] تاۋۇشى قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
bYʃyk	بۆشۆك
tYʃyk	تۆشۆك
ɷ τuq	ئورۇق
tʃ ɷ τuq	چورۇق
j ɷ τuq	يورۇق
tYmyj	تۆمۈر
h ɷ ʃuq	ئوشۇق سۆڭىكى

مۇندىن باشقا تۆۋەندىكى بىر قىسىم سۆزلەردىمۇ ئىككىنچى بوغۇمدىكى [u]، [y] ئورنىغا [α]، [ε] قوللىنىلمايدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
s ɷ zuq	سوزۇق
mYʃyk	مۆشۈك

[α]/[o] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئه. ت.
tālα-	تولا-، تولىماق، تولاش

△ā(τ)ɣαmtʃα tālidi.

ئارغامچا تولىدى.

خو. د.	ئه. ت.
hālu	هويلا
tʃālu	چويلا
kālu	كويلا

△tygmenniŋ kālusi

تۆگمەننىڭ كويلىسى

kāla- كولا -، كولىماق، كولاش

āliʃip ئولىشىپ (رەۋىشداش)

△āliʃip ū(r)di.

ئولىشىپ ئۇردى.

tāɣatʃ توغاچ

توغاچ شاپتۇل —tāɣatʃ ʃaptul

tāʃu - توشۇ -، تۇشىماق، توشاش

△nan tāʃumajdu.

نان توشۇمايدۇ (يېتىشمەيدۇ)

kātʃila- كوچىلا -، كوچىلىماق، كوچىلاش

āqɛt ئوقەت

△hal-āqiti jaxʃi.

هال - ئوقىتى ياخشى.

abdan ئوبدان

[i]/[a] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاترىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
idɛm	گۇما	ئادەم

[i] / [u] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاترىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
jimʃaq	قارىقاش	يۇمشاق

[a] / [ɛ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
hɑxlim	ئېلچى	ئەقلىم
ɑlɑtʃi	گۇما	ئەلاچى
ɑmdi	گۇما	ئەمدى
jɑmbɑl	گۇما	رەممال
mɛslɑt	ئېلچى، قارىقاش	مەسلىھەت
mɑxmɑl	كېرىيە	مەخمەل
bitiŋkɑ	كېرىيە	بەتىنكە
sunɑj	ئېلچى	سۇنەي
kɑpkij	ئېلچى، قارىقاش	كەپكۇر

[u]/[i] ، [y] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
sɑlqun	گۇما	سالقىن
kɛŋry	"	كەڭرى

[u] / [y] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
dzup	ئېلچى، قارىقاش	جۈپ
gul	(خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممە شېۋىلىرىدە)	گۈل
jugū(r)	"	يۈگۈر-، يۈگۈرمەك، يۈگۈرۈش

[u] / [α] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
dzuwαp	(خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممە شېۋىلىرىدە)	جاۋاب

3. 3. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

3. 3. 1. [α]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا گەرچە ئەدەبىي تىلدىكى [u]، [y] لەرنىڭ ئورنىغا [α]، [ε] تاۋۇشلىرى قوللىنىلسىمۇ، بۇ سۆزلەرگە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، مەزكۇر [α]، [ε] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɷ γαl ، oγlαm	ئوغۇل، ئوغلۇم
ɷ ταn ، ō(τ)nαm	ئورۇن، ئورنۇم
kYŋεl ، køŋlεm	كۆڭۈل، كۆڭلۈم

بۇلاردىن باشقا ئىككىنچى بوغۇمىدا [i] كەلگەن بەزى ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگىمۇ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا، مەزكۇر [i] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
siŋil	سىڭىل
siŋlim	سىڭلىم
ɪgin	ئېگىن، كىيىم-كېچەك

ɛgnim	ئېگىنىم، ئەگلىم
ɛgniŋ	ئېگىنىڭ، ئەگلىڭ
pikiɪ	پىكىر
pikjim	پىكرىم

3 .3 .2 . ئۈچىنچى شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى «-i»، «-si» دىكى [i] نىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-i»، «-si» قوشۇلغان سۆزلەردىن كېيىن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىكى [i] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑnisi	ئانىسى
ɑnis(i)ni	ئانىسىنى
bɑlisi	بالىسى
bɑlis(i)qɑ	بالىسىغا
dɑwzisi	دەرۋازىسى
dɑwzis(i)tɑ	دەرۋازىسىدا

△ sɛnmu tʃiqqin køl beʃ(i)qɑ,
mɛnmu tʃiqɑj køl beʃ(i)qɑ.
ojnumisɑqmɑ ojnɑjli,
dyʃmɛn gujniŋ qilmiʃ(i)qɑ.
(خەلق قوشىقى)

△ nɑwɑjniŋ t ɷ runis(i)tɑ jetibdi.

3 .4 . سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

3.4.1. [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا α—o، ε—ø شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق: خوتەن دىيالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىكى ماسلىششىتا كۆرۈلىدۇ. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك ئەمەس، شۇڭا بىر بوغۇملۇق [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە باشقا دىيالېكت ياكى شېۋىلەردە [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى بار قوشۇمچىلارنىڭ مۇشۇنداق ۋارىيانتلىرى قوشۇلسا، خوتەن دىيالېكتىدا ئۇنىڭ ئۈچۈن [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εm/-αm»:

qɷlαm (قولۇم)، kYzεm (كۆزۈم)

پېئىللارنىڭ رەۋىشداش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εp/-αp»:

bɷlαp (بولۇپ)، kYτεp (كۆرۈپ)

ئىسىمداش قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-εʃ/-αʃ»

qɷʃαʃ (قوشۇش)، bYlεʃ (بۆلۈش)

پېئىللارنىڭ ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن -dεm/-dαm، «-tεm/-tαm»:

qojdαm (قويدۇم)، kø̄(τ)dεm (كۆردۈم)

3.4.2. [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا u-//y-ε، y-y//y-ε شەكلىدە پەيدا بولىدىغان ئاھاڭداشلىق: بىر بوغۇملۇق [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئومۇمەن [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
yzyp, yz-	ئۈز- ، ئۈزمەك، ئۈزۈش، ئۈزۈپ
tutup, tut-	تۇت- ، تۇتماق، تۇتۇش، تۇتۇپ
sytym, syt	سۈت، سۈتۈم
putum, put	پۇت، پۇتۇم

ئەگەر مۇنداق سۆزلەر تەكتلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلىپ قالسا، [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئه. ت.
sytεm	سۈتۈم
putαm	پۇتۇم

3. 4. 3. ئالدىنقى بوغۇمى [o]، ئىككىنچى بوغۇمى [α] بىلەن تۈزۈلگەن ۋە ئالدىنقى بوغۇمى [ø]، ئىككىنچى بوغۇمى [ε] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى: ئالدىنقى بوغۇمى [o]، [ø] تاۋۇشلىرى بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنىڭ ئومۇمەن [α]، [ε] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
s Ѡ qαʃ-	سوقۇش- ، سوقۇشماق، سوقۇشۇش
s Ѡ quʃαp	سوقۇشۇپ
kYt $\overline{\varepsilon}$ (τ)-	كۆتۈر- ، كۆتۈرمەك، كۆتۈرۈش

kYtyτɛp	كۆتۇرۇپ
tYlɛ-	تۆلە- ، تۆلىمەك، تۆلەش
tYlydɛm	تۆلىدىم
k ø̄ (τ)mɛ-	كۆرمە(بولۇشىسىز بۇير ۇقشەكلى)
k ø̄ (τ)mydɛm	كۆرمىدىم
kYm ɛ̄ (τ)-	كۆمۇر
kYmyjɛm	كۆمۇرۇم

3. 4. 4. ئالدىنقى بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن، كېيىنكى بوغۇمى [α] ياكى [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق: ئالدىنقى بوغۇمى [u] ، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلۈپ، كېيىنكى بوغۇمى [α] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە ئادەتتە قوشۇمچىلارنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ. تەكتىلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [α] ، [ɛ] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
ygɛn-	ئۆگەن- ، ئۆگەنمەك، ئۆگىنىش
ygynyp	ئۆگىنىپ
ygynyʃ	ئۆگىنىش (ئىسىم)
qulαq	قۇلاق
quluqαm～quluqum	قۇلىقىم
jyτɛk	يۈرەك

jyτykεm ~ jyτykym	يۈرىكەم

3 . 4 . 5 . ھەر ئىككىلا بوغۇمى [u] ياكى [y] بىلەن تۈزۈلگەن ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندىكى ئاھاڭداشلىق: ھەر ئىككىلا بوغۇمى ئېگىز لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەرگە ئادەتتە قوشۇمچىلارنىڭ [u]، [y] بىلەن تۈزۈلگەن ۋارىيانتلىرى قوشۇلىدۇ، تەكىتلەنسە ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [α]، [ε] لىك ۋارىيانتلىرى قوشۇلۇشى مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
yzym	ئۈزۈم
yzymεm ~ yzymym	ئۈزۈمۈم
ū(τ)ɣuz-	ئۈرغۈز-، ئۈرغۈزماق، ئۈرغۈزۈش
ū(τ)ɣuzdαm~ū(τ)ɣuzdum	ئۈرغۈزدۈم

3 . 5 . سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى

بۇ نۇقتىدا كۆزدە تۇتىدىغىنىمىز [k]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىشىدىكى بەزى مەسىلىلەردۇر.

ئەرەب - پارس تىللىرىدىن كىرگەن، تەركىبىدە [k]، [g] تاۋۇشلىرى بولغان بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكت ۋە شېۋىلىرىدە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ماسلىشىش ئەھۋالى ئوخشاش ئەمەس. بۇ مەسىلىدە خوتەن دىيالېكتى قەشقەر شېۋىسىگە تامامەن ئوخشايدۇ، يەنى خوتەن دىيالېكتىدا مۇنداق سۆزلەردە تامامەن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ.

ھەتتا تەركىبىدە [k]، [g] كەلگەن بەزى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىدىمۇ بۇ ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
gul	گۇل
goʃ	گۆش
gō(ɾ)	گۆر
tʃōgun	چۆگۈن
gol	گول، ئاخماق
tʃαk	چەك
luŋgα	لۆڭگە
tʃōkαn	چوكان
gōhɛɾ	گۆھەر
sok	سۆك
kutʃuk	كۈچۈك
ʃuk	شۈك
kutʃ	كۈچ

3. 6. ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىششى

ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار بىيىندا جاراڭسىزلىشىش ئەھۋالى ئەدەبىي تىلغا ۋە شۇنىڭدەك كۆپلىگەن دىيالېكت ۋە شېۋىلەرگە ئوخشايدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ يەردە ئايرىم سۆزلەشنى لازىم كۆرمىدىم ۋە باشتىن - ئاياغ مىساللاردا جاراڭسىزلىشىش بەلگىسىنى قويمىدىم.

3. 7. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىششى

[q]، [k]/[ɣ]، [g] نۆۋەتلىشىشى:

ئەدەبىي تىل ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىيالېكتتا ئايىغى [q]، [k] بىلەن ئېيىتىلىدىغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەردىكى تۇرغۇن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى ئاخىرقى [q]، [k] تاۋۇشلىرى خوتەن دىيالېكتىدا [ɣ]، [g] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
seτiɣ ~ sejiɣ	سېرىق
uτuɣ	ئۇرۇق
ejiɣ	ئېيىق
ɛllig	ئەللىك
kitʃig	كىچىك
jinig	يېنىك
bɔjɑɣ	بوياق
issiɣ	ئىسسىق
ulɑɣ	ئۇلاق
qɑttiɣ	قاتتىق
qizziɣ	قىزىق
besiɣ	بېسىق
ʃittig	ئىتتىك
Ylɛg	ئۆلۈك
ɪkɛg	ئىكەك

kɪzig	كېزىك (كېسەل ئىسمى)
tɑhɬiɣ ~ tɑʔliɣ	تاتلىق
jɑmɑɣliɣ	ياماقچا
søzlɛg	سۆزمەن
qojlɑɣ	قويلۇق ، قويىبار
bojlɑɣ	بويلۇق ، ئېگىز
buɣdijøŋlɛg	بۇغداي ئۆڭلۈك
piʃʃiɣ	پىششىق
tijig ~ tiτig	تىرىك
ɑtʃtʃiɣ	ئاچچىق

[dz]/[tʃ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
mondzɑq	مونچاق
jɑndzuq	يانچۇق
qɑτɑndzuq	قارانچۇق
sɑɣτindzi	سارغۇچ

bijyndzi ~ biτyndzi بىرىنچى

[n]، [m]/[ŋ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
mɑnɑm	كېرىيە	مانان
ʃumqā(τ)	چىرا	شۇڭقار

[m]، [w]/[j] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
qijmɛt	لوپ	قىممەت
tijip	ئىلچى	تېۋىپ

[s]/[tʃ] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
sɑtʃqɑn	چاشقان

[t]/[d] نۆۋەتلىشىشى:

خو. د.	ئە. ت.
julduz	يۇلتۇز
pɑldi	پالتا
qildiriq	قىلتىرىق

[ʃ]//[j]~[z] نۆۋەتلىشىشى.

خوتەن دىيالېكتىدا (گۇما شېۋىسىنى ھېسابقائالمىغاندا) سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ئەدەبي تىل ۋە شىمالدىكى تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىدەك [ʑ] ئورنىغا [j] قوللىنىلىدۇ. يالغۇز گۇما شېۋىسىدىلا خۇددى قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [j] ئورنىغا [ʑ] قوللىنىدۇ. كېرىيە چىرا - نىيە شېۋىسىدە بولسا، مۇنداق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدە [j] تاۋۇشى [ʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ (جەدۋەلگە قاراڭ).

خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەر قايسى شېۋىلىرىدە
[ʃ]~[j]/[ʑ] نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى	ئىلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى			كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسى			گۇما شېۋىسى
ئەدەبىي تىلى	ئىلچى	قارىقاش	لوپ	كېرىيە	چىرا	نىيە	
jip يىپ	jip	jip	ʃip				jip~ʑip
jir- يىر-، يىرماق		ji(τ)-					
jiτt- يىرت-، يىرتماق	ji(τ)t-	ji(τ)t-		ji(r)t-	ji(τ)t-	ji(τ)t-	ʑi(τ)t-
jiɣ- يىغ-، يىغماق	jiɣ	jiɣ					ʑiɣ-
jiɣla يىغا يىغلا-، يىغلىماق	jiɣla-	jiɣla-	jiɣla-	jiɣla-	jiɣa jiɣla-	jiɣla-	ʑiɣa ʑiɣla-
jiɣiʃtur- يىغىشتۇرماق		juɣuʃ tū(τ)-			juɣuʃ tū(τ)-		
jiqil- يىقىل-، يىقىلماق	jiqil-	jiqil-	jiqil-	ʃiqil-	ʃiqil-		ʑiqil-~ jiqil-~ʃiqil-
jik يىك	jik	jik		ʃik			ʑik
jigit يىگىت	jigit	jigit		jigit	jigit		
jigirmɛ يىگىرمە	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	jigi(τ)- mɛ	ʑigi(τ)- mɛ
jil يىل	jil	jil	jil	jil	jil	jil	ʑil~jil
jilan يىلان		jilan		jilan			
jilqa يىلقا	jilqa						
jilik ئىلىك					jilik		

jiŋnɛ يىڭنە	jiŋnɛ						ʐiŋnɛ
jyt- يۈتمەك، يوقالماق	jit-	jit-	jit-	ʃit-	ʃit~jit-	ʃit-	ʃit-
jyr- يۈر-، يۈرمەك	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	jy(τ)-	ʐy(τ)- ~jy(τ)-
jydy- يۈدۈ-، يۈدۈمەك	jydy-	jydy-	jydy-	jydy-			jydy-
jyrɛk يۈرەك	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	jyτɛk	ʐyjɛk
jyk يۈك				ʃyk			
jyklɛ- يۈكلە-، يۈكلىمەك		jyklɛ-		ʃyklɛ			
jygɛn يۈگەن		jygɛn		jygɛn	jygɛn		
jygyr- يۈگۈر-، يۈگۈرمەك	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-	jugū (τ)-		ʐugū(τ)-
ju- يۇ-، يۇماق	ju-	ju-	ju-	ju-	ju-		ʐu-
junda يۇندا		jyndɛ					
jut-(jutum) يۇت-، يۇتماق	jutum	jutum	jutum		jutum~ ʃutum		ʐutum
jurt يۇرت	jut	jut	jut	jut	jut	jut	ʐut
juq- يۇق-، يۇقماق	juq-		ʃuq-				juq-
juqiri يۇقىرى	juquj	juquτ	juquτ	ʃuquri	ʃuquri	ʃuquri	juquj
jul- يۇل-، يۇلماق	jul-	jul-					
julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	julɣun	
jultuz يۇلتۇز				jultuz			

jumila- يۇمىلماق					jumula-		ʐumula-
jum-يۇمماق، يۇم-	jum-				jum-		
jumʃaqيۇمشاق	jumʃaq	jimʃaq					
jumulaqيۇمۇلاق		jumulaq					
jetim يېتىم	jitim			jitim			
ildam ئىلدام	jildam						

ئەسكەرتىش: مەزكۇر سۆز مەلۇم ئورۇندا تەكشۇرۇلمەي قالغان بولسا، ئورنى ئاق قالدۇرۇلدى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i]، [u] نىڭ يېنىدا كەلگەن [j] تاۋۇشىمۇ [ʃ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىسى	ئە. ت.
piʃaz	پىياز
quʃun	قوْيۇن
qiʃam	قىيام
piʃādɛ	پىيادە

[h]~[ʔ]/[t] نۆۋەتلىشىشى:

خوتەن دىيالېكتىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم ئايىغى بولۇپ كەلگەن [t] تاۋۇشى ئۆزىدىن كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشىدا [l] تاۋۇشى كېلىپ قالسا، بوغۇز تاۋۇشلىرىدىن [ʔ] ياكى [h] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

ئىلچى - قارىقاش - لوپ شىۋىسى	ئە. ت.
αh‡iɤ ~α?liɤ	ئاتلىق
tαh‡iɤ ~tα?liɤ	تاتلىق
αh‡αp ~ α?lαp	ئاتلاپ (رەۋىشداش)
øh‡ɛg	ئۆتلۈك، ناھايىتى

ئەگەر كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى [m] تاۋۇشى بولۇپ قالسا، پەقەت [?] بىلەن ئۆزگەتلىشىدۇ. م:

ئىلچى - قارىقاش - لوپ شىۋىسى	ئە. ت.
bā(τ)mαj?mɛ(n)	بارمايمەن
dɪmij?mɛ(n)	دېمەيمەن
kɛ?mɛn	كەتمەن

[k]/[t] ئۆزگەتلىشىشى

مۇنداق ئۆزگەتلىشىش خوتەن دىيالېكتىنىڭ گۇما شىۋىسىدە پەقەت تۆۋەندىكى بىر قانچە سۆزدىلا ئۇچرايدۇ. م:

گۇما شىۋىسى	ئە. ت.
kil	تىل
killα-	تىللا -، تىللىماق، تىللاش
kilɛ-	تىلە-، تىلىمەك، تىلەش

△qiziŋni kilɛjmɛ(n), dedi.

قىزىڭنى تىلەيمەن، دېدى.

[tʃ]/[t] ئۆزگەتلىشىشى:

مۇنداق ئۆزگەتلىشىشمۇ خوتەن دىيالېكتىنىڭ گۇما شىۋىسىدە تۆۋەندىكى بىر قانچە سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى ئە. ت.

otʃtʃū(ɽ)- ئۇلتۇر-، ئۇلتۇرماق، ئۇلتۇرۇش

otʃtʃujɑ ئوتتۇرا

△halunuŋ otʃtʃujus(i)tɑ otʃtʃuj(u)tu.

ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدۇ.

△ qɑzɑndɑ otʃtʃuj(i)tʃɛ qɛn halwisi wejkɛn.

قازاندا ئوتتۇرىچە قەن ھالۋىسى بار ئىكەن.

tʃū(ɽ)- تۇر-، تۇرماق، تۇرۇش

△tʃujā(ɽ) تۇرار

△ ō(ɽ)ni tʃū(ɽ)ɣidɛg.

ئورنى تۇرغۇدەك.

△ tʃū(ɽ)ɣili unumɑjtu.

تۇرغىلى ئۇنىمايدۇ.

[ʃ]/[j] ئۆزگىرىشى:

~~مۇنداق ئۆزگىرىش~~ ئاز ئۇچرايدۇ. م:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

ʃittig گۇما ئىتتىك، چاپسان

(باشقا شېۋىلەردە jittig)

ʃɛʃ- كېرىيە يەش-، يەشمەك، يېشىش

[j]/[dz] ئۆزگىرىشى:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

jumusɑ گۇما جۇمۇسىلا

[q]/[ɣ] ئۆزگىرىشى:

خو. د. خاتىرىلەنگەن ئورۇن ئە. ت.

sɑqin- گۇما سېغىن-، سېغىنماق،

سىغىنىش

△ dadis(i)ni saqinip qaptu.

دادىسىنى سىغىنىپ قاپتۇ.

g/w نۆۋەتلىشىشى:

مۇنداق نۆۋەتلىشىش خوتەن دىيالېكتىدا قۇمۇل، تۇرپان، كەلپىن شېۋىلىرىگە قارىغاندا، ئانچە جىق بولمىسىمۇ، كۆپىنچە كېرىيە - چىرا - نىيە شېۋىلىرىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. تۆۋەندە مىسالغا ئېلىنغان سۆزلەر كېرىيە، ئېلچى قاتارلىق جايلاردا خاتىرىلەنگەن ماتېرىياللاردا كۆرۈلگەن. م:

خو. د.	ئە. ت.
dz ɷ ga-	جوۋا-، جوۋىماق، جوۋاش
haganʧa	هاۋانچا
halga	هالۋا
ɛnduga	هاندۇۋا
dɛlgy	دەلۋە (كۆزنەك11- ئېيى)
tygryk	تۆۋرۈك
suga-	سۇۋا-، سۇۋىماق، سۇۋاش
ugula-	ئۇۋۇلا-، ئۇۋۇلىماق، ئۇۋۇلاش

تۆۋەندە كۆرسىتىلگەن فونېتىكىلىق نۆۋەتلىشىشلەر خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەر قايسى شېۋىلىرىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە كۆرۈلۈپ قالىدۇ. بۇ نۆۋەتلىشىشلەردە بىر فونېتىكىلىق شارائىت بايقالمىدى. شۇڭا نۆۋەتلىشىدىغان تاۋۇشلار بىلەن ئۇلارغا ئائىت مىساللار كۆرسىتىلدى. م:

نۆۋەتلىشىدىغان تاۋۇشلار	مىسال	ئە. ت.
[p]/[w]		

چىۋىش	tʃipiʃ	
لەقۋا	lɛqpɑ	
چىۋەر	tʃipɛr	
		[h]/[j]
يەنە	hini～hinɑ	
يېتىرقا- ، يېتىرقىماق، يېتىرقاش	hetijqɑ-	
		[n]/[m]
مەپە	nɛpɛ	
زۇكام	zukɑn	
		[l]/[n]
ھەنگان	hingɑl	
تەڭنە	tɛŋlɛ	
		[tʃ]/[ʃ]، [s]
تاپشۇر- ، تاپشۇرماق	tɑptʃū(r)	
سوز- ؛ سوزماق،	tʃodz-	
		[k]/[g]
سۈپۈرگە	syp ȳ (r)ki	
		[z]/[s]
مىراس	mirɑz	

		[b]/[m]
رەمبال، رەمچى	jɑmbɑl	
		[l]/[ɾ]
سەكرە-، سەكرىمەك، سەكرەش	sɛklɛ-	
		[x]/[q]
پوقاق	p ѡ xɑq	

3. 8. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

3. 8. 1. [l] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: خوتەن دىيالېكتىدا [ɑ]، [ɛ]، [o] ۋە [i] فونېمىسىنىڭ ئوتتۇرا پەسرەك ۋارىيانتى [ɨ] بىلەن تۈزۈلۈپ [l] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان -ɑl، -tʃɑl، -qɑl، -sɑl، -kɛl، -bol، -qil پېئىللىرىغا بولۇشسىز ئۆزەك قوشۇمچىسى -mɛ/-mɑ، بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ 2 ـ شەخس بىرلىك، كۆپلۈك تۈر قوشۇمچىلىرى، پەرەز- قارشىلىق رايى قوشۇمچىسى، زۆرۈرىيەت رايى قوشۇمچىسى، پېئىلنىڭ بىر قىسىم ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان خەۋەر رايى قوشۇمچىلىرى، مەقسەت رەۋىشدىشى قوشۇمچىسى «-ɣili، -gili» قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ (ئەمەلىي مىساللىرى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن نۇقتىلار سۆزلەنگەندە كۆرسىتىلىدۇ).

ئەگەر پېئىل [l] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشسىمۇ، [i] فونېمىسىنىڭ تىل ئالدى ۋارىيانتى بىلەن ياكى [u]، [y] تاۋۇشلىرى بىلەن قۇرۇلغان بولسا، مۇنداق شارائىتتىكى [l] چۈشۈپ قالمايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
il-	ئىل-، ئىلماق، ئىلىش
ilitmɛ(n)	ئىلىمەن
bil-	بىل-، بىلمەك، بىلىش
bilitmɛ(n)	بىلىمەن
kyl-	كۈل-، كۈلمەك، كۈلۈش
kylytmɛ(n)	كۈلىمەن
jul-	يۇل-، يۇلماق، يۇلۇش
julutmɛ(n)	يۇلىمەن

3. 8. 2. [ɣ] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: ئايغى [ ] تاۋۇشى بىلەن كەلگەن سوراق ۋە كۆرسىتىش ئالماشلىرى شەخس قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنمەي تۇرغاندا بەزىدە مەزكۇر [ ] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ʃumdɑɣ ~ ʃundā(ɣ)	شۇنداق
qɑjdā(ɣ)	قانداق
ɑndā(ɣ)	ئانداق
mɑmdā(ɣ)	مۇنداق

3. 8. 3. [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: بىرىنچى بوغۇمى [j] بىلەن ئاياغلاشقان، ئىككىنچى بوغۇمى [τ] بىلەن باشلانغان سۆزلەردە مەزكۇر [j] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(j)τilip	ئايرىلىپ
sā(j)ταp	سايراپ
q ε̄ (j)τilip	قايرىلىپ
qū(j)τuq	قۇيرۇق

3. 8. 4. [n] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىلىرى «-sεn ، -mεn» دىكى [n] تاۋۇشى بۇ قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئاخىرىدا كەلسە چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαjitm ε̄ (n)	بارىمەن
bαjis ε̄ (n)	بارىسەن
αlαmmαsm ε̄ (n)	ئالالماسمەن

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن «ikεn» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلسا، چۈشمەسلىكىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαjitmεnkεn~bαjitm ī kεn	بارىدىكەنمەن
kɪlisεnkεn~kɪlis ī kεn	كېلىدىكەنسەن

△ sεn kɪlis ī kεn, mā(n)mu ke(li)tm ε̄ (n).

سەن كېلىدىكەنسەن، مەنمۇ كېلىمەن.

لېكىن گۇما شېۋىسىدە مۇنداق شارائىتتىكى [n] چۈشۈپ قالمايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
j ø̄ gymɛpmɛnkɛn	يۆگىمەپتىكەنمەن
qilɑmmɑmmɛnkɛn	قىلالمامدىكەنمەن؟

گۇما شېۋىسىدە شەخس قوشۇمچىلىرىدىن كېيىن سوراق يۈكلىمىسى -mu/-mi كەلسە، شەخس قوشۇمچىسىدىكى [n] چۈشۈپ قالماي، [m] بىلەن ئۆزۈمتىلىشىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
bɑjā(τ)mɛmmu?	بارارمەنمۇ؟
itʃipmɛmmikɛn?	ئىچىپتىكەنمەنمۇ؟
itʃmɛmmɛmmikɛn	ئىچمەپتىكەنمەنمۇ؟

3. 8. 5. [h] كەلگەن بوغۇم: رىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكى سۆزلەردە [h] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
s ɛ̄ (hɛτ)	سەھەر
ʃ ɛ̄ (hɛτ)	شەھەر

3. 8. 6. [ʃ] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە [ʃ] كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃy(ʃy)p kɛtkɛn	چۈشۈپ كەتكەن
tʃy(ʃy)jgɛ	چۈشۈرگە، تۈگمەننىڭ چۈشۈرگىسى

3.8.7. [g] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى: گۇما شېۋىسىدە تۆۋەندىكى سۆزدە [g] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
myŋ(g)yz	مۈڭگۈز

3.9. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى

3.9.1. [p]، [k]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلاشماسلىقى: خوتەن دىيالېكتىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا كەلگەن [p]، [k]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ [ɣ]، [g]، [w] گە ئايلىنىش ئەھۋالى يوق.

3.9.2. بوغۇم ئاخىرىدىكى [tʃ]، [q] تاۋۇشلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى: بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [tʃ]، [q] تاۋۇشلىرى كېيىنكى بوغۇمنىڭ بېشى [tʃ]، [q] دىن باشقا پارتلىغۇچى ياكى پارتلىغۇچى - سېرىلاڭغۇ تاۋۇشلاردىن بولۇپ قالسا، ئاجىزلىشىپ [ʃ] ۋە [x] تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αq-	ئاق-، ئاقماق، ئېقىش
αxti	ئاقتى
αxsα	ئاقسا
αtʃ-	ئاچ-، ئاچماق، ئېچىش
αʃti	ئاچتى

ئەسكەرتىش: بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن [k] تاۋۇشىنىڭ [ç] تاۋۇشىغا ئايلىنىش ئەھۋالى، بوغۇم ئاخىرىدا ياكى ئىككى ئالدى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدا كەلگەن [g] تاۋۇشىنىڭ سېيرىلاڭغۇلىشىش ئەھۋالى ئەدەبىي جانلىق تىلغا، شۇنىڭدەك

باشقا دىيالېكتلاردىكى ئېيتىلىشىغا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن ترانسكرىپسىيەدە ئالاھىدە بەلگە بىلەن ئىپادىلەنمىدى ۋە بۇ يەردە ئالاھىدە بايان قىلىنمىدى.

3. 10. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى

3. 10. 1. ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيە: خوتەن دىيالېكتىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى تۆۋەندىكى سۆزلەردە كۆرۈلىدۇ.

[s]/[t] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
tɛssɛk	تەستەك
qɛssɛn	قەستەن

[τ]، [j] [tʃ/] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	خاتىرىلەنگەن ئورۇن	ئە. ت.
ytʃtʃeτim	لوپ	ئۈچ يېرىم
hetʃtʃ $\bar{\varepsilon}$ (τ)	لوپ	ھېچ يەر
utʃtʃɑptim $\bar{\varepsilon}$ (n)	گۇما	ئۇچراپتىمەن

3. 10. 2. تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيە:

[n]/[l] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
sɑmɑlliq	سامانلىق
ɑmɑlliq	ئامانلىق
ɛllik	ئەنلىك، ئېنى كەڭ

[l]/[m] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
qilammaj	قىلالماي

[p]/[m] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
dɛssɛmmidim	دەسسەپمىدىم
k ø̄ (ɽ)mɛmmidim	كۆرمەپمىدىم
ɪmip se(li)mmidiki?	ئېمىپ قالغانمىدىكىن؟

[tʃ]، [t]/[s] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
ejssam	ئېيتسام
assun	ئاتسۇن
assun	ئاچسۇن

[n]/[j] ياكى [n]/[ɽ] ئاسسىمىلاتسىيىسى:

خو. د.	ئە. ت.
joɣaɽɽaq~joɣajjaq	يوغانراق
uzujjaq	ئۇزۇنراق

3. 11. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى:

[q]/[ʃ] ئالمىشىشى

مۇنداق تاۋۇش ئالمىشىش كۆرۈلىدىغان سۆزلەر كۆپ ئەمەس.

naʃqa	ناخشا

△ østɛŋ b ɷ jidɑ nɑʃq(ɑ)ejssɑm,
dɑwzɑ tywidɛ tiŋʃɑjtu.

(خەلق قوشىقى)

3. 12. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى:

خوتەن دىيالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلار كۆپىيىپ قالىدىغان سۆزلەر كۆپ ئەمەس. تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ سۆز بېشىدا بىر [h] تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
himɑrɛt	ئىمارەت
hɛqidɛ	ئەقىدە
hYm ɛ̄ (r)	ئۆمۈر
hɑllɑŋ	ئالاڭ، ئوچۇقچىلىق
him	ئىم
himi bij	گېپى بىر
hɑbdɑl	ئابدال، قەلەندەر
heqil	ئەقىل
hɑxlim	ئەقلىم

ئەدەبىي تىلدىكى «huʃ— هۇش، høl— هۆل» قاتارلىق سۆزلەر خوتەن دىيالېكتىدا «uʃ، øl» دەپ ئېيتىلىدۇ. «ŋ» تاۋۇشىنىڭ كۆپىيىشى پەقەت «mɑʃiŋnɑ- ماشىنا» دېگەن بىر سۆزدىلا كۆرۈلىدۇ.

III خوتەن دىيالېكتىنىڭ گراماتىكىلىق (مورفولوگىيىلىك) ئالاھىدىلىكلىرى

1. ئىسىملار

1. 1. ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىلىرى

ئىسىملارنىڭ كۆپلۈكى -lā(τ)، -lε̄(τ) قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن يەنە تەۋەلىك قوشۇمچىسى قوشۇلسا، قوشۇمچىنىڭ ئاخىرىدىكى، ئېيتىلغاندا چۈشۈپ قالىدىغان [τ] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bal(i)lā(τ)	باللار
bal(i)liji	باللىرى
qulaqlā(τ)	قۇلاقلار
qulaqlijim	قۇلاقلىرىم

ئەگەر كۆپلۈك قوشۇمچىسىدىن كېيىن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ قالسا، كۆپلۈك قوشۇمچىسى «-li» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bal(i)liɣa	باللارغا

ئۆيدىكىلەرگە	øjdikiligɛ
ئۇلارنىڭ	uliniŋ
ئۈرۈمچىلەرنى	yrymtʃilini kYrɛp
كۆرۈپ . . .	

2.1. ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى

بىرىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن «-m، -um//-im، -ym» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑlɑ, bɑlɑm	بالا، بالام
til, tilim	تىل، تىلىم
kutʃ, kutʃum	كۈچ، كۈچۈم
jyz, jyzym	يۈز، يۈزۈم

[o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە، ئاياغدىكى بوغۇملىرىدا [ɑ]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلگەن، يېپىق بوغۇم بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە «-ɑm، -ɛm» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
qol, qɷlɑm	قول، قولۇم
køz, kYzɛm	كۆز، كۆزۈم
qulɑq, quluqum～ quluqɑm	قۇلاق، قۇلىقىم
Ytɛk, Ytykym～Ytykɛm	ئۆتۈك، ئۆتۈكۈم
bilɛk, bilikɛm	بىلەك، بىلىكىم

jyjɛk～jyτɛk, jyjykɛm	يۈرەك، يۈرىكىم

لېكىن، تەكىت بىلەن ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلىدىغان سۆزلەردە [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلمىسىمۇ، شۇنىڭدەك كېيىنكى بوغۇملىرىدا [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلمىسىمۇ، ئوخشاشلا بۇ قائىدىگە بېقىنمايدۇ ۋە «-αm، -ɛm» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىۋېرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
put، putαm	پۇت، پۇتۇم
bū(j)τuq، bū(j)τuqαm	بۇيرۇق، بۇيرۇقۇم
ατɛk، ατikɛm	ئېرىق، ئېرىقىم

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك ئۈچۈن «-miz، -imiz//-umiz، -ymiz (لەۋلەشىش دەرىجىسى ئانچە كۈچلۈك ئەمەس)» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bαlα، bαlimiz	بالا، بالىمىز
til، tilimiz	تىل، تىلىمىز
jyz، jyzimiz ～ jyzymiz	يۈز، يۈزىمىز
qol, q ɷ limiz～q ɷ lumiz	قول، قولىمىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن -ŋ، -uŋ //-iŋ، -yŋ قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ، [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە ۋە ئايىغىدىكى بوغۇملاردا [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى كەلگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە «-αŋ، -ɛŋ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
bɑlɑ, bɑlɑŋ	بالا، بالاڭ
til, tiliŋ	تىل، تىلىڭ
jyz, jyzyŋ	يۈز، يۈزۈڭ
kutʃ, kutʃuŋ	كۈچ، كۈچۈڭ
qol, q ɷ lɑŋ	قول، قولۇڭ
køz, kYzɛŋ	كۆز، كۆزۈڭ
qulɑq, quluquŋ~ quluqɑŋ	قۇلاق، قۇلىقىڭ
Ytɛk, Ytykyŋ~ Ytykɛŋ	ئۆتۈك، ئۆتۈكۈڭ

ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلدىكىدەك، «-iŋiz ،-ŋiz» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە ياكى ئايىغىدىكى بوغۇمدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش كەلگەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەردە بۇ قوشۇمچىنىڭ باش سوزۇق تاۋۇشى بولغان [i] نىڭ يىلتىزغا ياكى ئۆزەككە لەۋلىشىش جەھەتتىكى ماسلىشىشى ئىنتايىن ئاجىز بولىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
bɑlɑ, bɑliŋiz	بالا، بالىڭىز
til, tiliŋiz	تىل، تىلىڭىز
jyz, jyzyŋiz	يۈز، يۈزىڭىز
qol, q ɷ luŋiz	قول، قولىڭىز

gul, guluŋiz — گۈل، گۈلىڭىز

αltun, αltunuŋiz — ئالتۇن، ئالتۇنىڭىز

Ytεk, Ytykyŋiz — ئۆتۈك، ئۆتۈكىڭىز

ئەگەر تەكىتلىنىپ ياكى زەردە بىلەن ئېيتىلسا، قوشۇمچىنىڭ [i] تاۋۇشى [α]، [ε] تاۋۇشى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ ۋە ئۇرغۇلۇق بولىدۇ. م:

خو. د. — ئە. ت.

ytεk, ytykiŋεz — ئۆتۈك، ئۆتۈكىڭىز

jyz, jyzyŋεz — يۈز، يۈزىڭىز

qol, qɷluŋαz — قول، قولىڭىز

gul, guluŋαz — گۈل، گۈلىڭىز

bulbul, bulbuluŋαz — بۇلبۇل، بۇلبۇلىڭىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن «-liji» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د. — ئە. ت.

bαl(i)liji — سىلىنىڭ بالىلىرى

jyzliji — سىلىنىڭ يۈزلىرى

qolliji — سىلىنىڭ قوللىرى

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-ŋlā(τ)، -iŋlā(τ)//-ŋlε̄(τ)، -iŋlε(τ)//-uŋlā(τ)، -yŋlε̄(τ)»، [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن سۆزلەردە ياكى تەكىتلىنىپ ئېيتىلغان سۆزلەردە «-αŋlā(τ)، -εŋlε̄(τ)» قوشۇمچىلىرى

قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بالا،	bɑlɑ,
بالاڭلار	bɑlɑŋlā(τ)
چىش،	tʃiʃ,
چىشىڭلار	tʃiʃiŋlā(τ)
تىل،	til,
تىلىڭلار	tiliŋl ε̄ (τ)
چۈش،	tʃyʃ,
چۈشۈڭلار	tʃyʃyŋlε(τ)
گۇناھ،	gunɑ,
گۇناھىڭلار	gunɑjiŋlā(τ)
سوپۇن،	s ɷ pun,
سوپۇنۇڭلار	s ɷ punuŋlā(τ)
قول،	qol,
قولۇڭلار	q ɷ lɑŋlā(τ)
كۆز،	køz,
كۆزۈڭلار	kYzεŋl ε̄ (τ)
چاپان،	tʃɑpɑn,
چاپىنىڭلار	tʃɑpinɑŋlā(τ)
بىلەك،	bilεk,
بىلىكىڭلار	bilikεŋl ε̄ (τ)

ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن ئوخشاش «-i»، «-si» ۋە قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃyʃ, tʃyʃi	چۈش، چۈشى
gɛp, gɪpi	گەپ، گېپى

سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە، شۇنىڭدەك [τ]، [j]، [n]، [l] تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرگە «-si» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
dɑdɑ, dɑdisi	دادا، دادىسى
un, unisi	ئۇن، ئۇنى
uj, ujisi	ئۇي، ئۇيى
øj, øjisi	ئۆي، ئۆيى
pul, pulisi	پۇل، پۇلى
bij, bijsi	بىر، بىرى

بەزى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن مەلۇم تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالغان ياكى ئەمەلىي تىل شارائىتىدا ئېيتىلمايدىغان بولۇپ كەتكەن تاۋۇشلار شۇ سۆزلەر تۈرلەنگەندە تەۋەلىك قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىغا بىر [j] تاۋۇشى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
sijɑ, sijɑjim	سىياھ، سىياھىم

su, syjym	سۈ، سۈيۈم
pɛтwɑ, pɛтwɑjim	پەرۋا، پەرۋايىم

3.1 . ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى

باش كېلىش ئەدەبىي تىلدىكىدەك نۆل فورما بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئىگىلىك كېلىش «-nyŋ ، -nuŋ//-niŋ» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑzniŋ	يازنىڭ
kyznyŋ	كۈزنىڭ
qolnuŋ	قولنىڭ

يۆنىلىش كېلىش «-qɑ ، -ɣɑ//-kɛ ، -gɛ (بەزى سۆزلەردە -qɛ)» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bɑzā(τ)ɣɑ	بازارغا
jɑʃqɑ	ياشقا
ɛmgɛkkɛ	ئەمگەككە
sizgɛ	سىزگە
xɛliqqɛ	خەلققە
qɑʃqā(τ)ɣɑ	قەشقەرگە

چۈشۈم كېلىش «-ni» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tʃɑmɣū(τ)ni	چامغۇرنى

بالىمىزنى	bαlimizni

ئورۇن كېلىش «-dα ،-tα//-dɛ ،-tɛ» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ۋاقتىدا	wαxtidα
ئۆيدە	øjdɛ
قىشتا	qiʃtα
ئۆتمۈشتە	øtmyʃtɛ

چىقىش كېلىش «-din ،-tin» ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بىزدىن	bizdin
كەينىدىن	kɛjnidin
ئەمگەكتىن	ɛmgɛktin
ئاۋالدىن	bαldijtin

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلاردا «-dun ،-tun//-dyn ،-tyn» قوللىنىلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
قاراڭغۇدىن	qατaŋɤudun
كۆرۈكتىن	kɛwτyktyn
ئۆيدىن	øjdyn
ئۆگىنىشتىن	ygynyʃtyn

2 . سۈپەتلەر

خوتەن دىيالېكتىدا سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسى تۆۋەندىكى يوللار بىلەن ياسىلىدۇ.

2 . 1 . كېمەيتمە دەرىجە

كېمەيتمە دەرىجە يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە ئېلچى ـ لوپ ـ قارىقاش شېۋىسىدە «-τɑq~-jɑq» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. گۇما شېۋىسىدە پۈتۈنلەي «-jɑq» قوشۇلۇش بىلەن؛ چىرا ـ كېرىيە ـ نىيە شېۋىسىدە «-jɑq~-rɑq» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ (تۆۋەندىكى مىساللار ئېلچى ـ قارىقاش ـ لوپ شېۋىسىدىن خاتىرىلەنگەن) . م:

خو. د.	ئە. ت.
qiziljɑq~qizilτɑq	قىزىلراق
boʃjɑq~boʃτɑq	بوشراق
j ɷ ɣɑjjɑq~j ɷ ɣɑττɑq	يوغانراق
dziqjɑq~dziqτɑq	جىقراق
kitʃigjɑq~kitʃigτɑq	كىچىكرەك
jittigjɑq	ئىتتىكرەك

2 . 2 . ئەركىلەتمە دەرىجە

ئەركىلەتمە دەرىجە يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɣinɑq، -qinɑq، -kinɑk (گۇما شېۋىسىدە -ɣinɑ~-qinɑ//-ɣinɛk، -qinɛk//-kinɑ، -kinɛk، -kinɑk)» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
uzɤinɑq	چىرايلىققىنە
tyzɤinɑq	تۈزگىنە
wɑxɑnɤinɑq	پاكارغىنە
ɑtʃtʃiqqinɑq	ئاچچىققىنە
kitʃī kinɑk~kitʃī kinɛk ~kitʃī kinɑ	كىچىككىنە
jɑxʃiɤinɑ~jɑxʃiɤinɛk	ياخشىغىنە
tɑʔliqqinɑ~tɑʔliqqinɛk	تاتلىققىنە
mudukkinɑk	دۇمچەككىنە

بۇ قوشۇمچىلار بەزىدە شەخس ئالماشلىرىغا قوشۇلۇپ، تەكىت مەنىسىنى بىلدۈرۈپمۇ كېلىدۇ. م:

△ pɛqɛt sɛnɤinɑq k ɛ̄ (l)midiŋ.

يالغۇز سەنلا كەلمىدىڭ.

2. 3. ئاشۇرما دەرىجە

2. 3. 1. سۈپەتلەرنى تەكرارلاش يولى بىلەن ياسالغانلار:

سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىنى تەشكىل قىلغان سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئايغىغا [p] تاۋۇشىنى قوشۇپ، ئاندىن شۇ سۈپەتنى تەكرارلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. سۈپەتنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش [ɑ] بولسا، بۇ تاۋۇش [o]غا نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
ɑq, ɑppɑq~oppɑq	ئاق، ئاپپاق

jeʃil, jopjeʃil	يېشىل، ياپيېشىل
seτiɤ, sopsejiɤ	سېرىق، ساپسېرىق
qατα, qopqατα	قارا، قاپقارا
qizil, qipqizil	قىزىل، قىپقىزىل

2. 3. 2. چىقىش كېلىش ۋاستىسى بىلەن ياسالغانلار:

بەزىدە سۆپەتلەرنىڭ بىرىنچىسىنى چىقىش كېلىش بىلەن تۈرلەندۈرۈپ، ئىككىنچىسىنى ئەينەن تەكرارلاش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
t ɷ ludun t ɷ lα	ناھايىتى تولا
uzundun uzun	ناھايىتى ئۇزۇن
uzαxtin uzαq	ناھايىتى ئۇزاق

2.3.3. رەۋىشلەر ۋاستىسى بىلەن ياسالغانلار:

سۆپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى يۇقىرىقىلاردىن باشقا خوتەن ئەدەبىي تىلىدىكىدەك سۆپەتلەرنىڭ ئالدىغا ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىنى قوشۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. خوتەن دىيالېكتىغا خاس بولغان ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىدىن «xoʃmu ، xömu ، øhɬɛg~ ، øtɬɛg ، døj» قاتارلىقلار بولسىمۇ، بۇلاردىن كېيىنكى ئىككىسى پەقەت «qατα» سۆپىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
xoʃmu uzkɛn	ناھايىتىچىرايلىق ئىكەن
xömu jαxʃikɛn	بەك ياخشى ئىكەن

døj qɑτɑ	ناھايىتى قارا
øhɬɛg qɑτɑ	ناھايىتى قارا
tum qɑτɑ	ناھايىتى قارا

3. سانلار

خوتەن دىيالېكتىدا سانلار ئومۇمەن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدۇ.

3.1. دەرىجە سانلار

دەرىجە سانلار ئۈچۈن «-undzi//-indzi، -ndzi»، «-yndzi» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. [ɛ] تاۋۇشى بىلەن ئاياغلاشقان سانلاردىكى [ɛ] تاۋۇشى [i] گە ئۆزگىرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bij， bijindzi	بىر، بىرىنچى
ytʃ， ytyndzi	ئۈچ، ئۈچىنچى
on， onundzi	ئون، ئونىنچى
ɑltɛ,ɑltindzi	ئالتە، ئالتىنچى

گۇما شېۋىسىدە ئوخشاشلا «-yndzi» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
bijyndzi	بىرىنچى
ytʃyndzi	ئۈچىنچى
onyndzi	ئونىنچى

3. 2. ئۆملۈك سانلار

ئۆملۈك سانلار ئۈچۈن «-øjlɛn ، -jlɛn» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان سانلاردىكى [ɛ] تاۋۇشى [ø] گە ئۆزگىرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bijøjlɛn	بىرەيلەن
ytʃøjlɛn	ئۈچەيلەن
t $\overline{ø}$ (τ)tøjlɛn	تۆرتەيلەن
αltøjlɛn	ئالتەيلەن
jɛttøjlɛn	يەتتەيلەن

گوما شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچە « $\overline{ø}$ lɛ ، -lɛ» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. م:

گوما شېۋىسى	ئە. ت.
ytʃ $\overline{ø}$ lɛ	ئۈچەيلەن
bij $\overline{ø}$ lɛ	بىرەيلەن
on $\overline{ø}$ lɛ	ئونەيلەن
αlt $\overline{ø}$ lɛ	ئالتەيلەن

4. ئالماشلار

4. 1. شەخس ئالماشلىرى

شــەخس ئالماشلىرىدىن 2 ـ شەخس سىپايە تۈرى ئۈچۈن قــوللىنىلىدىغان «سىلى-sili» ئالمىشى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزلۈك ئالمىشىنىڭ 3 ـ شەخس كۆپلۈك شەكلى «— øzliji ئۆزلىرى» قوللىنىلىدۇ ۋە كۆپىنچە ياشانغان، شۇنىڭدەك ھۆرمەتلىگەن كىشىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. م:

△øzliji n $\bar{\varepsilon}$ gɛ bāllɑ?

ئۆزلىرى نەگە باردىلا؟

ئــىككــىنـچــى شــەخــس كــۆپــلــۈك شــەكــلــى «(ɾ) $\bar{\varepsilon}$-sil ســىــلــەر» ئــادەتــتــە يــېــقــىــن كىشىلىرىگە (ئىككىنچى شەخس بىرلىكىگە) ھۆرمەت تەرىقىسىدە قوللىنىلىدۇ. م:

△ sil $\bar{\varepsilon}$ (ɾ) n $\bar{\varepsilon}$ gɛ bā(ɾ)diŋlā(ɾ) ɑdɑʃ, mɛn bā(ɾ) ɣɑndɑ iʃ(i)kɛŋliɣɑ qulpi se(li)ɣliɣdi.

ئاداش، سەن نەگە باردىڭ، مەن بارغاندا ئىشىكىڭگە قۇلۇپ سېلىنغىلىق ئىدى.

4 .2 . كۆرسىتىش ئالماشلىرى

كــۆرســىــتــىــش ئــالــمــاشــلــىــرىــدىــن ئــەدەبىي تىلىمىزدا قوللىنىلمايدىغان «tɑnɑ — ئەنە، $\bar{i}$ ئاۋۇ، mɑ — ماۋۇ (گۇما شېۋىسىدە mo)» ئالماشلىرى قوللىنىلىدۇ. « $\bar{i}$» ئالمىشى يىراقتىكى نەرسىلەرنى كۆرسىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
$\bar{i}$ ɛdɛm	ئاۋۇ ئادەم
mɑ ɛdɛm	ماۋۇ ئادەم

(گۇما شېۋىسىدە) ماۋۇ ئادەم   mo idɛm

△ uliniŋ Yji $\overline{i}$ jɛ(ɾ)dɛ tɑnɑ.

ئۇلارنىڭ ئۆيى ئاۋۇ يەردە، ئەنە.

△ tɑnɑ køllimu $\overline{i}$ jɛ(ɾ)dɛ tuj(u)tu.

ئەنە، كۆردىلىمۇ، ئاۋۇ يەردە تۇرىدۇ.

كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىن « $\overline{i}$ ، mā ، ʃu» لار كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنسە، ياكى «-dɑq» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئوخشىتىش ئالماشلىرى ياسالسا، شۇنىڭدەك «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلسا، ئارىلىقتا بىر [m] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
māniŋ~mɑmniŋ	ماۋۇنىڭ
īniŋ~īmniŋ	ئاۋۇنىڭ
ʃuniŋ~ʃumniŋ	شۇنىڭ
māni~mɑmni	ماۋۇنى
māniŋɣɑ~mɑmniŋɣɑ~mɑmɣɑ	مانىڭغا
mɑniŋdin~mɑmniŋdin	مانىڭدىن
īni~īmni	ئاۋۇنى
ʃuni~ʃumni	شۇنى
mɑmdā(ɣ)~mɑmdɑɣ	مۇنداق
īmdɑɣ	ئاۋۇنىڭدەك
ʃumdā(ɣ)~ʃumdɑɣ	شۇنداق

مۆشۆنداق	moʃumdaɣ
مۆنچە	mamtʃɛ
مۆنچىلىك	mamtʃilik

△ mamtʃɛ n ɷ mujum bā(ᴛ), pitigsiz dijtu.

مۆنچە نومۆرۆم بار، پۆتۆكسىز، دەيدۆ.

نىيە شېۋىسىدە بەزى كۆرسىتىش ئالماشلىرىغا ئورۆن كېلىش، يۆنىلىش كېلىش ۋە چىقىش كېلىش قوشۆمچىلىرى قوشۆلغاندا، ئالماش بىلەن كېلىش ئارىلىقىدا بىر «-niŋ» كۆپىيىپ قالمايدۆ. م:

△ bu aʃni āɣa~uɣa usup qojdam.

بۆ ئاشنى ئاۋۆنىڭغا ~ ئانىڭغا ئۆسۆپ قويدۆم:

△ aʃtin māɣimu bɛ(ᴛ)gin.

ئاشتىن مانىڭغىمۆ بەرگىن.

△ kitapni aʃudin aldim.

كىتابنى ئاشۆنىڭدىن ئالدىم.

△ ādimu pul bā(ᴛ), mādimu pul bā(ᴛ).

ئانىڭدىمۆ پۆل بار، مانىڭدىمۆ پۆل بار.

بەلگىسىز ئالماشلاردىن «būniqatʃan — ئاللىقاچان»، «pɛmistimani~pɛmidimani — پالانچى» لار قوللىنىلىدۆ. م:

△ būniqatʃan qi(li)p boldam

ئاللىقاچان قىلىپ بولدۆم.

△ pɛmidimanilā(ᴛ) ke(li)ptimiʃ.

پالانچىلار كەپتۆدەك.

3.4. سوراق ئالماشلىرى

بەزى سوراق ئالماشلىرىدىن كېيىن «-tu» قوشۆپ

قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
kimtu	كىم
nɪmity	نېمە؟ نېمىدۇ؟
qɛj $\overline{ɛ}$ (τ)ditu	قەيەردە، قەيەردىدۇ؟

بۇ نۇقتا قۇمۇل شېۋىسىدىكىگە ئوخشايدۇ.

5. رەۋىشلەر

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «hazir» ياكى «heli» نىڭ ئورنىغا «saj» ۋە ئۇنىڭ ئايىغىغا «-qi»، «-tinqi» قوشۇمچىلىرى قوشۇلغان شەكلى قوللىنىلىدۇ. بۇ رەۋىش خوتەن دىيالېكتىدا سۆز قىلىنىۋاتقان ۋاقىتتىن سەل ئىلگىرىكى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ.

م:

△saj kɛldim-jɑ mɛn.	مەن ھېلى كەلدىم.
△ sɑjtin kɪbdim texi.	ھېلى كېلىۋىدىم تېخى.

△ sɑjiqi gɑdɑj sɪniŋ dɑdɑŋmɑ?

ھازىرقى ئادەم سېنىڭ داداڭمۇ؟

△sɑjtinqi iʃni dɛmlɑ?	ھازىرقى ئىشنى دەمدىلا؟

ئەدەبىي تىلىمىزدىكى «opul-topul» نىڭ ئورنىغا

«$\overline{ø}$ milɑqmɑn» سۆزى قوللىنىلىدۇ، م.

△ $\overline{ø}$ milɑqmɑn mɪni kɛ(l)midiŋ dijtu, Yzimu kɛ(l)-
mɛglig mɑnɑ!

ئوپۇل - توپۇل مېنى كەلمىدىڭ، دەيدۇ، مانا ئۆزىمۇ

كەلمىدى.

تەكىت مەنىسىدىكى «zɑdi» رەۋىشىنىڭ ئورنىغا «høddɛs» ، «tɛmmɛt» «ɣɷ li» رەۋىشلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

△høddɛs bij iʃqɑ unumɑjtu.

بىر ئىشقا زادى ئۇنۇمايدۇ.

△ su tɛmmɛt qā(l)ṃɑptu.

سۇ زادى قالماپتۇ.

△u ɛlliglidɛ bā(ɾ)tu, ʃundā(ɣ)midɑ ɣɷ li?

ئۇ (نىڭ يېشى) ئەللىكلەردە باردۇ، شۇنداقمىدۇ، زادى؟

ئىسىملارنىڭ ئايىغىغا «-tʃɛ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشلەر كەڭ قوللىنىلىدۇ. م:

△kɛwjyktʃɛ øttɛm. كۆۋرۈك ئارقىلىق ئۆتتۇم.

△joltʃɛ mɑŋdim. يول بىلەن ماڭدىم.

ئاشۇرۇش رەۋىشلىرىدىن «xoʃmu ، xōmu ، døj ، øhɨɛg» قوللىنىلىدۇ (سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسىگە قاراڭ).

6. پېئىللار

1.6. پېئىللارنىڭ ئۆزەك شەكىللىرى: 1.1.6. ئىمكانىيەت تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى

پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى خۇددى ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-ɑ ، -ɛ/-j» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «ɑl-» ياردەمچى پېئىلنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. ئالدى

سوزۇق تاۋۇشلۇق يىلتىزلاردا «-ɑl» پېئىلى «-ɛl» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. بولۇشسىز ئۆزەكلەردە «-al» پېئىلىدىكى [l] تاۋۇشى تەتۈر ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ [m] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑlɑlidim	ئالالىدىم
dijɛlidim	دېيەلىدىم
ɑlɑlijtm ɛ̄ (n)	ئالالايمەن
jɛ(jɛ)mmidim	يېيەلمىدىم
ɑlɑlibdim	ئالالىۋىدىم
ɑlɑliptim ɛ̄ (n)	ئالالاپتىمەن
ɑlɑmmɑptim ɛ̄ (n)	ئالالماپتىمەن
ɑlɑlimmitim ɛ̄ (n)	ئالالاپتىمەنمۇ
ɑlɑmmɑmmiti-m ɛ̄ (n)	ئالالماپتىمەنمۇ
ɑlɑmmɑmmidim	ئالالماپمىدىم
ɑlɑlɑmtim ɛ̄ (n)	ئالالامدىمەن
iʃlij ɛ̄ (τ)m ɛ̄ (n)	ئىشلىيەلەرمەن
iʃlij ɛ̄ (l)mɛssɛmmu	ئىشلىيەلمەسسەنمۇ
Ytɛlijtqɑntimɛ(n)	ئۆتەلەيدىغاندىمەن
Ytɛmmijtqɑntimiz	ئۆتەلمەيدىغاندىمىز
ʊ qujɑlijtmikɛn	ئوقۇيالايدىكەنمەن
ʊ qujɑmmɑmtimikɛn	ئوقۇيالمامدىكەنمەن؟
ɑlɑlijttim	ئالالايتتىم
ɑlɑmmɑjttim	ئالالمايتتىم
dɛssijɛlijttim	دەسسىيەلەيتتىم

6.1.2. باشلانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ باشلانما تۇسلۇك ئۆزەكلىرى خوتەن دىيالېكتىدا «-ɤili ، -gili // -kili ، -qili» بىلەن ئىپادىلەنگەن مەقسەت رەۋىشداشلىرىدىن كېيىن كۆپىنچە «-tuτ ، -qop» پېئىللىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△lopqα bā(τ)ɤili qoptαm لوپقا بارغىلىۋاتىمەن

△ αʃ piʃqili qopti ئاش پىشقىلىۋاتىدۇ

△ mɛn tαmαq jigili qoptαm مەن تاماق يېگىلىۋاتىمەن

△ jαtqili qoptαŋmα ياتقىلىۋاتامسەن؟

△ b ɷ lαŋlā(τ) qā(l)miɤili qopti

چاپسان بولۇڭلار، تۆگەپ كېتەي دەۋاتىدۇ.

△ nejαqqα kɛtmɛŋlā(τ), αʃ tɛjjā(τ) bō(l)ɤili tū(τ)di

يىراققا كەتمەڭلار، ئاش تەييار بولغىلىۋاتىدۇ.

△ ī ʃiŋɤα bā(r)ɤili tuj(u)tm ɛ̄ (n). شۇ ياققابارغىلىۋاتىمەن

6.1.3. چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ چەكلىمىسىز تۇسلۇك ئۆزەكلىرى «-α ، -ɛ/-j» لىق رەۋىشداشلارغا «bɛτ- >w ɛ̄ (τ)» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. رەۋىشداشنى تەشكىل قىلغان [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى شۇنىڭدەك ئاياغدىكى بوغۇمى [α]، [ɛ] تاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللارنىڭ مەزكۇر تاۋۇشلار [i] گە ئايلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -، ئېلىۋەردىم	αl- el ī w ɛ̄ (τ)dim

ئېلىۋېرىمەن — el ī̄ wejitm ε̄ (n)

ئېلىۋېرەتتۇق — el ī̄ weτ(i)ttyk

بەر-، بېرىۋەردىڭ — bε(τ)-, bij ī̄ w ε̄ (τ)diŋ

بېرىۋېرىمەن — bij ī̄ wejitm ε̄ (n)

ئىشلە-، ئىشلەۋەردىم — iʃlε-, iʃlijw ε̄ (τ)dim

ئوقۇ-، ئوقۇۋەردىڭىز — ūqu-, ūqujw ε̄ (τ)diŋiz

ماڭ-، مېڭىۋېرىڭ. — maŋ-, meŋ ī̄ wejiŋ

6.1.4. تامامالانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى: پېئىلنىڭ تاماملانما تۇسلۇك ئۆزەك شەكلى «-p» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «-at» پېئىلى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. ئەمەلىي ئېيتىلىشتا [p] تاۋۇشى [w] غا ئايلىنىدۇ. [α]، [ε] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە بۇ سوزۇق تاۋۇشلار ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlε-, iʃliwattim	ئىشلە-، ئىشلەۋاتتىم
jε-, jɪwattim	يە-، يەۋاتتىم
soj-, sɷjuwattim	سوي-، سويۇۋاتتىم
b ε̄ (τ)-, bɪjiwattim	بەر-، بېرىۋاتتىم
iʃliwatɬα	ئىشلەۋاتتىلا
iʃliwatmillα	ئىشلەۋاتمىدىلا (يەنى ئىشلەپ تۈگەتمىدىلە)

6.2. پېئىل دەرىجىلىرى

پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى، پېئىل دەرىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان قوشۇمچىلار، پېئىل دەرىجىلىرىنىڭ بىلدۈرىدىغان

مەنىلىرى ۋە قوللىنىلىشى ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش. پەرقلىق نۇقتىلار تۆۋەندىكىچە:

6.2.1. ئۆملۈك دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە، مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى: ئۆملۈك دەرىجە، ئۆزلۈك دەرىجە ۋە مەجھۇل دەرىجە قوشۇمچىلىرى [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللاردا قوشۇمچىدىكى [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرى ئورنىغا [α]، [ε] نى قوللىنىش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

ئۆملۈك دەرىجە ئۇچۇن:

خو. د.	ئە. ت.
kYjεʃtim~kYτεʃtim	كۆرۈشتۈم
s ɷ qαʃti	سوقۇشتى
bYlεʃti	بۆلۈشتى

ئۆزلۈك دەرىجە ئۇچۇن:

خو. د.	ئە. ت.
kYjεndim~kYτεndim	كۆرۈندۈم
s ɷ zαldi	سوزۇلدى، كېرىلدى

مەجھۇل دەرىجە ئۇچۇن:

خو. د.	ئە. ت.
q ɷ ʃαldi	قوشۇلدى
ɷ jαldi	ئويۇلدى

6.2.2. مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى: مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىلىرى ئۇچۇن سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىدا ياكى ئۆزەكلىرىدە ئەدەبىي تىلىمىزدىكىدەك «-t» قوشۇمچىسى قوللىنىلغاندىن باشقا، ئۇزۇك تاۋۇشلار بىلەن

ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە كۆپىنچە «-dȳ(τ)، -dū(τ)، -tȳ(τ)، //-tū(τ)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tεp-	تەپ-
tεptȳ(τ)dym	تەپتۈردۈم
tut-	تۇت-
tuttū(τ)dum	تۇتتۇردۇم
bε̄(τ)-	بەر-
bε̄(τ)dy(τ)dym	بەرگۈزدۈم
αl-	ئال-
αldū(τ)dum	ئالدۇردۇم

لېكىن گۇما شېۋىسى ۋە چىرا - كېرىيە - نىيە شېۋىلىرىدە بۇ قوشۇمچىلار بىلەن بىللە «-ɤuz، -quz//-gyz، -kyz» قوشۇمچىلىرى ئارىلاش قوللىنىلىدۇ. م:

tεpkyzdym~tεptȳ(τ)dym	تەپتۈردۈم
tutquzdum~tuttū(τ)dum	تۇتتۇردۇم

خوتەن دىيالېكتىنىڭ ھەممىلا شېۋىلىرىدە [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلاردا بۇ قوشۇمچىلاردىكى [u]، [y] سوزۇق تاۋۇشلىرى ئورنىغا [α]، [ε] تاۋۇشلىرى قوللىنىلىدۇ. م:

ئه. ت.	خو. د.
قوش-	qoʃ-
قوشتۇردۇم	qoʃtā(τ)dim
سوز-	soz-
سوزدۇردۇم	sozdā(τ)dim
ئۆس-	øs -
ئۆستۇردۇم	øst ε̄ (τ)dim
كۆپ-	køp-
كۆپتۇردۇم	køpt ε̄ (τ)dim
كۆي-	køj-
كۆيدۇردۇم	købjd ε̄ (τ)dim
ئۆت-	øt -
ئۆتكۈزدۇم	øtkεzdim
توي-	toj -
تويدۇردۇم	tojɣɑzdim

6 . 2 . 3. بىر بوغۇملۇق [tʃ] ، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار ۋە -tʃiq پېئىلىنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى: بىر بوغۇملۇق [tʃ] ، [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلارغا ۋە بىرلا «-tʃiq» پېئىلغا ئەدەبىي تىلدىكىدەك «-ū(τ)، -//-ā(τ)
-ε̄ (τ)، ȳ (τ)» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
كۆچ -	køtʃ-
كۆچۈردۈم	kYtʃ ε̄ (τ)dim
ئۆچ -	øtʃ-
ئۆچۈردۈم	Ytʃ ε̄ (τ)dim
ئىچ -	itʃ-
ئىچۈردۈم	itʃ ȳ (τ)dym
قاچ -	qɑtʃ-
قاچۇردۇم	qɑtʃū(τ)dum
چۈش -	tʃyʃ-
چۈشۈردۈم	tʃyʃ ȳ (τ)dym
پىش -	piʃ-
پىشۇردۇم	piʃū(τ)dum
چىق -	tʃiq-
چىقاردىم	tʃiqā(τ)dim

6 . 3 . پېئىللارنىڭ رايلىرى

6 . 3 . 1 بۇيرۇق - تەلەپ رايى: پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس بىرلىك ئۈچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-j ، -ɑj ، -uj//-ij ، -yj» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ياسا -	jɑsɑ-
ياساي	jɑsɑj

خو. د.	ئە. ت.
ɑl-	ئال -
ɑlɑj	ئالاي
b $\bar{\varepsilon}$ (r)-	بەر-
bijij	بېرەي
itʃ-	ئىچ -
itʃij	ئىچەي
k $\bar{ø}$ (r)-	كۆر -
kYjyj	كۆرەي
q ɷ ʃ-	قوش -
q ɷ ʃuj	قوشاي

يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرنىڭ ئايىغىدىكى بوغۇم [ε] بىلەن ئاياغلاشقان بولسا، ئوخشاشلا [ε] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlε-	ئىشلە-
iʃlij	ئىشلەي
k $\bar{\varepsilon}$ (l)mε-	كەلمە -
k $\bar{\varepsilon}$ (l)mij	كەلمەي

بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-jli، -ili» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. بۇنىڭدىمۇ ئايىغىدىكى [ε] تاۋۇشى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑl-	ئال -
ɑlili	ئالايلى

ئالما -	ā(l)mɑ
ئالمايلى	ɑlmɑjli
كەت -	kɛt-
كېتەيلى	kɪtili
كەتمە-	kɛtmɛ-
كەتمەيلى	kɛtmijli
ئۈز -	yz-
ئۈزەيلى	yzili
ئۈزمە -	yzmɛ-
ئۈزمەيلى	yzmijli

پەقەت نىيە ناھىيىسىدىلا بەزى ھاللاردا «-liŋ»، -uliŋ//-iliŋ، «-jliŋ//-yliŋ» قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. م:

ئە. ت.	نىيە ناھىيىسىدە
ئەت -	ɛt-
ئېتەيلى	ɪtiliŋ
ئال-	ɑl-
ئالايلى	ɑl(i)liŋ
سورا-	sō(r)-
سورايلى	s ɷ τuliŋ
كۆر -	k ø̄ (τ)-
كۆرەيلى	kYτyliŋ
قىلما-	qilmɑ-
قىلمايلى	qilmɑjliŋ

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۆچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىن كېيىن «-ɣin ، -qin//-gin ، -kin» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bā(ɾ)-	بار -
bā(ɾ)ɣin	بارغىن
kɛ̄ (l)-	كەل -
kɛ̄ (l)gin	كەلگىن
itʃ-	ئىچ -
itʃkin	ئىچكىن
tos-	توس -
tosqin	توسقىن
køtʃ-	كۆچ -
køtʃkin	كۆچكىن

ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ئۆچۈن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ŋ ، -uŋ//-iŋ ، -juŋ//-yŋ» ، [o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلارغا «-ɑŋ ، -ɛŋ» قوشۇمچىلىرى قوشۇلىدۇ.
م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlɛ-	ئىشلە -
iʃlɛŋ	ئىشلەڭ

بىل -	bil-
بىلىڭ	biliŋ
تۇت -	tut-
تۇتۇڭ	tutuŋ
كۈل -	kyl-
كۈلۈڭ	kylyŋ
يۇ -	ju-
يۇيۇڭ	jujuŋ
كۆر -	k ø̄ (τ)-
كۆرۈڭ	kYjɛŋ
قوي -	qoj -
قويۇڭ	q ɷ jɑŋ

ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن ئىككىنچى شەخس بىرلىكتە قوللانغان قوشۇمچىلارنىڭ ئايىغىغا «- lā(τ)» قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئوينا -	ojnɑ-
ئويناڭلار	ojnɑŋlā(τ)
بەر -	b ɛ̿ (τ)-
بېرىڭلار	bɪjiŋlā(τ)
توس -	tos-
توسۇڭلار	t ɷ sɑŋlā(τ)

k ø̄ (τ)-	كۆر -
kYjεŋlā(τ)	كۆرۈڭلار

پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلۈپ [l] بىلەن ئاياغلاشقان تۆۋەندىكى پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس بىرلىك سىپايە تۈرى ۋە كۆپلۈك شەكلىدە مەزكۇر [l] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
ɑl-	ئال-
eliŋ~e(li)ŋ	ئېلىڭ
e(li)ŋlā(τ)	ئېلىڭلار
qɑl-	قال-
qeliŋ~qe(li)ŋ	قېلىڭ
qe(li)ŋlā(τ)	قېلىڭلار
sɑl-	سال-
seliŋ~se(li)ŋ	سېلىڭ
se(li)ŋlā(τ)	سېلىڭلار
tʃɑl-	چال-
tʃeliŋ~tʃe(li)ŋ	چېلىڭ
tʃe(li)ŋlā(τ)	چېلىڭلار
kεl-	كەل-
keliŋ~ke(li)ŋ	كېلىڭ
ke(li)ŋlā(τ)	كېلىڭلار

قىل-	qil-
قىلىڭ	qiliŋ~qi(li)ŋ
قىلىڭلار	qi(li)ŋlā(τ)

بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرىدە «-silɛ, - silα» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردە بۇ [j]~[τ]، [l] تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	αl-
ئالسىلا	ā(l)silα
بەر -	b $\overline{\varepsilon}$ (τ)-
بەرسىلە	b $\overline{\varepsilon}$ (τ)silɛ
توس -	tos-
توسسىلا	tossilα
ئۈز -	yz-
ئۈزسىلە	yzsilɛ

لېكىن، گۇما شىۋىسىدە پەقەت «-sɛ» قوللىنىلىدۇ ۋە بۇ قوشۇمچىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئالاھىدە ئۇرغۇلۇق ئېيتىلىدۇ. م:

△ gunαjimdin øssɛ. گۇناھىمدىن ئۆتسىلە.

ئۈچىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن ئوخشاشلا «-syn ،-sun» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	αl-
ئالسۇن	ā(l)sun

بەر -	$b\bar{\varepsilon}(\tau)$-
بەرسۇن	$b\bar{\varepsilon}(\tau)$syn
سورا -	sō(τ)-
سورسۇن	sō(τ)sun
كەت -	kɛt-
كەتسۇن	kɛssyn

6 . 3 . 2 . پەرەز - قارشلىق رايى: پەرەز - قارشلىق رايى ئەدەبىي تىلدىكىدەك «- sɛ ، - sɑ» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
بەر -	$b\bar{\varepsilon}(\tau)$ -
بەرسەم	$b\bar{\varepsilon}(\tau)$sɛm
ئال -	ɑl -
ئالسام	ā(l)sɑm

بولۇشسىز فورمىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىزلاردا بولۇشسىزلىق فورمىسى «-mɛ ، -mɑ» لەردىكى [ɑ] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئۈزمە -	yzmɛ-
ئۈزمىسەم	yzmysɛm
تۇتما -	tutmɑ-
تۇتمىسام	tutmusɑm

(ئەسكەرتىش: بۇ يەردىكى لەۋلىشىش بەك ئاجىز بولىدۇ)

بۇ فورمىدىن كېيىن «-tʃu» يۈكلىمىسى قوشۇلۇش بىلەن
ئارمان مەنىسى ئىپادىلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئالساڭچۇ	ā(l)sɑŋtʃu
كەلسەڭچۇ	k ε̄ (l)sεŋtʃu

△ ʃu tujuxtɑ k ε̄ (l)sitʃu?

شۇ تۇرقىدا كەلسىچۇ؟

6.3.3. زۆرۈرىيەت رايى: پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى بولۇشلۇق، بولۇشسىز يىلتىز ۋە ئۆزەكلەرگە «-ɣu»، -gy//- قوشۇلۇپ ياسالغان ئىسىمداشلاردىن كېيىن «-ky، qu-» «-lyk، luq» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△ qimmɑŋ dɪgεn iʃni qimmiɣuluq.

قىلماڭ دېگەن ئىشنى قىلماسلىق كېرەك.

△ lɑzim bō(l)ɣɑndiki(n) ē(li)wā(l)ɣuluqti.

لازىم بولغاندىن كېيىن ئېلىۋېلىش لازىم ئىدى.

△ mɑmni dɪgylykti, mɑmni dɪmigylykti~dɪgylyk εmεsti

بۇنى دېيىش لازىم ئىدى، بۇنى دېمەسلىك كېرەك ئىدى.

△ n ī bɑjniŋ bɑl(ɑ)liri øtkεndi(n)ki(jin) ʃuni qā(r)liɣuluqidi.

نى باينىڭ باللىرى ئۆتكەندىن كېيىن شۇلارغا قاراش لازىم ئىدى.

△ ʃu diwεŋgimu ʃu gεpni dɪgylykmu?

شۇ گالۋاڭغىمۇ شۇ گەپنى دېيىش لازىممىدى؟

△ bilmigεnni bilgεndin sō(r)ɣuluqkεn.

بىلمىگەننى بىلگەندىن سوراش كېرەك ئىكەن.

△ ʃumdaɣ ɛdɛmdinmu mɛslɑt sō-(τ)ɣuluqmiʃ?

شۇنداق ئادەمدىنمۇ مەسلىھەت سوراش كېرەكمىش؟

بەزى شارائىتلاردا بۇ پېئىل ئېنىق كەلگۈسى زامان پېئىلى بىلدۈرگەن مەنىسىنمۇ بىلدۈرۈپ قالىدۇ. م.

△mɛzmut ō(l)tu(τ)miɣɑndiki(n) jiqɑp tʃyʃkylyk ʃundaɣ.

چىڭ ئولتۇرمىغاندىن كېيىن يىقىلىپ چۈشىدۇ، شۇنداق.

△bij jol ɛdɛm bō(l)ɣili wommɑjtu, dɛt dɛt ɛdɛm bō(l)-ɣuluq, dɛt-dɛt hɑqliɣɑ kɛ(l)gylyk.

بىراقلا ئادەم بولغىلى بولمايدۇ، ئاستا - ئاستا ئادەم بولىدۇ، ئاستا - ئاستا ئەقلىگە كېلىدۇ.

پېئىلنىڭ بۇ رايىنى ئىپادە قىلغان فورما بەزىدە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئىسىم مەنىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. م:

△ mɛndin ā(li)tqɑn ā(l)ɣuluquŋni ɑl.

مېنىڭدىن ئالىدىغان ئالغۇلۇقۇڭنى ئال.

△ qi(l)ɣuluqni sen qildiŋ, bɑlājiŋɣɑ mɛn qɑldim.

قىلغۇلۇقنى سەن قىلدىڭ، بالايىڭغا مەن قالدىم.

△ kø̄(τ)gylykni kø̄(τ)dɛk, wɑjdzɑn, bɑjitqɑn jɛ̄(τ) ɛmɛskɛn u jɛ(τ).

كۆرگۈلۈكنى كۆردۈق، ۋايجان، ئۇ يەر بارىدىغان يەر ئەمەس ئىكەن.

6.3.4. بايان رايى:

A. ئۆتكەن زامان پېئىللىرى:

① ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە بىرىنچى شەخس بىرلىكتە -dim//-tim، -dum//-tum، -dym، -tym، كۆپلۈكتە -duq،

-tyk، -dyk//-tuq قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن؛ ئىككىنچى شەخس
بىرلىك ئاددىي تۈرىدە -tyŋ، -dyŋ//-tuŋ، -duŋ//-tiŋ، -diŋ، سىپايە
تۈرىدە -dyŋiz//-tuŋiz، -duŋiz//-tiŋiz، -diŋiz،
-tyŋiz، ھۆرمەت تۈرىدە -lɛ، -la قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن؛
ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكتە dyŋlɛ(τ)، -duŋlā(τ)//-tiŋlā(τ)، -diŋlā(τ)
-tyŋlɛ(τ)، //-tuŋlā(τ) قوشۇلۇش بىلەن، ئۈچىنچى شەخس بىرلىك،
كۆپلۈكتە ئوخشاشلا -di، -ti قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس:

بىرلىك خو. د.	بىرلىك ئە. ت.	كۆپلۈك خو. د.	كۆپلۈك ئە. ت.
αldim	ئالدىم	αlduq	ئالدۇق
tαptim	تاپتىم	tαptuq	تاپتۇق
ū(τ)dum	ئۇردۇم	ū(τ)duq	ئۇردۇق
yzdym	ئۈزدۈم	yzdyk	ئۈزدۈق
uʃtum	ئۇچتۇم	uʃtuq	ئۇچتۇق
pyttym	ئىشەندىم	pyttyk	ئىشەندۇق

ئىككىنچى شەخس:

بىرلىك ئاددىي تۈر خو. د.	بىرلىك ئاددىي تۈر ئە. ت.	كۆپلۈك خو. د.	كۆپلۈك ئە. ت.
αldiŋ	ئالدىڭ	αldiŋlā(τ)	ئالدىڭلار
tαptiŋ	تاپتىڭ	tαptiŋlā(τ)	تاپتىڭلار
ū(τ)duŋ	ئۇردۇڭ	ū(τ)duŋlā(τ)	ئۇردۇڭلار
yzdyŋ	ئۈزدۈڭ	yzdyŋl ε̄ (τ)	ئۈزدۈڭلار

tuttuŋ	تۇتتۇڭ	tuttuŋlā(τ)	تۇتتۇڭلار
tʃyʃtyŋ	چۈشتۈڭ	tʃyʃtyŋl ε̄ (τ)	چۈشتۈڭلار

بىرلىك سىپايە تۈرى:

خو. د.	ئە. ت.
ɑldiŋiz	ئالدىڭىز
tɑptiŋiz	تاپتىڭىز
ū(τ)duŋiz	ئۇردىڭىز
yzdyŋiz	ئۈزدىڭىز
tuttuŋiz	تۇتتىڭىز
tʃyʃtyŋiz	چۈشتىڭىز

بىرلىك ھۆرمەت تۈرى:

خو. د.	ئە. ت.
ɑl(di)lɑ	ئالدىلا
tɑp(ti)lɑ	تاپتىلا
ū(τ)llɑ	ئۇردىلا
kɛl(di)lɛ	كەلدىلە
b ε̄ (τ)llɛ	بەردىلە
jɪllɛ	يېدىلە
jɑsillɑ	ياسىدىلا

ئۈچىنچى شەخس:

خو. د.	ئە. ت.
ɑldi	ئالدى

تاپتى	tαpti
ئۇردى	ū(τ)di
چۈشتى	tʃyʃti

[o] ، [ø] بىلەن تۈزۈلگەن پېئىل يىلتىزلىرىدا بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن قوللىنىلغان قوشۇمچىلاردىكى [i] ، [u] ، [y] تاۋۇشلىرى، شۇنىڭدەك ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ۋە ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن قوللىنىلغان قوشۇمچىلاردىكى [i] ، [u] ، [y] تاۋۇشلىرى بىردەك [α] ، [ɛ] گە ئايلىنىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكى ئۈچۈن:

ئە. ت.	خو. د.
بولدۇم	bɔldαm
بولدۇق	boldαq
قوشتۇم	qoʃtαm
قوشتۇق	qoʃtαq
كۆردۈم	k ø̄ (τ)dɛm
كۆردۈق	k ø̄ (τ)dɛk
ئۆتتۈم	øttɛm
ئۆتتۈق	øttɛk

ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكى ئۈچۈن:

ئە. ت.	خو. د.
بولدۇڭ	boldαŋ
بولدۇڭلار	boldαŋlā(τ)

قوشتۇڭ	qoʃtαŋ
قوشتۇڭلار	qoʃtαŋlā(τ)
كۆردۇڭ	k ø̄ (τ)dεŋ
كۆردۇڭلار	k ø̄ (τ)dεŋl ε̄ (τ)
ئۆتتۇڭ	øttεŋ
ئۆتتۇڭلار	øttεŋl ε̄ (τ)

ئەگەر بۇ پېئىل سۆزلىگۈچىنىڭ نەزەرىدە تەكىتلىنىپ ئېيتىلغان بولسا، ياكى تىڭشىغۇچىغا قارىتا زەردە بىلەن ئېيتىلسا، [o]، [ø] بىلەن تۈزۈلمىگەن يىلتىزلاردىمۇ مەزكۇر قوشۇمچىلاردىكى [i]، [u]، [y]، تاۋۇشلىرىنى [α]، [ε] تاۋۇشلىرىغا ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئالدىم	aldαm
تاپتىم	tαptαm
كەتتىم	kεttεm
كەلدىم	kεldεm
بەردۇق	b ε̄ (τ)dεk
تۇردۇق	tū(τ)dαq
قىلدىڭ	qildαŋ
قىلدىڭلار	qildαŋlā(τ)

yzdɛŋ	ئۈزدۈڭ
yzdɛŋlε̄ (τ)	ئۈزدۈڭلار

[α]، [ε] تــاۋۇشلىرى بىلەن ئاياغلاشقان كۆپ بوغۇملۇق يــىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە ئالدىنقى بوغۇمىدا مەيلى لەۋلەشكەن ســوزۇق تــاۋۇشــلار كــەلــسۇن، مەيلى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى كــەلـــسۇن، يــۇقىرىقى قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، يىلتىز ياكى ئــۆزەكــنىڭ ئايىغىدىكى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرىدا ســەل - پــەل لــەۋلــــشــــش هــادىسىسى كۆرۈلىدۇ ۋە ئايرىم - ئايرىم هالدا [u] ، [y] گە يېقىنلىشىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
ā(l)mα -	ئالما-
ā(l)muduq	ئالمىدۇق
k ø̄ (τ)mɛ -	كۆرمە-
k ø̄ (τ)mydɛk	كۆرمىدۇق
tYlɛ -	تۆله-
tYlydɛm	تۆلىدىم
yzmɛ -	ئۈزمە-
yzmydɛk	ئۈزمىدۇق
tutmα -	تۇتما-
tutmudαm	تۇتمىدىم

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «-mu//-mα» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

ئه. ت.	خو. د.
باردىمموٴ؟	bā(τ)dimmu?
كۆردۇمموٴ؟	k ø̄ (τ)dɛmmu?
سىلى ئالدىلىموٴ؟	ɑl(di)limu?
كەلمىدىڭىزموٴ؟	k ɛ̄ (l)midiŋizmu?

ۋاســــتىسىز بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر شــەكــلىدە كەلگەن ئايرىم پېئىللار جۈملىدە سۆپەتداش رولىدا كېلىشى مۇمكىن. م:

△ qɑldi gɛpni kɪjin qil(i)ʃiwɑl(i)li.

قالغان گەپنى كېيىن قىلىشىۋالايلى.

△ qɑldilā(τ) qā(l)ɣɑtʃ tū(τ)sun, hɑzij bā(τ)lā(τ) bɑj(i)li

قالغانلار قېلىپ تۇرسۇن، ھازىر بارلار بارايلى.

② ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتكەن ئۆتكەن زامان خەۋەر پــېئىلى: بــۇ پــېــئــىــل «-p» لــىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن ئــەســلــىدە «-ɛτ» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى «-dim، -dyk، -diŋ، -diŋiz، -diŋlā(τ) - diŋlɛ(τ)، -lɛ، -di» قــوشــۇلــۇش بىلەن ياسالسىمۇ، «-ɛτ» پــېــئىلىنىڭ قىسقىرىشىدىن ھاسىل بولغان [i] تاۋۇشى خوتەن دىــيــالــېــكتىدا تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ. رەۋىشداشتىكى «-p» تاۋۇشى خوتەن ئېلچىدە بەزىدە «-b»، بەزىدە «-w» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

ئه. ت.	خو. د.
بېرىۋىدىم	bā(τ)-, bejibdim

بېرىۋىدۇق	bejibdyk
قىلىۋىدىڭ	qi(li)bdiŋ
قىلىۋىدىڭىز	qi(li)bdiŋiz
قىلىۋىدىڭلار	qi(li)bdiŋlā(τ)
كېلىۋىدىڭلار	kε(li)bdiŋlā(τ)
كۆرۈۋىدىلە	kYjεwlε
تۇرۇۋىدۇق	tujubdyk

ئەسلەتمە: گۇما شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [α] تاۋۇشى ئاجىزلاشمايدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەردە مىسالغا ئېلىنغان «baτ-» پېئىلى «bαjibdim، bαjibdyk» شەكلىدە تۇرىدۇ. قارىقاش ناھىيىسىدە رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى [b] ياكى [w] غا ئايلانمايدۇ. مەسىلەن «towlαpti — توۋلىۋىدى، qujupti — قۇيۇۋىدى» دېگەندىكىدەك.

بەزى ھاللاردا [α]، [ε] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرىدىكى [α]، [ε] تاۋۇشلىرى ئاجىزلىشىپ [i] غا ئايلىنىشى مۇمكىن. م:

ئە. ت.	خو. د.
ياسىۋىدىم	jαsαbdim~jαsibdim
دەسسىۋىدىم	dεssεbdim~dεssibdim
دېۋىدىم	dεbdim~dɪbdim~dibdim

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان «-mi» يۈكلىمىسى رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىن كېيىنلا قوشۇلىدۇ ۋە رەۋىشداشتىكى «[w]~[b]/[p]» تاۋۇشىنى ئاسسىمىلاتسىيە

قىلىپ [m] غا ئايلاندۇرىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
dɛmmidim	دەپمىدىم
dɪmɛmmidim	دىمەپمىدىم
e(li)mmidim	ئېلىپمىدىم
ā(l)mɑmmidim	ئالماپمىدىم
kYτɛmmidyk	كۆرۈپمىدۇق
k $\bar{ø}$ (τ)mɛmmidyk	كۆرمەپمىدۇق
e(li)mmillɛ	ئېلىپمىدىلە
øtmɛmmillɛ	ئۆتمەپمىدىلە

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-jt ، -it» قوشۇمچىلىرى، ئاندىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
ɑjil-	ئايرىل-
āj(i)littim	ئايرىلاتتىم
jɑz-	ياز-
jɑzittim	يازاتتىم
ūqu-	ئوقۇ-
ūqujttim	ئوقۇيتتىم

بىر بوغۇملۇق [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىل يىلتىزلىرى (بۇ پېئىللار يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن) دا مەزكۇر [l] تاۋۇشى

قوشۇمچىسىنىڭ بېشىدىكى [i] تاۋۇشى بىلەن بىللە چۈشۈپ قالىدۇ.

م:

خو. د.	ئە. ت.
αl-	ئال -
ā(lį)ttim	ئالاتتىم
kɛl-	كەل-
kē(li)ttim	كېلەتتىم
qil-	قىل -
qi(li)ttim	قىلاتتىم

بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا بولۇشىغا قارىماي، ئوخشاشلا «-tyk» قوشۇمچىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αlittyk~ ā(li)ttyk	ئالاتتۇق
jijttyk	يەتتۇق
oltujttyk	ئولتۇراتتۇق

بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن «-tiŋ» ، سىپايە تۈرى ئۈچۈن «-tiŋiz» ، ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن «-ɬɛ» قوشۇلىدۇ. ھۆرمەت تۈرى قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا، يۇقىرىدىكى «-it ، -jt» قوشۇمچىسىدىكى [t] تاۋۇشى ياكى

نەپەسسىز [t] تاۋۇشىغا، ياكى [h] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tɬɛ~ā(li)hɬɛ	ئالاتتىلا
kɪtihɬɛ	كېتەتتىلە

④ ۋاستىلىك بايان رايىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل «-p» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن «-ti<-tu<-tuɪ» قوشۇمچىسى، ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. م:

بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك

خو. د.	ئە. ت.
itʃ-	ئىچ-
itʃiptim ɛ̄ (n)	ئىچىپتىمەن
dɛssɛ-	دەسسە-
dɛssimɛptim ɛ̄ (n)	دەسسىمەپتىمەن
dɛ-	دە-
dɛptimiz	دەپتىمىز
tut-	تۇت-
tutuptu	تۇتۇپتۇ

بۇ پېئىلدىكى بىر قانچە ئالاھىدىلىك:

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللاردىكى [l] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
e(li)ptim ɛ̄ (n)	ئاپتىمەن ~ ئېلىپتىمەن

kɪ(li)ptim ɛ̄ (n)	كەپتىمەن
bo(lu)ptim ɛ̄ (n)	بوپتىمەن

گۇما شىۋىسىدە مۇشۇ ئالاھىدىلىكتىن باشقا، بۇ پىئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈكىدە يەنە «tu<-tuτ - <» -ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

گۇما شىۋىسى	ئە. ت.
α(li)p(ti)miz	ئاپتىمىز
α(li)p(ti)m ɛ̄ (n)	ئاپتىمەن
qi(li)p(ti)m ɛ̄ (n)	قىلىپتىمەن
ke(li)p(ti)miz	كەپتىمىز
qi(l)mαp(ti)miz	قىلماپتىمىز

ئىككىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي ۋە سىپايە تۈرىدە، كۆپلۈكىدە «-ti» قوشۇمچىسى ھەممە شىۋىلەردە چۈشۈپ قالىدۇ ۋە رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى [f] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
dɛfs ɛ̄ (n)	دەپسەن
dɛfsiz	دەپسىز
dɛfsil ɛ̄ (τ)	دەپسىلەر

ئىككىنچى شەخس بىرلىك ھۆرمەت تۈرى ئۈچۈن ئىلچى - قارىقاش - لوپ شىۋىسى، گۇما شىۋىسى ۋە چىرا ناھىيىسىدە

«-qα» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ، «-ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ، رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشى [f] غا ئايلىنىدۇ. م: «kɛ(li)flα — كەپتىلا، kɪtiflα — كېتىپتىلا» دېگەنگە ئوخشاش.

لېكىن، كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرىدە ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىدە «-ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ ۋە [p] تاۋۇشىمۇ [f] غا ئايلانمايدۇ، ھۆرمەت تۈرىنىڭ شەخس قوشۇمچىسى ئۈچۈن «-lα» قوللىنىلىدۇ. م: «kɪtiptilα — سىلى كېتىپتىلا، bā(τ)mαptilα — سىلى بارماپتىلا» دېگەنگە ئوخشاش.

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان «-mu، -mi» يۈكلىمىسى رەۋىشداش قوشۇمچىسىدىن كېيىنلا قوشۇلىدۇ ۋە رەۋىشداشتىكى [p] تاۋۇشىنى [m] غا ئايلاندۇرىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
e(li)mmitimɛ(n)?	ئاپتىمەنمۇ؟
ā(l)mαmmitimɛ(n)?	ئالماپتىمەنمۇ؟
qi(li)mmitimiz?	قىلىپتىمىزمۇ؟
qi(li)mαmmitimɛ(n)?	قىلماپتىمەنمۇ؟
kYτɛmmisiz?	كۆرۈپسىزمۇ؟
kø̄(τ)mɛmmisiz?	كۆرمەپسىزمۇ؟
qi(li)mmitilα?	قىلىپتىلىمۇ؟
qi(l)mαmmitilα?	قىلماپتىلىمۇ؟
jɛmmutu?	يەپتۇمۇ؟

يىمەپتۇمۇ؟ jimɛmmutu?

△ Yzi k ɛ̄ (l)syn dɛmmutu?

sYzi k ɛ̄ (l)syn dɛmmutu?

(خەلق قوشىقى)

لېكىن گۇما شېۋىسىدە سوراق يۈكلىمىسى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. ئۇچىلا شەخستە «-ti» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
ɑ(li)pmɛmmu?	ئاپتىمەنمۇ؟
itʃifsɛmmu?	ئىچىپسەنمۇ؟
bɑjipmu?	بېرىپتۇمۇ؟
bā(ɾ)mɑpmu?	بارماپتۇمۇ؟
ke(li)pmu?	كەپتۇمۇ؟
k ɛ̄ (l)mɛpmu?	كەلمەپتۇمۇ؟

بۇ پېئىلنىڭ ئايىغىغا يەنە «ikɛn» ياردەمچى پېئىلى قوشۇلۇپ قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. م:

خو. د.	ئە. ت.
beɾiptimɛnkɛn~beɾiptim ī kɛn	بېرىپتىمەنكەن~بېرىپتىكەنمەن
beɾips ī kɛn	بېرىپتىكەنسەن ~ بېرىپسەنكەن
beɾipsizkɛn	بېرىپتىكەنسىز ~ بېرىپسىز كەن
beɾifl ī kɛn~beɾifɬ ī kɛn	بېرىپتىكەنلا~ بېرىپتىلىكەن

beτiptikεn	بېرىپتىكەن

بۇنىڭ سوراق شەكلى

خو. د.	ئە. ت.
beτimmitim ī kεn?	بېرىپتىكەنمەنمۇ؟
bā(τ)mαmmiti? m ī kεn	بارماپتىكەنمەنمۇ؟
beτipsim ī kεn?	بېرىپتىكەنسەنمۇ؟
beτiflim ī kεn～beτifɬim ī kεn?	بېرىپتىكەنلىمۇ؟

B . هازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىللىرى

① ۋاستىسىز بايان رايىدىكى هازىرقى - كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى -1: بۇ پېئىل «-α، -ε//-j» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداشلارغا «-tu<—tuτ<-tuτuτ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالغان بولسىمۇ، خوتەن دىيالېكتىدا پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكىدە، ئىككىنچى شەخس هۆرمەت تۈرىدە بۇ قوشۇمچە «-t» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، ئۈچىنچى شەخستە «-tu» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αt-	ئات -
αtitm ε̄ (n)	ئاتىمەن
αtitu	ئاتىدۇ
bā(τ)-	بار -
bαjitm ε̄ (n)	بارىمەن

بارىمىز	bɑjitmiz
دە -	dε-
دەيدۇ	dijtu
دېمە -	dɪmε-
دېمەيدۇ	dɪmijtu
ئال -	ɑl-
ئالىدىلا	ɑlitɟɑ～ā(i)tɟɑ

تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك تۆت نۇقتا:

a. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن [l] بىلەن ئاياغلاشقان پېئىللار مۇشۇ خەۋەر رايى فورمىسى بىلەن تۈرلەنسە، مەزكۇر [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ئال -	ɑl-
ئالىمەن	ā(li)ʔm ε̄ (n)
ئالىمىز	ā(li)tmiz
قىل -	qil-
قىلىمەن	qi(li)tm ε̄ (n)
قىلىدۇ	qi(li)tu
كەل -	kεl-
كېلىمەن	kɪ(li)tm ε̄ (n)

كىلىسىز	kɪ(li)siz
كىلىدۇ	kɛ̄(li)tu∼kɪ(li)tu

b. ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىنىڭ شەخس قوشۇمچىسى «ɖɑ-» بىلەن كېلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
qil-, qi(li)tɖɑ∼qi(li)hɖɑ	قىل-، قىلىدىلا
bā(r)-, bɑjitɖɑ	بار-، بارىدىلا

c. بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزىكىدە «j-» رەۋىشدىشىدىن كېيىن بۇ قوشۇمچە بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك ۋە ئىككىنچى شەخس ھۆرمەت تۈرىدە [ʔ] غا ئايلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
kɛjmɛ-	كەيمە-
kɛjmijʔmɛ̄(n)	كەيمەيمەن
ā(l)mɑ-	ئالما-
ā(l)mɑjʔlɑ	ئالمايدىلا

d. گوما شېۋىسىدە بۇ پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈكى كۆپىنچە ئەدەبىي تىلدىكىدەك ئىپادىلىنىدۇ. بەزىدە يۇقىرىقى شەكىلدە بولىدۇ. م:

گوما شېۋىسى	ئە. ت.
ā(li)tmɛ̄(n)∼ɑlimɛ̄(n)	ئالىمەن

bajim $\overline{\varepsilon}$ (n)	بارىمەن
kelim $\overline{\varepsilon}$ (n)	كېلىمەن

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى «α-، ε-» لىك رەۋىشداشقا «m-»، ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
αt-	ئات-
αtαmtim $\overline{\varepsilon}$ (n)?	ئاتامدىمەن؟
αtαmtimiz?	ئاتامدىمىز؟
bā(r)-	بار-
bajαms $\overline{\varepsilon}$ (n)?	بارامسەن؟
k $\overline{\varepsilon}$ (l)-	كەل -
kɪlεmlα?	كېلەمدىلا؟
k $\overline{\varepsilon}$ (l)mεmtu?	كەلمەمدۇ؟
iʃlε-	ئىشلە-
iʃlεmtim $\overline{\varepsilon}$ (n)?	ئىشلەمدىمەن؟

گۇما شىۋىسىدە بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلەرگە قارىتىلغان سوراق شەكلىدە «t-» تامامەن چۈشۈپ قالىدۇ، ئۈچىنچى شەخستە «tu-» شەكلىدە كۆرۈنىدۇ. م:

گۇما شىۋىسى	ئە. ت.
αlαmm $\overline{\varepsilon}$ (n)?	ئالامدىمەن؟
kelεmm $\overline{\varepsilon}$ (n)?	كېلەمدىمەن؟

دەمدىمىز؟	dɛmmiz?
دېمەمدىمىز؟	demɛmmiz?
بارمامدىمىز؟	bā(τ)mαmmiz?
ئىشلەمدۇ؟	iʃlɛmtu?

ۋاستىسىز بايان رايىدىكى هازىرقى - كەلگۈسى زامان خەۋەر پېئىلى -2

بۇ پېئىل يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە بولۇشلۇقتا «-τ ، -ετ//-ατ» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ياسالسىمۇ، لېكىن قوشۇمچىدىكى [τ] تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، ئالدىدىكى [α] ، [ε] تاۋۇشلىرى سوزۇپراق ئېيتىلىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
باق-	bαq-
باقارمەن	bαqā(τ)m ε̄ (n)
ئىشلە-	iʃlɛ-
ئىشلەرمەن	iʃl ε̄ (τ)m ε̄ (n)
بويا-	b ɷ jα-
بويارمەن	b ɷ jā(τ)m ε̄ (n)
بۇيرۇ-	buj(τ)u-
بۇيرارمەن	bujā(τ)m ε̄ (n)

بولۇشلۇق سوراق شەكلى ئۈچۈن شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «-mu» قوشۇلىدۇ. بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسى ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى [m] تاۋۇشى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىدۇ. م:

خو. د.	ئه. ت.
bɑqā(τ)mεmmu?	باقارمەنمۇ؟
iʃl ε̄ (τ)silimu?	ئىشلەرسىلەرمۇ؟
iʃl ε̄ (τ)sεmmu?	ئىشلەرسەنمۇ؟

بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز شەكلى ئەدەبىي تىلدىكىدەك يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-mεs ، -mɑs» قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدۇ.

م:

خو. د.	ئه. ت.
bɑqmɑsm ε̄ (n)	باقماسمەن
iʃlimεss ε̄ (n)	ئىشلىمەسسەن
iʃlimεssiz	ئىشلىمەسسىز
bujumɑslɑ	بۇيرۇماسلا
bɑqmɑsmiz	باقماسمىز
iʃlimεssil ε̄ (τ)	ئىشلىمەسسىلەر

② ۋاسىتىسىز بايان رايىدىكى ئىنچىل هازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىلنى ياسىغۇچى «-jɑt» ياردەمچى پېئىلى خوتەن دىيالېكتىدا (گۇما شېۋىسىدىن باشقا) تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلانغان ئەمەس. م:

خو. د.	ئه. ت.
kɪ(li)wjɑtitm ε̄ (n)	كېلىۋاتىمەن
ūquwjɑtitm ε̄ (n)	ئوقۇۋاتىمەن
jeziwjɑtis ε̄ (n)	يېزىۋاتىسەن
itʃiwjɑtitɬɑ	ئىچىۋاتىدىلا

گۇما شېۋىسىدە بۇ نۇقتا ئەدەبىي تىلىمىزغا ئوخشايدۇ. م:

گۇما شېۋىسى	ئە. ت.
αliwαtim ε̄ (n) ~ ā(li)wαtim ε̄ (n)	ئېلىۋاتىمەن
jαziwαtitu	يېزىۋاتىدۇ

بۇ پېئىلنىڭ بولۇشسىز فورمىسى ئىزچىل ھازىرقى زامان مەنىسىنى ئىپادىلىگۈچى «jαt-» دىن كېيىن «-mα، -mε» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ فورمىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىمۇ خوتەن دىيالېكتىدا كەڭ قوللىنىلمىغىنى ئۈچۈن «ūquwαtmαjdu، jeziwαtmαjdu» قاتارلىق بولۇشسىز شەكىللەرمۇ قوللىنىلمايدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا پېئىلنىڭ بولۇشسىز ئۆزەكلىرىدىن ئىپادىلەنگەن ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان شەكلى كۆپ قوللىنىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
iʃlimijjαtitu	ئىشلىمەيۋاتىدۇ
bε(r)mijjαtitu	بەرمەيۋاتىدۇ
iʃlimijjαtαmtimiz-α?	ئىشلىمەيۋاتىمىزمۇ؟

خوتەن دىيالېكتىدا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان ئىزچىل ھازىرقى زامان داۋام پېئىلى «-p» رەۋىشداشتىن كېيىن «tuτ-» ياكى «tuj-» پېئىلىنى قوشۇش بىلەن ياسىلىدۇ. م:

△ u tαmαkα tʃɪkip tujtu.

ئۇ تاماكا چېكىۋاتىدۇ.

△ mεn αʃ itʃip tuj(α)tm ε̄ (n).

مەن ئاش ئىچىۋاتىمەن.

△ øzliji nɪm(ε)iʃ qi(li)p tuj(α)tɬα?

ئۆزلىرى نېمە ئىش قىلىشۋاتىدىلا؟

△ nɪmiʃqɑ iʃlimij tuj(ɑ)tɬɑ?

نېمىشقا ئىشلىمەي تۇرىدىلا؟

③ ۋاستىسىز بايان رايىدىكى پۈتمىگەن ھازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلەر ئۈچۈن كۆپ قوللىنىلمايدۇ. كۆپىنچە ئۈچىنچى شەخس ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ، خالاش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ.

قوشۇمچىلىرى: «-ɣɑj، -gɛj//-qɑj، -kɛj.» م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(l)ɣɑj	ئالغاي
bɑqqɑj	باققاي
k $\overline{\varepsilon}$ (l)gɛj	كەلگەي
kɛtkɛj	كەتكەي

ئەگەر بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن يەنە -idi ياردەمچى پېئىلى ۋە شەخس قوشۇمچىلىرى قوشۇلسا، ئەنسىرەش ياكى ئارزۇ-تىلەك مەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. قوشۇمچىدىكى [ɛ] ۋە [ɑ] تاۋۇشلىرى [i] غا ئايلىنىدۇ. م:

△ dɑdɑŋ bij kɛ(l)gijdi. ɪdipiŋni b $\overline{\varepsilon}$ (r)gijdi.

داداڭ بىر كەلگىيدى، ئەدىپىڭنى بەرگىيدى.

△ kYzɛmdiṇ bij jitkijdiŋ.

كۆزۈمدىن بىر يوقالغىيدىڭ.

△ k $\overline{\varepsilon}$ (l)ginimni k $\overline{\varnothing}$ (r)migijdi.

كەلگىنىمنى كۆرمىگىيدى.

د kɛtʃkitʃɛ sɑtā(l)miɣijdiŋ.

كەچكىچە ساتالمىغىيدىڭ.

④ ۋاسـىتىلىك بايان رايىدىكى پۈتمىگەن هازىرقى زامان خـەۋەر پـېـئـىـلى: بـۇ پېئىل «-ɑ، -ɛ/-j» بىلەن ياسالغان رەۋىـشداشلارغا ئاۋۋال «-tutʊtʊ>-tutʊ>-tu(ʊ)>-t»، ئاندىن شـەخس قـوشـۇمـچـىسى، ئاندىن هۆكۈم باغلامچىسى «ikɛn» قوشۇلۇپ ياسىلىدۇ. بىرىنچى، ئىككىنچى شەخس قوشۇمچىلىرى ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى ۋە «ikɛn» باغلامچىسىدىكى [i] چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jɑz-, jɑzitm ī kɛn	يازىدىكەنمەن
dɛ-, dijtm ī kɛn	دەيدىكەنمەن
tʃiq-, tʃiqitmīkɛn	چىقىدىكەنمەن
tøk-, tYkytm ī kɛn	تۆكىدىكەنمەن
tut-, tututm ī kɛn	تۇتىدىكەنمەن
bā(ʊ)-, bɑjis ī kɛn	بارىدىكەنسەن
bil-, bilisizkɛn	بىلىدىكەنسىز
k ø̄ (ʊ)-, kYjyt ī kɛ(n)	كۆرىدىكەنلا
kyl-, kylytkɛ(n)	كۈلىدىكەن

يۇقىرىدا ئېيتىلغان [l] بىلەن ئـايـاغلاشقان پـېـئـىـلـلاردا [l] تاۋۇشى كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tm ī kɛn	ئالىدىكەنمەن

kɪ(li)tm ī kɛn	كېلىدىكەنمەن
b ω(lu)tm ī kɛn	بولىدىكەنمەن

سوراق شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئە. ت.
jɑzɑmtirn ī kɛn?	يازامدىكەنمەن؟
dɛms ī kɛn?	دەمدىكەنسەن؟
ɑlɜmtim ī kɛn?	ئالامدىكەنمەن؟
bɑjɑmtikɛn?	بارامدىكەن؟

بولۇشسىز شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئە. ت.
ā(l)mɑjtm ī kɛn	ئالمايدىكەنمەن
ā(l)mɑjtɟikɛn	ئالمايدىكەنلا

سوراق شەكلى ئۆچۈن مىسال:

خو. د.	ئە. ت.
ā(l)mɑmtim ī kɛn?	ئالامدىكەنمەن؟
ä(l)mɑjtmizm ī kɛn	ئالامدىكەنمىز؟
ā(l)mɑmtimizkɛn?	ئالامدىكەنمىز؟

⑤ سۆبېكتىپ مۆلچەر رايىدىكى پۆتمىگەن هازىرقى زامان خەۋەر پېئىلى: بۇ پېئىل پۆتمىگەن سۆپەتداشلارغا «-ti<-tu(τ)<-tuτ<-ιuτuτ» قوشۇمچىسى، ئاندىن شەخس قوشۇمچىسى قوشۇلۇش

بىلەن ياسىلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
ā(li)tqɑntim ε̄ (n)	ئالىدىغاندىمەن
ā(l)mɑjtqɑntimiz	ئالمايدىغاندىمىز
kı(li)tqɑnsiz	كېلىدىغانسىز
kɪ(li)tqɑnt(i)ɟɑ	كېلىدىغاندىلا
ƀɑjitqɑntu	بارىدىغاندۇ

سوراق شەكلى ئۈچۈن مىسال:

خو. د.	ئە. ت.
ɑlɑmtiɤɑntim ε̄ (n)?	ئالامدىغاندىمەن؟
bɑjɑmtiɤɑntu?	بارامدىغاندۇ؟

C. tʃeɤiwā(τ) بىرىكمىسى توغرىسىدا

بۇ بىرىكمە پۈتكەن ۋە پۈتمىگەن سۈپەتداشلارغا قوشۇلۇپ سوبيېكتىپ مۆلچەر رايىدىكى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى زامان پېئىللىرىنى ئىپادىلەيدۇ، باشقا تۈرغۈن سۆزلەردىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلسە، ئۆزى قوشۇلغان سۆزلەرنىڭ مۆلچەر تەرزىدە ئىپىتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بەزى ھاللاردا بۇ بىرىكمىنىڭ ئالدىنقى تەركىبى شەخس بىلەن تۈرلىنىشمۇ مۇمكىن. م:

△ ʃu gulniŋ uτuqi tʃy(ʃy)p qā(l)ɤɑn tʃeɤiwejkεn.

شۇ گۈلنىڭ ئۇرۇقى چۈشۈپ قالغان بولسا كېرەك.

△ muʃu iʃni Yzi jɑlɤuz qi(li)tqɑn tʃeɤiwā(τ).

مۇشۇ ئىشنى ئۆزى يالغۇز قىلىدىغان ئوخشايدۇ.

△ ε̄ (τ)tε kYtʃεp kɪtitqɑn tʃeɣiŋlā(τ) wā(τ)mɑ bu tujqi?

قارىماققا ئەتە كۆچۈپ كېتىدىغان ئوخشىمامسىلەر؟

△ tɑpɑmmɑj quτuɣ tʃikititqɑn tʃeɣimiz wā(τ).

تاپالماي، قۇرۇق چىقىپ كېتىدىغان ئوخشايمىز.

△ x x x niŋ qizini uz tʃeɣiwā(τ) dɪsεm, sεt tʃeɣiwā(τ).

x x x نىڭ قىزىنى چىرايلىق بولسا كېرەك، دېسەم سەت ئوخشايدۇ.

△ muʃu tiwεzyn lɑzim tʃeɣiwā(τ), ɑtʃiqi(p)pε(τ) bɑlɑm.

بۇ پالتا لازىم ئوخشايدۇ، بالام، سەن ئاچىقىپ بەرگىن.

△ bizniŋ bɑɣ muʃu tʃeɣiwā(τ).

بىزنىڭ باغ مۇشۇ ئوخشايدۇ.

△ bu ɷ jɑn ε̄ (τ)tε tʃeɣiwā(τ), bygεn k ε̄ (l)ginimiz bɑkā(τ)(i)kεn.

بۇ ئويۇن ئەتە ئوخشايدۇ، بۈگۈن كەلگىنىمىز بىكار ئىكەن.

△ etini ikkimiki dɪsεm bij tʃeɣiwā(τ).

ئېتىنى ئىككىمىكىن دېسەم، بىر ئوخشايدۇ.

△ iʃ ʃumdɑɣmiki dɪsεm, undā(ɣ)εmεs tʃeɣiwā(τ).

ئىش شۇنداقمىكىن دېسەم، ئۇنداق ئەمەس ئوخشايدۇ.

بۇ بىرىكمىدىن كېيىن «ikɛn، -kɛn» قوشۇلۇپ قوللىنىلىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

△ unuŋ pulusi joq tʃeɤiwejkɛń, mɛndin øtnɛ s ω τɑp kɪ(li)glig.

ئۇنىڭ پۇلى يوق بولسا كېرەك، مەندىن پۇل سوراپ كەپتۇ.

7. ئىسىمداشلار

«-ʃ» لىق ئىسىمداشلار قوللىنىلىدۇ. [ø] [o] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق يىلتىزلار ياكى بىرىنچى بوغۇمىدا مۇشۇ سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɑʃ، -ɛʃ» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
soq-, s ω qɑʃ	سوق-، سوقۇش
qoʃ-, q ω ʃɑʃ	قوش-، قوشۇش
k ø̄ (τ)-, kYjɛʃ	كۆر-، كۆرۈش
bøl-, bYlɛʃ	بۆل-، بۆلۈش
oltū(τ)-, oltuτɑʃ	ئولتۇر-، ئولتۇرۇش
kYtɛ(τ)-, kYtyτɛʃ	كۈتۈر-، كۈتۈرۈش

بۇ ئىسىمداشلار بەزىدە سۈپەتداش ئورنىدىمۇ قوللىنىلىپ قالىدۇ. م:

كېلەر ھەپتە kɪliʃ hɛptɛ

8. سۈپەتداشلار

8.1 پۈتكەن سۈپەتداشلار

① «-kɛn ، -gɛn//-qɑn ، -ɣɑn» قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسىلىدىغانلار:

خو. د.	ئە. ت.
bā(τ)ɣɑn	بارغان
ɑtqɑn	ئاتقان
kɛ̄(l)gɛn	كەلگەن
kɛtkɛn	كەتكەن

② يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɣ ، -iɣ//-g ، -ɑɣ//- ، ig ، -uɣ//-ɛg ، -yg» قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ياسالغان تۇرغۇن سۆزلەر (مۇنداق تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ بەزىلىرى مۇستەقىل قوللىنىلىدۇ. بەزىلىرى مۇستەقىل قوللىنىلماي، پەقەت سۆز ياساشقىلا ئاساس بولىدۇ) دىن كېيىن، بولۇشلۇقتا «-liɣ ، -lig//-luɣ ، -lyg» بولۇشسىزلىقتا «-siz» قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن ياسىلىدىغانلار:

△ mɛn uquɣluɣ gɛp jɑ bu.

بۇ مەن بىلىدىغان (بىلگەن) گەپ.

△ mɛn mɑ tuτuxtɑ dɑdɑm bilɛn billɛ oltujuɣluɣ.

مەن هازىر دادام بىلەن بىللە ئولتۇرۇۋاتىمەن.

△ ɑtqɑ qā(τ)lisɑ b ɷ ɣuzlɑp q ɷ jɑɣliɣ.

ئاتقا قارىسا، بوغۇزلاپ قويۇلغان.

△ u mɛzlimniŋ qizliτimu m ɷ mijip qe(li)ɣliɣ.

ئۇ خوتۇننىڭ قىزلىرىمۇ قېرىپ، ماما بولۇپ قالدى.

△ mɛn uliɣɑ kyndɛ ɑτimɑmmɑj ɛttigen kɪ(li)ŋlā(τ),

dɛglig, bulā(τ) w ō (l)sɑ ɑʃ wɑxti, p ī ʃin bō(l)ɣɑndɑ kɪ(li)glig.

مەن ئۇلارغا كۈندە ئارام ئالماي ئەتتىگەن كېلىڭلار، دەپ تۇرىمەن، ئۇلار بولسا ئاش ۋاقتى، پېشىن بولغاندا كەلدى.

△ niznɑj bɑɣdin tʃiqqili unumisimuɣu nim qȍq,

sɛn tʃiqiɣsiz qā(l)miɣin bɑlɑm, dɪdi . (چۆچەكتىن)

نىزناي (كىشى ئىسمى) باغدىن چىققىلى ئۇنۇمىسىمۇ مەيلى، سەن چىقماي قالمىغىن بالام، دېدى.

△ uniŋ hɑjwisi q ɷ ʃɑɣsiz.

ئۇنىڭ هارۋىسى قوشۇقلۇق ئەمەس.

بۇ سۆپەتداشنىڭ بولۇشسىزلىقى بولۇشلۇق فورمىسىدىن كېيىن -ɛmɛs قوشۇلۇش بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. م:

△mɛn seniŋ puluŋɣɑ tɑniɣliɣ ɛmɛs.

مەن سېنىڭ پۇلۇڭدىن تېنىپ كەتكەن ئەمەس. (gu)

△bu ju(τ)tlidɑ «ɑjlikɑm» dɛp kYnɛglig ɛmɛs.

بۇ يۇرتلاردا «ئايلىكام» دەپ كۆنگەن ئەمەس. (qa)
بۇ سۆپەتداشتىن كېيىن يەنە ، -di<idi ، -kɛn< iken ،
-miʃ<-imiʃ ياردەمچى سۆزلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

△ iʃikkɛ qulpi se(li)ɣliɣkɛn.

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىقلىق ئىكەن.

△ mɛn bu gɛpni u gadajɣa dɛgligdim, dɪmidiŋ dijtu.

مەن بۇ گەپنى ئۇ بىر نىمىگە دېگەنىدىم، دىمىدىڭ دەيدۇ.

△ iʃtsɛm qā(τ)ɣiliɣdin tynygɛn kɪ(li)gligmiʃ.

ئاچلىسام قاغىلىقتىن تۈنۈگۈن كەپتۇدەك.

△ u iʃtniŋ siŋā(τ) quluqi kɪsiwetiɣliɣkɛn.

ئۇ ئىتنىڭ بىر قۇلىقى كېسىۋېتىلگەن ئىكەن.

بەزىدە بۇ سۆپەتداشتىن كېيىن بىر «-n ، -in//-yn ، -un» قوشۇمچىسى قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە سۆپەتداشتىن ئىپادىلەنگەن خەۋەرنى تەكىتلەش رولىنى ئوينايدۇ. م:

△ bu gɛpni mɛn dijigligin.

بۇ گەپنى راس، مەن دېگەن. (gu)

△ u gadaj ʃu tujuxta nan jaqiɣliɣin.

ئۇ بىر نىمە شۇ تاپتا نان يېقىۋاتىدۇ. (gu)

بۇ سۆپەتداش ئەدەبىي تىلىمىزدا پەقەت چەكلىك ساندىكى پېئىل يىلتىزلىرىدىنلا ياسىلىدۇ. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا ھەممىلا پېئىل يىلتىزلىرىدىن ياسىلىۋېرىدۇ.

ئولتۇر-، ئولتۇرۇپ oltū(ʈ)-, oltuʈap

كۆتۈر-، كۆتۈرۈپ kYt $\bar{\varepsilon}$ (ʈ)-, kYtyʈɛp

9.2. «ɑ-، ɛ-//j-» بىلەن ياسىلىدىغان رەۋىشداش

بۇ رەۋىشداش ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش. پەقەت بولۇشلۇقتا [ɛ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق پېئىللارنىڭ ئايىغىدىكى [ɛ] تاۋۇشى، بولۇشسىزلىقتا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەردىكى بولۇشسىزلىق قوشۇمچىسى «mɛ-» دىكى [ɛ] تاۋۇشى «j-» قوشۇمچىسى قوشۇلغاندا [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. م:

خو. د ... ئە. ت.

دە-، دەيمەن dɛ-, dijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

دېمەيمەن dɪmijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

دېمەي (رەۋىشداش) dɪmij

ئىشلە-، ئىشلەيمەن iʃlɛ-, iʃlijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

ئىشلىمەي (رەۋىشداش) iʃlimij

ئىشلىمەيمەن iʃlimijtm $\bar{\varepsilon}$ (n)

△ tʃ $\bar{ø}$ gyʃyp kɪtɛlmijs $\bar{\varepsilon}$ (n),
køŋlyŋni eliwā(l)ɣɑtʃ. (خەلق قوشىقى)

△ bu bɑlɑmmu ʃuŋɑ jetip - q ω pɑ tʃoŋ w ω lɑp qɑldi.
بۇ بالاممۇ شۇنىڭغا يېتىپ - قوپا چوڭ بولۇپ قالدى.

△ iʃlimij- iʃlimij bij iʃlɛptim ī kɛn...

ئىشلىمەي ـ ئىشلىمەي بىر ئىشلەپتىكەنمەن. . .

10. ياردەمچى سۆزلەر

پېئىلى bol-

بۇ پېئىل هازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى فورمىسى، پەرەز - قارشىلىق رايى فورمىسى، خالاش رايى فورمىسى قاتارلىق فورمىلاردا تۈرلىنىپ، باشقا تۈرغۈن سۆزلەر ياكى بايان رايىدىكى پېئىللارنىڭ كەينىدە كەلسە، گۇماننى بىلدۈرىدۇ. م:

bō(l)saŋ, b ɷ lā(τ)

△ bu iʃqɑ uzɑq wō(l)sɑ biτ ε̄ (τ) jil w ɷ lɑbdi w ɷ lā(τ).

بۇ ئىشقا ئۇزاق بولسا، بىرەر يىل بولغاندۇر.

△ u h ε̄ (τ)qɑtʃɑn lopqɑ mɑŋitti w ɷ lā(τ), ʃuŋɑ øndɛjitqɑntu.

ئۇ ئىھتىمال لوپقا ماڭدىغاندۇر، شۇڭا ئالدىرايدىغاندۇر.

△ ʃu gɑdɑj jɑs(t) ʃumdɑɤ dziq iʃlɛmmidi w ɷ lā(τ)?

شۇ بىر نېمە راست شۇنداق جىق ئىشلىگەنمىدۇر؟

△ øj bɑnɑ qilitu bō(l)sɑŋ, miʃɛdɛ(<muʃu jɛτdɛ)

oltuj(i)li, dɪdi.

ئۆي سالىدىغان بولساڭ، مۇشۇ يەردە ئولتۇرايلى، دېدى.

△ muʃundaɣ qi(l)sa b ɷ lamtu w ɷ lā(ɽ)?

مۇشۇنداق قىلسا بولارمۇ؟

△ tunganīlā(ɽ) k ɛ̄ (l)gendɛ mɛn ombɛʃ jaʃta bā(ɽ)-tʃeɣim bejkɛn, ʃumdaɣmidi b ɷ lā(ɽ)ja ɣ ɷ li?

تۇنگانلار كەلگەندە مەن ئون بەش ياشتا بولسام كېرەك،

شۇنداقمىدۇر، زادى؟

△ iʃikkɛ qulpi sɛ(li)p q(oj)ap bij j ɛ̄ (ɽ)gɛ kɛtkɛn bō(l)sa, øjdɛ j ɷ qidi w ɷ lā(ɽ)?

ئىشىككە قۇلۇپ سېلىپ قويۇپ، بىر ياققا كەتكەن بولسا،

ئۆيدە يوقتۇر؟

لېكىن نىيىتىدە b ɷ lā(ɽ) b ɷ lanلىك ئورنىغا b ɷ قوللىنىلىدۇ.

م:

△ mɛn bilmijtm ɛ̄ (n), k ɛ̄ (l)simu kitʃigilikimdɛ kɪbdi w ɷ lan.

مەن بىلمەيمەن، كەلسىمۇ، مەن كىچىك چاغدا كەلگەن

بولسا كېرەك.

△ bu øjgɛ tynygɛn biz tamaq jigili tʃi(qip)kɛtkɛndɛ bij kiʃi kiribdi w ɷ lan.

بۇ ئۆيگە تۈنۈگۈن بىز تاماق يېگىلى چىقىپ كەتكەندە بىر

كـشى كـرگـەن ئوخشايدۇ.

△ jaman aɣi qilitu, bunuŋ kalisi bijmidi w ɷ lan, ikki-midi w ɷ lan?

يامان قاخشايدۇ، بۇنىڭ كالىسى بىرمۇدۇر، ئىككىمۇدۇر؟

△ muʃundaɣ nahɛqtʃiliq qilsimu b ɷ lamtu w ɷ lan?

مۇشۇنداق ناھەقچىلىق قىلسىمۇ بولىدىغان ئىشمۇ؟

bō(l)ɣaj

△ baʃqa j ε̄ (τ)dɛ bō(l)sa bō(l)ɣaj, buj ε̄ (τ)dɛ andā(ɣ) ɛdɛm joq.

باشقا يەردە بولسا باردۇر، بۇ يەردە ئۇنداق ئادەم يوق.

△ k ø̄ (τ)sɛ k ø̄ (τ)gɛn bō(l)ɣaj.

كۆرسە كۆرگەندۇر.

△ silidin dziqjaq iʃlɛbdi wō(l)ɣaj.

سىلىدىن جىقراق ئىشلىگەن بولسا كېرەك.

△ aʃu kYjɛngɛn bizniŋ at wō(l)ɣaj, jɛŋgi oxʃajtu.

ئاشۇ كۆرۈنگەن بىزنىڭ ئات بولسا كېرەك، رەڭگى ئوخشايدۇ.

△ Yjidɛ bā(τ) wō(l)ɣaj, ballijidin soτap baq.

ئۆيىدە باردۇر، باللىرىدىن سوراپ باق.

«an» ياردەمچىسى تولۇق ياكى يېرىم ئاياغلاشقان پېئىلدىن بولغان خەۋەرلەردىن كېيىن كېلىپ، شۇ خەۋەردىن كېيىن يەنە

ئەدەبىي تىلىمىزدا بۇ سوپەتداشنىڭ پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق ئۆزەكلىرىدىن ياسالغانلىرى يوق. لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا ھەممىلا پېئىللارنىڭ بولۇشسىزلىق ئۆزەكلىرىدىن ياسىلىدۇ ۋە بولۇشسىزلىقتا ئىپادىلەنگەن پېئىلنىڭ پۈتكەنلىك مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

△ kɪtʃiniŋ jaŋqisi bij uxlijammaɤliɤ mɛn.

كېچىدىن بۇيان بىرمۇ ئۇخلىيالمىدىم.

△ ʐiŋi ā(l)ɤan østɛŋniŋ syji texi kɛ(l)mɛglig.

يېڭى ئالغان ئۆستەڭنىڭ سۈيى تېخى كەلمىدى. (gu)

△ mɛn kɛ̄(l)gɛndɛ sɛn hɑτwunimu qoʃmaɤliɤ-diŋ, tʃejiŋnimu itʃmɛgligdiŋ.

مەن كەلگەندە سەن ھارۋىنىمۇ قوشمىغانسىدىڭ، چېيىڭنىمۇ ئىچمىگەنسىدىڭ.

2.8 پۈتمىگەن سوپەتداشلار

① -τ//-ατ، -ετ بىلەن ياسالغانلار:

△ bαjā(τ) jɛ(τ)   بارار يەر

△ kYjɛ̄(τ) køz   كۆرەر كۆز

△ bαjā(τ) wō(l) sαŋ, mαŋα dɛp qαp(<qojαp)kɛt.

باردىغان بولساڭ، ماڭا دەپ قويۇپ كەت.

△ kYjɛ(τ) wō(l)sαŋ, mɪni qitʃijip qoj, kYjyʃywαlαj.

كۆرىدىغان بولساڭ، مېنى قىچقىرىپ قوي، كۆرۈشۈۋالاي.

kɛ(l)mɛs j ω laŋɣa qa(τ)lap. . كەلمەس يولۇڭغا قاراپ.

② يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە -jtqan، -utqan//-ytqan، itqan قوشۇلۇش بىلەن پۈتمىگەن سۈپەتداشلار ياسىلىدۇ. م:

△iʃlijtqan iʃ	ئىشلەيدىغان ئىش
△ qi(li)tqan gɛp	قىلىدىغان گەپ
△ bajitqan j ε̄ (τ)	بارىدىغان يەر
△ tujutqan øj	تۇرىدىغان ئۆي
△ kYjytqan kyn	كۆرىدىغان كۈن
△gɛp aŋlimajtqan bala	گەپ ئاڭلىمايدىغان بالا

③ پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە ئۆزەكلىرىگە -ɣaq، -qaq//-gɛk، -kɛk قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن پۈتمىگەن سۈپەتداشلار ياسىلىدۇ. مۇنداق سۈپەتداشلار كۆپىنچە جانلىقلارنىڭ مىجەز - خۇلقلىرىنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. م:

△jamanliɣaq, qejdiɣaq balikɛn.

يامانلايدىغان، قېيدايدىغان بالىكەن.

△ mɛn abdan ɛdɛmliniŋkidɛ bä(τ)ɣaq, andā(ɣ)j ε̄ (τ)-ligɛ bā(τ)miɣaq.

مەن ياخشى ئادەملەرنىڭكىدە بارىدىغان، ئانداق يەرلەرگە بارمايدىغان ئادەم.

△ mɛn andä(ɣ) kiʃiniŋ hɛqqini jimigɛk.

مەن كىشىنىڭ ھەققىنى يەيدىغان ئۇنداق ئادەم ئەمەس.

بۇ سۆپەتداشنىڭ ئىنكار شەكلى ئۆچۈن -ɛmɛs ياردەمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

△ mɛn ɑndā(ɣ) jɑlɣɑn ejtqɑq(ɛ)mɛs.

مەن ئۇنداق يالغان ئېيتىدىغان (ئادەم) ئەمەس.

△ tʃoŋliniŋ gɪpigɛ unumiɣɑq (ɛ)mɛs, quluqɑm jumʃɑq ɛdɛm.

مەن چوڭلارنىڭ گېپىگە ئۇنۇمايدىغان (ئادەم) ئەمەس، قۇلىقىم يۇمشاق.

بۇسۆپەتداشنىڭ ئايىغىغا يەنە -ken<ikɛn ، -ti~-di<idi ، -miʃ<imiʃ ياردەمچى سۆزلىرى قوشۇلۇپمۇ قوللىنىلىدۇ. م:

△ ɷ jɑn-tɑmɑʃʃɑɣɑ kitʃig tʃɑɣimdɑ bɛk bā(ɪ)ɣɑqtim.

كىچىك ۋاقتىمدا ئويۇن - تاماشاغا بەك بارىدىغاندىم. (گۇما)

△ ɷ jɑn tɑmɑʃʃɑɣɑ bɛk bā(ɪ)miɣɑqtim, helimu bā(ɪ)-miɣɑq.

ئويۇن - تاماشاغا بەك بارمايدىغاندىم، هازىرمۇ بارمايمەن.

△ ɑsɑnlɑ ɑtʃtʃiɣi k ɛ̄ (l)gɛkkɛn.

ئاسانلا ئاچچىقى كېلىدىكەن.

△ meniŋmu ʃittig ɑtʃtʃiɣim k ɛ̄ (l)gɛkti.

مېنىڭمۇ تېز ئاچچىقىم كېلىدىغاندى.

△ x x x niŋ bɑlisi bɛkmu jɑlɣɑn ejtqɑqmiʃ.

x x x نىڭ بالىسى بەك يالغان ئېيتىدىغان بالىكەن.

بۇ فورما خوتەن دىيالېكتىدا بەك كەڭ قوللىنىلىدۇ، ھەممىلا پېئىللارنىڭ يىلتىزلىرىغا ۋە بولۇشسىز ئۆزەكلىرىگە قوشۇلىۋېرىدۇ. ئېلىش - سېتىش (سودا) ئىشلىرىدا خېرىدارلار بىلەن ساتقۇچىلار ئوتتۇرىسىدا بۇ سۆيەتداشنىڭ دائىم قوللىنىلىدىغانلىقىنى ئاڭلايمىز. م:

△ mɛndɛj ā(l)ɣɑqni tɑpɑmmɑjlɑ.

مېنىڭدەك ئالىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

△ hɛj, mɛndɛj sɑtqɑqni tɑpɑmmɑjlɑ.

ھەي، مەندەك ساتىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

9. رەۋىشداشلار

9.1. «-p» رەۋىشداش

ئادەتتىكى يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-p»، -up//-ip، «-yp» قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ رەۋىشداش ياسىلىدۇ. [o]، [ø] بىلەن قۇرۇلغان بىر بوغۇملۇق يىلتىزلار ياكى بىرىنچى بوغۇمىدا [o]، [ø] سوزۇق تاۋۇشلىرى كەلگەن يىلتىز ياكى ئۆزەكلەرگە «-ɛp//-ɑp» قوشۇمچىسى قوشۇلىدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
bol -, bɷlɑp	بول-، بولۇپ
k ø̄ (r)-, kYrɛp	كۆر-، كۆرۈپ

بىر خەۋەرنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. م:

△ bu gɛpni mɛn dɛbdim, ɑn u esiliwe(li)ɣliɣ.

بۇ گەپنى مەن دېۋىدىم، ئاندىن ئۇ ئېسىلىۋالدى.

△ gumiɣɑ qā(τ)lɑp meŋip, ɑn 2 kyndɛ jɛttyk, piʃɑdɛ.

گۇمىغا قاراپ مېڭىپ، ئاندىن ئىككى كۈندە پىيادە يېتىپ باردۇق.

«ɑ»، «jɑ» يۈكلىمىلىرى مەيلى تۇرغۇن سۆزلەردىن، مەيلى پېئىللاردىن خەۋەر بولۇپ كەلگەن سۆزلەرنىڭ ئارقىسىغا قوشۇلۇپ تەكىتنى بىلدۈرىدۇ. م:

△ bu gɛpni ʃu gɑdɑj dɛmmut(u)ɑ-?

بۇ گەپنى شۇ كىشى دەپتۇمۇ؟

△ hɛ, mɛn dɪdim-jɑ.

ھە، مەن دېدىمغۇ.

△ mɪni qitʃijɣɑn kim-ɑ u?

مېنى قىچقىرغان كىم ئۇ؟

△ hɛ, mɛn-jɑ

ھە مەنغۇ.

△ ikkis(i)niŋ himi bij-jɑ.

ئىككىسىنىڭ تىلى بىر.

△ mɪniŋmu ytʃ bɑlɑm bā(τ)-jɑ.

مېنىڭمۇ ئۈچ بالام بار.

ۋاقىت چېكىنى بىلدۈرگۈچى -tʃilik قوشۇمچىسىدىن كېيىن

يەنە -ki ياكى -kɛ قوشۇپ قوللىنىلىدۇ.

△ texi bit saɛt maŋɣutʃilɛkki aldida pɛjda boldi.

(چىرا)

تېخى بىر سائەت ماڭا ـ ماڭماي ئالدىدا پەيدا بولدى.

△ alɛm bit wax b ω lā(t) tʃaqqiʃilɛkki jɪtip kɪlit-

mɛ̄(n). (چىرا)

ئانچە ۋاخ قالماي يېتىپ كېلىمەن.

△ dadamniŋ tɛwɛsidin tʃiqip kɪtip bō(l)ɣutʃilɛkkɛ

tutulup qā(l)saq qajdā(ɣ) qilā(t)miz dɪdi.

(چىرا)

دادامنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ بولغۇچە تۇتۇلۇپ قالساق، قانداق قىلارمىز، دېدى.

تەكىت يۈكلىمىسى -la دىن كېيىن -kin، -kam قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. م:

△ n ɛ̄ gilikam bā(t)sa, ʃ(uj) ɛ̄(t)gɛ apitip q(oj)aŋlā(t dɪdi.

نەگىلا بارسا، شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويۇڭلار، دېدى.

△ k ø̄(t)sɛmlikin~k ø̄(t)sɛmlikam dɛp q(oj)aj.

كۆرسەملا، دەپ قوياي.

تەكىت يۈكلىمىسى -la نىڭ ئورنىدا -oq ياردەمچىسىنى قوللانسىمۇ بولىدۇ. م:

△ tʃitiɣα betiwoq jαnitmε(n)

چىرىغا بېرىپلا يانىمەن.

11. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

بۇ يەردە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىن ئالاھىدە بولغانلىرىلا بايان قىلىنىدۇ.

11.1 -liq ، -luq//-lik ، -lyk قوشۇمچىسى: -liq ، -luq//-lik ، -lyk قوشۇمچىلىرى سۆپەتلەردىن ئىسىم ياسايدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
ياخشى	jαxʃi
ياخشىلىق	jαxʃiliq
يامان	jαmαn
يامانلىق	jαmαlliq
قۇم	qum
قۇملۇق	qumluq
كۆن	kyn
كۆنلۆك	kyllyk

△ kyllykkε iʃlijtti.

كۆنلۆك ئىشلەيتتى.

11.2 -liɣ ، -luɣ//-lig ، -lyg قوشۇمچىسى

-liɣ ، -luɣ//-lig ، -lαɣ//-lyg ، -lεg قوشۇمچىلىرى ئىسىملاردىن سۆپەت ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jaɤ, jaɤliɤ tɷqatʃ	ياغ، ياغلىق تۇقاچ
paxta, paxtiliɤ tʃapan	پاختا، پاختىلىق چاپان
put, tøt putɬuɤ	پۇت، تۆت پۇتلۇق
jyz, ikki jyzlyg	يۈز، ئىككى يۈزلۈك
boj, bojlaɤ ɛdɛm	بوي، ئېگىز بويلۇق ئادەم
køz, qaɾa køzlɛg	كۆز، قارا كۆزلۈك
øŋ, buɤdaj øŋlɛg	ئۆڭ، بۇغداي ئۆڭلۈك

△ qojlaɤ ɛdɛm goʃ jijtkɛn, ɛ̄ (τ)lig ɛdɛm tajaq jijtkɛn.

قويلۇق ئادەم گۆش يەيدىكەن، ئەرلىك ئادەم تاياق يەيدىكەن.
(ماقال)

گۇما شېۋىسىدە بۇ قوشۇمچىدىن كېيىن يەنە [n] تاۋۇشى قوشۇلۇپ قوللىنىلىشى مۇمكىن. م:

△ ikki jyzlygyn idɛm

ئىككى يۈزلۈك ئادەم

11 . 3 . «-tɛj ، -dɛj//-tɛg ، dɛg» قوشۇمچىلىرى

ئەدەبىي تىلدىكى «-tɛk ، -dɛk» قوشۇمچىسى خوتەن دىيالېكتىدا «-tɛj ، -dɛj~-tɛg ، dɛg» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. م:

△ attɛj ɪʃɛkkɛn.

ئاتتەك ئېشەك ئىكەن.

△ qojdɛj jawaʃkɛn.

قويدەك يۇۋاش ئىكەن.

△ jolwɑstɛj kuʃluɤ ɛdɛmkɛn.

يولۋاستەك كۈچلۈك ئادەم ئىكەن.

△ $\overline{\imath}$ ndɑ kɑlidɛj bij n $\overline{\varepsilon}$ (τ)sɛ køj(y)nytu kYzɛmgɛ.

كالىدەك بىر نەرسە كۆرۈندۇ، كۆزۈمگە، ئاۋۇ يەردە.

11. 4. «-sijɛ ،-siτɛ//-sijɑ～-siτɑ» قوشۇمچىلىرى

«-sijɛ ،-siτɛ//-sijɑ～-siτɑ» قوشۇمچىلىرى

ئەدەبىي تىلدىكىدەك تۇرغۇن سۆزلەردىن پېئىل ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
jiɤlɑmsijɑp～jiɤlɑmsiτɑp	يىغلامسىراپ
kylymsijɛp	كۈلۈمسىرەپ

11. 5. -siji ،-siτi قوشۇمچىلىرى

«-siji8 ،-siτi» ئەدەبىي تىلدىكىدەك پۈتكەن سۈپەتداشلاردىن

رەۋىش ياسايدۇ. م:

خو. د.	ئە. ت.
tū(τ)ɤɑnsiji	تۇرغانسىرى
mɑŋɤɑnsiτi	ماڭغانسىرى

11. 6. «-ŋɤu ،-ŋgy//-ɑŋɤu ،-ɛŋgy» قوشۇمچىسى

بۇ قوشۇمچە ئەدەبىي تىلدا بىر قەدەر ئۇنۇمسىز قوشۇمچە.

لېكىن خوتەن دىيالېكتىدا پېئىلنىڭ يىلتىزى ياكى ئۆزەكلىرىگە

قوشۇلۇپ سۈپەت ياسايدۇ، ئەدەبىي تىلغا نىسبەتەن جىق

ئۇنۇملۇك قوشۇمچە ھېسابلىنىدۇ. م:

ئە. ت.	خو. د.
يىغلا-	jiɣlɑ-
يىغلاڭغۇ بالا	jiɣlɑŋɣu bɑlɑ
ئالدىرا-	ɑldijɑ-
ئالدىراڭغۇ بالا	ɑldijɑŋɣu bɑlɑ
يىرتىل-	ji(τ)til-
يىرتۇق كىيىم	ji(τ)tlɑŋɣu kijim
قىستال-	qistɑl-
قىستاڭ يەر	qistilɑŋɣu j ε̄ (τ)
سىقىش-	siqiʃ-
تار كىيىم	siqiʃɑŋɣu ɪgin
ياراش	jɑjɑʃ-
يارىشىملىق كىيىم	jɑjiʃɑŋɣu ɪgin
ئولتۇرۇش-	oltuτuʃ-
ئولتۇرشاڭغۇ	oltujʃɑŋɣu
كەل-	kεl-
كېلىشەڭگۈ ئادەم	kɪliʃεŋgy εdεm
چىشلە-	tʃiʃlε-
چىشلەگىلىك تۇرىدۇ	tʃiʃlεŋgy tuτ(u)tu
ئېزىل-	ɪzil-
ئېزىلەڭگۈ ئادەم	ɪzilεŋgy εdεm
كېسىۋات-	kɪsiwɑt-

△ tʃɑj t ꙍ ʃujtqɑn ɑjɑllinĭŋ bijsinĭŋ kYzi oltuj(u)ʃɑŋ-ɤukɛn.

چاي تۇشۇيدىغان ئايالارنىڭ بىرسىنىڭ كۆزى ئولتۇرۇشاڭغۇ ئىكەن.

△ etinĭŋ qū(j)τuqi kɪsiŋgykɛn.

ئېتىنىڭ قۇيرۇقى كېسىڭگۇ ئىكەن.

△ bɛk ε̄ (τ)kydɛŋgy bɑlikɛnsiz, boʃjɑq ε̄ (τ)kydɛŋ.

بەك ئەركىلەيدىغان بالا ئىكەنسىز، ئازراق ئەركىلەڭ.

IV خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن ئۆلگىلەر

1. خەلق قوشاقلىرى

ئېلچى ناھىيىسى ئاقتاش رايونى شورۋاغ كەنتى.

1956.9.17 سەيدىمەمەت ياغ ئاغزىدىن:

△ tʃaŋ - tʃaŋ lojɛ , tʃaŋ - ʃaŋ lojɛ,
tʃaŋ-tʃaŋ nem(ɛ) iʃ wā(r).
jandżuquŋda bij pulaŋ joq,
ojnaŋ nem(ɛ) iʃ wā(r).

△ ɛttigɛndɛ ʃɛdnɛmdɛ,
jō(r)ɣulajtu bij toʃqan.
kɪtʃɛ k ø̄ (r)gɛn jarimniŋ,
lɪwigɛ nawat qoʃqan.

△ bɛʃ-altɛ zaman boldi,
ālɛnı tʃørgilɛj dɛjtu.
jyrɛktiki zɛrdap su,
qanɣa ørgilɛj dɛjtu.

△ østɛŋ b ɷ jidɑ kɑtu,
ɑjimxɑn dutā(τ) tʃā(li)tu.
ɑjimxɑn dutā(τ) tʃā(l)sɑ,
jɑʃ bɑl(i)lā(τ) hɛ(j)jɑn qā(li)tu.

△ østɛŋ beʃ(i)tin ʃɑx kɛssɛm,
sɑjliɤil bā(τ)ɤum joq.
ot Kɛtsyn ʃu mɛllɛŋgɛ,
ojniɤili jɑτim joq.

△ quτɤuj bɑlisi ālim,
ālim bɑlisi zɑlim.
sɛn mɑŋɑ kYjɛp qɛ(li)psɛn,
qɑndɑq qilisɛn jɑτim?

△ bij bɑqqɑ ɑnā(τ) sɑldim,
bij bɑqqɑ jɑlɑŋ tāɤɑtʃ.

tʃ ø̄ (τ)gylyp k ī tɛlmijsɛn,
køŋlyŋni eliwā(l)ɤɑtʃ.

△ bɑqqɑ kijdim ʃ ɷ τɑŋdin,
tɑmājim joq ɑlmɑŋdin.
tɛɤdiτ ɑllɑ ʃundɑɤkɛn,
ā(j)τiwɛtti dz ɷ τɑmdin.

△ quτɤujum palaxlajtu,
jā(τ)niŋ baɤida paxtɛk.
ʃɪjɛt qilsam uxmajtu,
ʃ ɛ̄ τiŋdɛ dzuwan joxtɛk.

△ sɪniŋ mɛn-a, sɪniŋ mɛn,
sɪniŋ ɛmɛs, kimniŋ mɛn.
ʃɛhidanɛ x ɷ tɛndɛ,
setiwalɤan quluŋ mɛn.

△ mɛn baɤiŋɤa kiτmɛjmɛn,
baɤliτiŋda j ȳ (τ)mɛjmɛn.
ɛmdi kɛldim haqlimɤa,
nadan bil ɛ̄ (n) j ȳ (τ)mɛjmɛn.

△ baʃimdiki salatim,
aɤzimdiki nawatim.
jā(τ) xɛt ī (τi)mgɛ kɛlgɛndɛ,
utʃqili joq qanatim.

△ iʃik aldim julɤunluq,
tʃYτisi qizil gulluq.
aʃina tutaj dɪsɛm,
jandzuqumda bij pul joq.

△ sɪniŋ ɑʃnɑŋ, mɪniŋ dostɑm,
sɑɾɑjdɑ mɛʃjɛp ojnɑjli.
kYzigɛ ilmigɛn jɑ̄(ɾ)niŋ,
beʃiɣɑ dɛssɛp ojnɑjli.

△ ɑh uɾup ɑdɑ boldɑm,
ɣɛmgɛ muptɑlɑ boldɑm.
biɾ k ø̄ (ɾ)gɛtʃ dzɑmɑliŋni,
ɑʃiq biqɑɾɑ̄(ɾ) boldɑm.

△ lɑtʃin soqqɑn toʃqɑnniŋ,
dzɑŋgɑldɑ uwɑsi bɑ̄(ɾ).
x ɷ tɛnlig jitimlɛɾniŋ,
ʃu ʃ ɛ̄ (hɛ)ɾdɛ nɪmɛsi bɑ̄(ɾ).

△ mɑŋsɑq jollɑɾ tʃɑmɣū(ɾ)luq,
tʃɑmɣū(ɾ)luqtʃɛ mɑŋɣuluq.
jeŋi tutqɑn jɑɾimniŋ,
bij qɑ̄(ɾ)liʃi jɑmbuluq.

△ ʃ ɛ̄ (hɛɾ)niŋ k ɷ tʃisi t ɷ lɑ
ɑstɑ mɑŋsilɑ b ɷ lɑ̄(ɾ).
tʃōkɑndɑ kːŋɛʃ t ɷ lɑ,
jɑ̄(ɾ) tutmisilɑ b ɷ lɑ̄(ɾ).

△ tαwā(τ) kɛskɛn qātʃim sɛn,
dū(τ)dun kɛskɛn qātʃim sɛn.
jyτɛkkɛ otni sɛ(li)p q ω jαp,
qetʃip kɛtkɛn jατim sɛn.

△ i jαn Ytydu bij gul,
bi jαn Ytydu bij gul.
αtuʃniŋ mαzατidα,
sā(j)ταp jαtidu bulbul.

△ tɛlpikim sɛkkiz tαlα,
t ø̄ (τ)ti αlα, t ø̄ (τ)ti qατα.
sɛkkiz αj ω tαŋdα køjdɛm,
bilmigɛn køŋli qατα.

△ hαwidα bulut ɛjzαn,
jαmɣu(τ) jαɣidu lɛjzαn.
x ω tɛnniŋ sɪtɛŋlɛτi,
ʃαptul qeqidin ɛjzαn.

△ ojniɣili uz jαxʃi,
teτilɣili(<tejilɣili) muz jαxʃi.
b ω lā(τ)-bolmαs ʃol jā(τ)din,
jαndzuqtiki pul jαxʃi.

△ gul ɣuntʃis(i)kε mεjlim bā(τ),

sYzymni j ε̄ (τ)dε qojmɑjtu.

lɪwigε nεtʃtʃini søjsεm,

jyτεkim εslɑ tojmɑjtu.

△ ili j ω lidɑ k ø̄ (τ)dyŋmu?

tɑmɣɑ jɑjɣɑn tʃεkmεnni.

ʃu x ω tεndε k ø̄ (τ)dyŋmu?

mεndεj ɣeτip dεtmεnni.

△ ɑq tʃεkmεn, qizil tʃεkmεn,

jεŋdε(<τεŋdε) b ω τiɣɑn(<bojiɣɑn)tʃεkmεn.

jɑʃ bɑllidin bixεw ε̄ (τ),

tʃōkɑnlā(τ) b ω lā(τ) dεtmεn.

△ mεn bɑjɑjmu, bā(τ)mɑjmu?

bɑj ɣ ω dzɑmniŋ g ε̄ (τ)mis(i)kε.

jɑτimni tɪgiʃmijtm ε̄ (n),

x ω tεnligniŋ hεmmis(i)kε.

△ Ytykɛm mɑjmɑqqɑ kɛtti,
sim bɪxīniŋ d ɛ̄ (ɾ)digɛ.
on dzenimniŋ bijisi joq,
sɛn xenimniŋ d ɛ̄ (ɾ)digɛ.

△ jɑwipɑmniŋ tɑɾis(i)ni,
tʃ ω quwɑldi tumutʃuq.
kɪliŋ jɑɾim ojnɑjli,
siz tʃijɑjliɣ, mɛn ω tʃuq.

قارىقاش ناھىيىسى قاياش.

1956 . 10 . 15 ئابدىسايىت ئاغزىدىن:

△ øgzɛŋgɛ tʃiqqan bilɛn,
lɛmpɛŋgɛ ulaʃmasmɛn.
mɛndin bYlɛk jā(ɾ) tutsaŋ,
mɛn seni talaʃmasmɛn.

△ qeʃiŋ dɛjmu, kYzɛŋ dɛjmu,
sijaqiŋ qildi mɛstanɛ.
dzahanni izdisɛm joqtuɾ,
sɪniŋdɛj jaxʃi dzananɛ.

△ østɛŋ syji tā(ɾ)tildi,
jā(ɾ) kɛtkɛnmiki baʃtin.
dosttun t ω likɛn dyʃmɛn,
ajɾilduq qɛlɛm qaʃtin.

△ iʃ(i)k ajliŋɣa mɛn bā(ɾ)dim,
sɛglɛɾiŋgɛ jalwā(ɾ)dim.
tʃiqmajs $\overline{\varepsilon}$ (n) tala-tyzgɛ,
z $\overline{\varepsilon}$ piɾɛŋdɛj sā(ɾ)ɣadim.

△ qutɣujum utʃti q ω lamdin,
beʃkɪtemniŋ baɣiɣa.
gah dɪsem dalwajɣa kelmej,
ketti dzennet baɣiɣa.

△ iʃ(i)k ajliŋda bij etiq,
ʃildijlajdu bij beliq.
mɪni søjgen aɣziŋda,
kimni søjdyŋ aq syzyk.

△ baqqa kijdim kɪtʃilep,
beʃ balamni jɪtilep.
beʃ balamniŋ anisi,
texi tʃōkan sɪkilek.

△ mamu ω qudum nawaji,
semmu ω quduŋ nawaji.
alt(i)aj boldi tyg(y)migili,
sen jatimniŋ dawaji.

△ bu tazlā(t) jaman tazlā(t),
ajmaqi bilen tazlā(t).

tʃɑτidɑ qetiq tū(τ)mɑs,
qɑjmɑqi bilɛn tɑzlā(τ).
dzɑŋgɑldɑ ω tɑn tū(τ)mɑs,
qɛwzɑqi bilɛn tɑzlā(τ).

قارىقاش ناھىيىسى قاياش.

1956.10.16　　ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن ئاغزىدىن:

△ iʃ(i)k ɑjliŋdin øtkɛngɛ,
kYjɛp(<køτɛp) qɑlidu dɛmsɛn?
mɛndin bɑʃqɑ jɑτi joq,
Ylɛp qɑlidu dɛmsɛn?

△ bɑʃ-kYzɛm ɑɣ(τ)ijtu mɪniŋ,
nɪm(ɛ) bɑlā boldi bygyn.
buɣdɑj øŋlɛg, qoj kYzi,
jā(τ)din dzudɑ boldum bygyn.

△ bɑɣiŋɣɑ kijɛτ bolsɑŋ,
q ɷ luŋɣɑ pɛnɛτ ɑlɣin.
jū(τ)tuŋɣɑ musɑpij mɛn,
hālimdin xɛw ɛ̄ (τ) ɑlɣin.

△ ɑq tɛlpɛk, qɑτɑ tɛlpɛk,
mɛn kɛjsɛm jɑτɑʃɑmtu?
tɑʃiliɣ hɑτɑmzɑdɛ,
jɑτimni tɑlɑʃɑmtu?

△ eτiqiŋɤɑ su kɛldi,
ɑzmɑ - ɑzmɑ ʃɑqijɑp.
mɪniŋ jɑτim sɑj kɛldi,
t ω lɑn ɑjdɛj pā(τ)qiτɑp.

△ eτiq beʃ(i)qɑ øj sɑldim,
itʃi - teʃ(i)ni suwɑtmɑj.
tʃōkɑnlā(τ) sYjɛj dijtu,
ɑɤzi - beʃ(i)ni juwɑtmɑj.

△ ɑq quʃqɑtʃ, qɑτɑ quʃqɑtʃ,
ɑq buɤdɑjɤɑ tojdɑŋmu?
x ω tɛnniŋ sɪtɛŋlɛτi,
jɑʃ bɑl(i)lā(τ)ɤɑ tojdɑŋmu?

△ mɑkuj østɛŋ b ω jidɑ,
ynyptu ɛ̄ (τ)mɛn jɑpilɑq.
x ω tɛnni istisɛm joqtuτ,
mɪniŋ jɑτimdɛj jumulɑq.

△ Ytykεm mαjmαqqα kεtti,

sim bexiniŋ d ε̄ (ʈ)digε.

on dzenimniŋ bijsi joq,

sεn jαʈimniŋ d ε̄ (ʈ)digε.

△ mεn bαzā(ʈ)ɣα bā(ʈ)misαm,

hεptidε kεlmεjtu bαzā(ʈ).

sεn xenimni k ø̄ (ʈ)misεm,

gelimdin øtmεjtu ɣizα.

△ q ɷ ɣun teʈidim toŋdα,

sojmα tʃyʃydu oŋdα.

ɷ jαnni t ɷ lα ojnαp,

tαmbαl qā(i)midi qoŋdα.

△ køjgili kεlcεŋlimu?

køjd ε̄ (ʈ)gili kεldεŋlimu?

kYjεp øtʃkεn otlini,

jαndū(ʈ)ɣili kεldεŋlimu?

△ iʃ(i)k αlαŋɣα mεn bā(τ)dim,
jYtylεp, gul kYtyτεp.
tʃiqmαjsεn tαlα - tyzgε
tʃαjpαŋzidα tʃαj kYtyτεp.

△ τ ω mαlimdα toqquz køz,
dyʃmεn tαpti jαlɣαn søz.
dyʃmεn tαpsα tαpqαntu,
ā(j)τilmαsmiz qατα køz.

△ wαj xenim mut kεtmisyn,
øgzεŋgε ʃūtuŋ jεtmisyn.
sεn yzεŋ hαjαt tuτup,
køjgεnliτim mut kεtmisyn.

△ hαwudα - ju, hαwudα,
pikτi - xijαli zαwudα.
k ε̄ (l)migεtʃkε bā(τ)miduq,
αwατε bolduq ατidα.

△ mɛn bu joltʃɛ mɑŋmɑjttim,

mɑŋsɑm hɛτ tɪτɛptɛ jol.

dostun t ɷ likɛn dyʃmɛn,

jā(τ) Yzɛŋgɛ ɑgā(h) bol.

△ sɛnmu tʃiqqin køl beʃ(i)qɑ,

mɑmu tʃiqɑj køl beʃ(i)qɑ.

ojnumisɑqmɑ ojnɑjli,

dyʃmɛn gujniŋ qilmiʃ(i)qɑ.

△ ɪgiz østɛŋ b ɷ jidɑ,

bɪdɛ pɑqlɑn b ɷ lɑptu.

kɛstyn kɛjgɛn sɛjmɑlā(τ),

ɛmdi tʃɑqqɑn b ɷ lɑptu.

△ ā tɪτɛptɛ bij tʃomtʃɑq,

mā tɪτɛptɛ bij tʃomtʃɑq.

ʃu kɛmdiki sɪtɛŋl ɛ̄ (τ),

dɛlgydɛ qā(l)ɤɑn køk qomtʃɑq.

△ αqsατajdin x ω tun αldim,

osmisi ō(τ)ɣαqtʃε bā(τ).

qejnαtαm z ε̄ (τ)dā(τ) εdεm,

kεtmini tā(τ)ɣαqtʃε bā(τ).

△ Yzi k ε̄ (l)syn dεmmutu,

sYzi k ε̄ (l)syn dεmmutu?

qατiqαʃ dεjjαsidα,

eqip ølsyn dεmmutu?

△ αq sατajɣα kijgytʃε,

toqqαzni αldim jαnɣutʃε.

bā(τ)- j ω qαmni jɪwαlaj,

tuɣmαs x ω tunɣα qαlɣutʃε.

△ muʃu øj mɪniŋ bō(l)sα,

αq seɣizdα suwαtsαm.

gαŋguŋ jā(τ) mɪniŋ bō(l)sα,

hετ bαzā(τ)dα ojnαtsαm.

△ hατaq itʃsεm mεs εmεs,
mεjzεp itʃsεm mεs εmε.
bαldij søjgεn jατimni,
εmdi søjmεk tεs εmεs.

△ bygεn αjɣα on sεkkiz,
εdzεp tʃαqqαn tʃōkαnsiz.
mεn øjdin tʃi(qip)kεtkεndε,
εdzεp tindzi jαtmαpsiz?

△ tʃαpinimniŋ jɪŋini,
αppαq αjlαm uʃluɣαn.
dzuwαn αlmαjmεn dɪsεm,
dαdαm beʃimɣα muʃluɣαn.

△ pijαlminiŋ j ɷ li joq,
jol sαlā(τ)niŋ ō(τ)ni joq.
k ε̄ (l)sε k ε̄ (l)syn, k ε̄ (l)misε joq,
mεn bατā(τ)niŋ ō(τ)ni joq.

△ kɑkkukum suni tilɛjtu,
suɤɑ mɛn qɑjɑn bɑτɑj?
dzɑmdɑ b ɛ̄ (τ)sɛm itʃmɛjtu,
tʃinigɛ qɑjɑn bɑτɑj?

△ itʃmɛjmɛn musɛllɛsni,
mɛs qilmɑjtkɛn kiʃ(i)ni.
Yzidin tʃoŋni jā(τ) tutsɑ,
kYzigɛ ilmɑjtkɛn kiʃ(i)ni.

△ tɛlpikim joqti dɪsɛm,
zɑɤun setip ɑlɑj dijtu.
køŋnikɛm joqti dɪsɛm,
pɑxtɑ setip ɑlɑj dijtu.

△ bā(τ)sɑm iʃik dɛmlɛglik,
jɑn jɑɤɑtʃqɑ jɛmlɛglik.
jɑτim b ɛ̄ (τ)gɛn tɑmɑku,
køz jeʃidɑ nɛmdɛglik.

△ eτiqiŋɣα su kεldi,
tānijiŋdin øtmεjtu.
mɪniŋ jατim øjdε joq,
αjlimɣα j ɷ lαqmαjtu.

△ jαɣliqim bijdε-bijdε,
εll ε̄ (τ) kø(τ)sε nɪmε d ε̄ (τ).
bilgini mεstαnε d ε̄ (τ),
bilmigini diwαnε d ε̄ (τ).

△ jατim bozā(τ)ɣα bā(τ)mαjtu,
hετgiz bαzā(τ)din qā(l)mαjtu.
biτ dziŋ goʃmα ā(l)mαjtu,
hεptε goʃsiz qā(l)mαjtu.

△ ɷ tʃuqαŋniŋ dεpti joq,
qoʃ kYtεk sαlɣαn xenim.
tʃαpiniŋniŋ jɪŋi joq,
αwijɣα qol sαlɣαn xenim.

△ ɑtqɑ mindim puʃtɑŋsiz,

ɑtni t ω qup mingɛn siz.

xot(u)nini mɛndin kynlɛmtu?

ɛʃ ɛ̄ diki iʃtɑnsiz.

△ mɛn sɪni kø(ɽ)mɛmmidim,

ɑwwɑpiniŋ k ω tʃɑsidɑ.

qɛɽip - ɑ søjmɛmmidim,

mɪmɑnxɑnɑŋ hodzɽɑsidɑ.

△ bizniŋ øjni sō(ɽ)silɑ,

qɑqliɣdijɑq, qɑjɑʃdijɑq.

jeniʃimni sō(ɽ)silɑ,

ʃɛmbi kyni peʃimdijɑq.

△ - ɑtʃilip ojnɑjli, sɑtʃilip ojnɑjli,

ɛmdi jɑz boldi, dos b ω lup ojnɑjli.

△ ɑtʃilɣɑn bɑkā(ɽ), sɑtʃilɣɑn bɑkā(ɽ),

kiʃ(i)niŋ jɑɽiɣɑ gɛp qilɣɑn bɑkā(ɽ).

△ Ylyjmu xenim, kYjyjmu xenim,
imin mollɑrn ɑlɑj dijtu, tɪgɛmsiz xenim?

△ ølgilimɑ bō(l)mɑs, køjgilimɑ bō(l)mɑs,
imin mollɑm ɑlɑj dɪsɛ, tɛgmijmɑ bō(l)mɑs.

△ tʃinini sunuq dɪmɛŋ,
køŋnɛm tʃinidin sunuq.
jā(ɽ) qeʃimdɑ bolmusɑ,
ɑlɛm mɑŋɑ qɑɽɑŋɣuluq.

△ iʃʃiqlimɑ guɽundzi,
dɑɽɑskɑlmɑ guɽundzi.
ʃu kɛmdiki tʃōkɑnlā(ɽ),
Ytykɛmgɛ ɷ ɽundzi.

△ iʃ(i)k ɑlɑŋdɑ qoʃ køltʃɛk,
q ɷ ʃɑlɣuntʃɛ ojnɑjʔmiz.
kYzigɛ ilmigɛn jā(ɽ)niŋ,
beʃiɣɑ dɛssɛp ojnɑjʔmiz.

△ hατwis(i)niŋ ω qi kymyʃ,
jā(τ) nimiʃqα kɛlmɛjmiʃ.
jā(τ) Yzı kılij dɪsɛ,
øjdiki mαjmαq qojmαjmiʃ.

△ øgzigɛ tʃiqtim ɣɛm bilɛn,
pātʃαqqα sαldi dɛm bilɛn.
αɣτiʃi bɛk αɣτidi,
mɛn hɪdzijip tuτɣαn bilɛn.

△ ʃαptulumniŋ ʃexi pɛs,
ɪgip bαqsαm ɪgilmɛs.
αʃnαm gujniŋ køŋli pɛs,
kim gɛp qilsα jαq dɪmɛs.

△ qαʃni qαʃqα ulusα,
dɛjjαɣα kɛwτyk bolɣudɛj.
mɪni køjdɛτgɛn xenim,
dɛwzɛqqɛ tygτyk bolɣudɛj.

قارىقاش ناھىيىسى قاياش قاپاقلا يېزىسى.

1956.10.24 نىزامىدىن خەلپە ئاغزىدىن:

△ østεŋ b ɷ jidα ujlā(ʈ),
tαɣā(ʈ) jyklisεm tujlā(ʈ).
wεdis(i)kε tuʈαmmαjtu,
ʃu kεmdiki sɪtεŋl ε̄ (ʈ).

△ αqqinα køjnεk kijip,
ʃ ɷ xuɣα ildy(ʈ)mεŋ xenim.
ikkimizniŋ dosliqini,
dyʃmεngε bildy(ʈ)mεŋ xenim.

△ αqqinα tαmbαl kijip,
nɪmidε bαɣ εttiŋiz?
siz nαʈαqtα, mεn pαʈαqtα,
nɪmidεp jαd εttiŋiz?

△ ʈαwipimni tʃeliw ε̄ (ʈ)dim,
k ε̄ (l)sε - k ε̄ (l)mεs p ε̄ digε.
on dzenimniŋ bijsi qā(l)mαs,
αq dzuwαn jā(ʈ) d ε̄ (ʈ)digε.

△ ɽɑwipimniŋ kɑsisi,
kɛklik qeʃi, jilɑn beʃi.
istisɛm tepilɤudɛj,
sɪkilɛkniŋ mundɛk beʃi.

△ iltʃiniŋ i jɑnidɑ,
qātʃi bilɛn t ω sɑllɑ.
bɑʃ b ɛ̄ (ɽ)migɛn sɪkilɛkni,
j ω ɤɑn kɑltɛktɛ ɽ ω sɑllɑ.

△ Ytykɛŋ distɛɤinɑ,
tʃɑpɑnliɽiŋ qisqɑɤinɑ.
ɑniŋizniŋ hɛqqi bă(ɽ)mu?
mɛjli joq kiʃ(i)tɛɤinɑ.

△ qɑɽisɑjɤɑ kijgytʃɛ,
on jɛttɛ j ɛ̄ (ɽ)dɑɛ m ɛ̄ d(ɽ)isɛ,
hɛɽ kiʃiniŋ jɑɽi bō(l)ɑ,
hɛ dɪgɛndɛ hɛ dɪsɛ.

△ bαlimαsniŋ qumidα,
kijdi kYzεmgε qum - t ω pα.
ʃu x ω tεndε bā(τ)midu?
mɪniŋ jατimdεj biwαpα.

△ q ω nαq teτidim bαʃtα,
ω tuɣutʃisi qeʃ(i)tα.
mεn dɪmεmmidim bαʃtα,
qατα kYzyŋiz jαʃtα.

△ αq pijαzniŋ postimεn,
køk pijαzniŋ postimεn.
j ω ɣαnʃimαŋ ω ɣαllā(τ),
xotniŋizniŋ dostimεn

△ q ω ɣun teτidim bαɣdα,
tʃyʃkεn xεmiki dzαɣdα.
xoʃmu ā(j)τilip kεttyk,
q ε̄ d(τ)iŋni bil ε̄ (τ) tʃαɣdα.

△ tynygεn tʃyʃ wαxtidα,
tynykkε kεldi ɣ ω τulαj.

bu mɛhɛl ʃumdaɣ mɛhɛl,
ʃuŋqā(ᴛ)ni aldi ɣ ɷ ᴛulaj.

△ mɛn ø̄ tɛŋgɛ bā(ᴛ)majʔm ɛ̄ (n),
ot qoj(a)w ɛ̄ (ᴛ)dim ø̄ tɛŋgɛ.
dzuwan aʃna tutmajʔm ɛ̄ (n),
dzigdɛ saldi b ø̄ (ᴛ)kɛmgɛ.

△ qejnatamniŋ baɣida,
ziɣij, zaɣun yndy(ᴛ)dym.
qizini q ɷ ʃap b ɛ̄ (ᴛ)misɛ,
typygɛ jɛttini mindy(ᴛ)dym.

△ qejnatam abdan gadaj,
hapatʃ ɪtip baqqum kɪ(li)tu.
qizini q ɷ ʃap b ɛ̄ (ᴛ)misɛ,
tʃiʃliᴛini tʃaqqum kɪ(li)tu.

△ østɛŋ baʃida jatip,
xam tamakuni tā(ᴛ)tip.

εŋnidε xɑm køŋniki,
mɑŋɑmmɑjtu hɑl tɑ̄(τ)tip.

△ xeli boldi k ε̄ (l)gili,
bij tʃilim tɑmɑku joq.
bij tʃilim tɑmɑku sɑlmɑq,
jɑτniŋ τεsmidε joq.

△ iʃik ɑjlim jɑŋɑq bostɑn,
sɑjidɑp Ytεŋ xenim.
bij tʃinε hɑτɑq tutɑj,
mεs b ω lɑp Ytεŋ xenim.

△ Ytεʃ jolniŋ bu jɑnidɑ,
kɪwεzl ε̄ (τ) ɣ ω zɑ bɑɣlɑptu.
mɪniŋ ɑʃindiki jɑτim,
bɪligε sεjlε bɑɣlɑptu.

△ qεɣεz dɪgεn jupqɑ nɪmε,
tʃεkmigyntʃε tɪʃilmεs.

itʃimdiki d ɛ̄ (τ)dimni,
dɪmigyntʃɛ bilinmɛs.

△ køŋnikɛŋ joqmu xenim,
kɛjsɛŋtʃu køŋnɛk jɑqilɑp.
ɑdiʃiŋ joqmu dzuwɑn
jyτyjs ɛ̄ (n) østɛŋ jɑqilɑp.

△ zulpukɛʃ - ɑ zulpukɛʃ,
kɪlip mɪniŋ zulpumni jɛʃ.
ɑτidin dɛtmɛn q ɷ pɑp,
itʃimdiki τɛndzimni jɛʃ.

△ dɛjjiniŋ syji uluɣ,
tɑʃ ɑτilɑp ɑqqɑnikɛn.
sɪkilɛk tʃɑqqɑnikɛn,
ālɛmgɛ ot jɑqqɑnikɛn.

△ øtmigɛn jollā(τ) bilɛn,
øtti jeʃil tonlɑɣ xenim.

bu jyτɛkkɛ otni sā(l)ɣɑn,
ɣunʃɛ bojlɑɣ ʃu xenim.

△ ɑxʃɑm tʃiqtim tʃātɑqqɑ,
mindim ɑliwɑʃ(ɑlɑ bɑʃ) tō(τ)pɑqqɑ.
mɑz qoŋ bilɛn jā(τ) bō(l)sɑm,
tɛŋ jā(τ)misi ō(τ)tɑqqɑ.

△ yʑmidɛ tʃomtʃɑqiŋ bolɑj,
τɑqɑɣdɑ qɑlɣɑtʃiŋ bolɑj.
ɑʔlinip sɛpɛτgɛ mɑŋsɑŋ,
zɛjdɛ qɑmtʃiŋ mɛn bolɑj.

△ supujɑm seτiɣ b ω luτ,
qum jāqisi teτiɣ b ω luτ.
ikki jā(τ) tutqɑn xenimniŋ,
tʃiτiji seτiɣ b ω luτ.

△ τɑwipim tiτiŋ - tiτiŋ,
itʃidɛ mɑʃ bā(τ)miki.
bizni køjd ɛ̄ (τ)gɛn xenimniŋ,
bɑɣτidɑ tɑʃ bā(τ)miki.

△ qaτamuqum tʃeʃlipkεtti,

tɪτiʃip b ε̄ (τ)s(i)lε.

sYjεj dɪsεm b ω jam jεtmεs,

ɪŋiʃip b ε̄ (τ)s(i)lε.

△ pεʃmεt kεjdim tawā(τ)da,

guli qaldi lawada.

aʃnisi joq ādzaqlā(τ),

toŋlap qa(li)ptu talāda.

△ tɪτikim boj tɪτikim,

bojmu boj boldimikin?

biqaτā(τ) kεtkεn xenimɣa,

ja(τ) kɪτεk boldimikin?

△ bā(τ)maj dɪsεm bā(τ)ɣum bā(τ),

bā(τ)ɣili bō(l)majtu.

jā(τ)niŋ oti jaman otkεn,

tʃidiɣili bō(l)majtu.

△ pαxtα bαj-α pαxtα bā(τ),
komzεk tʃuταŋdα pαxtα bā(τ).
østεŋgε hαʃā(τ) tʃyʃsε,
jyz beʃimɣα pαjdα bā(τ).

△ tʃilαn kαltiki nεdε?
tʃilαn kāliɣαn j ε̄ (τ)dε,
ojnuɣili qojmαmsεn,
køŋnεm xāliɣαn j ε̄ (τ)dε.

△ lεjzαn(<lετzαn)ɣα nɪmε lεjzαn,
ʃαptul tαjiqi lεjzαn.
ɣεm jɪmεŋlā(τ) αɣijn(i)lā(τ),
αt wαʃtα x ω tun ε̄ (τ)zαn.

△ bαʃiŋdiki doppαŋni,
hαwiτεŋdε b ω jidαŋmu?
αlmidεj tʃiταjiŋni,
dumbujluqqα buzdαŋmu?

△ yzₚmil ε̄ (ʈ) piʃip qε(li)ptu,
tαʈαŋgudα qαqsαqtʃu?
dzwαnlā(ʈ) jādαp qε(li)ptu,
wαsαlɤudα bαqsαqtʃu?

△ eʈiqiŋni oj ojmα?

b ø̄ (ʈ)kεŋni qiŋā(ʈ) qojmα.
mεn sɪniŋ xiliŋ εmεs,
xiliŋni tepip ojnα.

△ t ɷ xu tαmdα jαtαmtu?
putidα ʃαptul qαqαmtu?
mεn - mεn dɪgεn tʃōkαnlā(ʈ),
t ɷ ʈusqα qā(ʈ)lαp jαtαmtu?

△ jā(ʈ)niŋ q ɷ lidα k ε̄ (ʈ)ky,
køl bαʃini kālαjtu.
ojnisαm lɪwεn t ɷ lα,
køŋnεm sɪni xālαjtu.

△ tαʈαŋgu-jα tαʈαŋgu,
m ɷ zαj beʃ(i)tα tαʈαŋgu.

s ε̄ (hετ) pεllis(i)tε haŋτajtu,

jaτim b ε̄ (τ)gεn boz haŋgu,

△ østεŋ baʃida qaτa tʃipā(τ) taʃ,
mɪni køjdyτytu zalim qaτaqaʃ.
qaτa qaʃ oltuτuτ hodzτa itʃidε,
qizilgul atʃiluτ baɤtʃa itʃidε.
qazilgul atʃilip tʃimani boldi,
sɪkilεkl ε̄ (τ) jiɤliʃip diwanε boldi.

كېرىيە ناھىيىسى قاچۇن جاي.

1956.11.29. ئابۇبەكرى نىياز ئاغزىدىن:

△ ɑt beʃidɑ ā(r)ɣɑmtʃi,
mɑŋmisɑ urɑj qɑmtʃi.
men jā(r)ni seɣinɣɑndɑ,
x ɷ ten jolliri qɑntʃi?

△ tɑmdin ɪgizken Yjiŋiz,
bā(r)sɑm qɑwɑjtu sɪgiŋiz.
sɪgiŋizni hɑj dɪmej,
ɑʃkɑre qilɣɑn Yziŋiz.

△ ɑq tʃɑj itʃip, køk tʃɑj itʃip,
mes b ɷ luwā(l)ɣum bā(r).
nɑrɑqtiki uzni k ø̄ (r)sem,
jemliʃiwā(l)ɣum bā(r).

△ ɑqqinɑ kept ɛ̄ (r) b ɷ lɑp,
qonsɑm dirɑxniŋ bɑʃiɣɑ.
sā(r)ɣirip oltū(r)ɣutʃɛ,
kijsem xenimniŋ qɑʃiɣɑ.

△ αqmidim αqlαɣili,
q ɷ nαqmidim sαqlαɣili.
w ε̄ dimiz ʃumdαɣmidi,
ølmεj turup ā(j)rilɣili.

△ qαriɣαj kɪsip qojdαq,
qurusα qαlā(r)miz dεp.
jαxʃi jā(r) xiɫlαp qojdαq,
tʃ ɷ ŋusα αlā(r)miz dεp.

△ αtim αtqα oxʃαjtu,
jαrim jαtqα oxʃαjtu.
jā(r)niŋ køŋli siŋā(r) jαn,
jā(r) tutqαnɣα oxʃαjtu.

△ øz jū(r)tudα guzginεk,
hεm ɣαz αlur, hεm ø̄ (r)dεk.
kiʃ(i) jū(r)tudα qā(r)tʃuɣα,
hεm ɣαz αlmαs, hεm ø̄ (r)dεk.

△ mεn kεldim qurεʃ bilεn,
qojnum toldi jɑʃ bilεn.
kø(r)dεŋlimu ʃu jā(r)ni,
jā(r) texi kɪŋεʃ bilεn.

△ Yjyŋyzniŋ ā(r)qisi hεm bɪdilik, hεm dzigdilik,
mεn jɑrimɣɑ xεt ibεrdim, ol sɑlɑm, bir bεndilik.
ol sɑlɑmni mεn ibεrsεm, bir sɑlɑm kεlmεmtiki?
bɑɣri qɑttiɣ tɑʃ tylεkniŋ kørgysi kεlmεmtiki?
kørgysi kεlsε ibεrsyn bir kulɑ, bir dzεndilik,
pεʃlirimni qisturup bɑrɑj dɪsεm jɪtimtʃilik.
øjdε jɑttim kεtʃkitʃε, ujqu joq tɑŋ ɑtqutʃε,
iʃqiŋdɑ dzɑn kεt tixenim, ʃul kitɑp søz iʃtkytʃε.
kεttilε ɑrεk bilεn, uqmudilɑ ʃεrεt bilεn,
xoʃmuɣinɑ jɑndū(r)duq ikk(i)eɣiz ɑjεt bilεn.
kitʃikkinεk tumutʃuq bɑɣdɑ yzym piʃiptu,
ʃumtʃε xɑlɑjiq ɑldidɑ sizgε køŋnεm tʃyʃyptu.

△ mεn kɪt $\bar{\varepsilon}$ (r) boldum xenim,
dεʃ(t)mu dεʃ(t) qumni sɑnɑp.
ɑndɑ jɑrim qā(l)ɣudεj,
ɑj bilεn kynni sɑnɑp.

△ ɑdiʃim, qɛlɛm qeʃim,
dɛjjɑ b ɷ lɑp ɑqti jeʃim.
pytmisɛŋ qɛsɛm qilɑj,
sɛndin bylɛk joq ɑdiʃim.

△ hɑwɑmudu, bulutmudu,
qā(r)ni jɑɣdurɣɑn.
ɑjxɑnmudu, rɛjhɑnmudu,
ɑxʃɑm pɛndurɣɑn.

△ gidzim r ɷ mɑl bɑʃiŋdɑ,
dɛmdɛj osmɑ qɑʃiŋdɑ.
bij tʃini tʃɑjni itʃkytʃɛ,
bijdɛm oltū(r) qɑʃimdɑ.

△ oŋ q ɷ lɑmdɑ on yzyk,
tʃɛp q ɷ lɑmdɑ tʃɛtʃ yzyk.
bizni søjgɛn ɑɣziŋdɑ,
kimni søjdɛŋ ɑq syzyk?

△ kɪt ɛ̄ (r)dɛ xoʃ dɪgɛn bolsɑŋ,
bɪliŋgɛ es(i)liwɑlmɑstim.
qɛrilip søjgɛn bolsɑŋ,
lɪwiŋni tʃiʃliwɑlmɑstim.

△ ɛndzɑn doppɑm bā(r) dɛjsɛn,
kijɛlmigɛn nɪmɛŋgɛ.
jɑxʃi dostɑm bā(r) dɛjsɛn,
sYjɛlmigɛn nɪmɛŋgɛ.

کېرىيە ناھىيىسى.

ئابلىراخۇن سەببەت ئاغزىدىن: 1956.11.24.

△ hɛsritɑ, nɑdɑmitɑ,
jɑmɑn bilɛn jā(r) bolɤinim.
qɛdri bilmɛs ɑdiminiŋ,
ɑldidɑ xɑr bolɤinim.

△ ʃuqiri - tywɛn berip,
mɛn bir dzuwɑnɤɑ køjdym - ɑ.
birɤinɑ søjmɛj turup,
ʃundɑɤlɑ dzɑnɤɑ tojdum-ɑ.

△ ojnɑp tʃimdilɑp qojsɑm,
tɪrikip qɑlɑj dɛmsiz?
bɑʃimdin tumā(r) Yryp,
køŋlymni ɑlɑj dɛmsiz?

△ ilitʃɛ tumɑqimni,
jøpurup kij ɛ̄ (r)mɛnmu?
mɪniŋ ɛqli - uʃum bolsɑ,
sɑŋɑ mɛn kYj ɛ̄ (r) mɛnmu?

△ jā(r) bilɛn tʃøllɛrgɛ bɑrsɑm,
tʃøl ɛmɛs gulzɑr ikɛn.
toɤriqi ɑlmɑɤɑ oxʃɑʃ,
julɤuni mɑzɑr ikɛn.

△ ɪgiz eriɤ, seriɤ søgɛt,
mollɑmniŋ bɑɤi.
ɤɛzɛl ɷ qup jitip kɛtti,
jyrɛkniŋ dɑɤi.

△ sɛhɛr - sɛhɛr tʃijlɑɤili,
tʃā(r) ɤ ɷ rɑz jɑxʃi.
q ɷ ʃɑq q ɷ ʃɑp jiɤlɑɤili,
qerindɑʃ jɑxʃi.

کېرىيە ناھىيىسى قاچۇن.

1956.11.19 تۇرسۇن قاشقا ئاغزىدىن:

△ ɑqnɑwɑt dɪgɛn q ω ɣun,
bɑjrɑŋ tywidɛ bā(r)mu?
sɑŋɑ mɛn kYjɛp qɑldim,
ʃɪriɛttɛ jol bā(r)mu?

△ wɑskitiŋniŋ jɪŋi tā(r),
ɑq bilikɛŋ qɑjdɑɣ pɑtā(r).
sɛn ij $\bar{\varepsilon}$ (r)dɛ, mɛn bij $\bar{\varepsilon}$ (r)dɛ,
jyrykɛm qɑjdɑɣ tʃidā(r).

△ ʃɑ t ω wɑj-ɛj, ʃɑ t ω wā(r),
ʃɑ t ω wā(r)niŋ d $\bar{\varepsilon}$ (r)di wā(r).
d $\bar{\varepsilon}$ (r)di bolsɑ sā(r)ɣirɑmtu,
h $\bar{\varepsilon}$ (r) tɪrɛptɛ jɑri wā(r).

△ ij xenim k $\bar{ø}$ (r)dɛŋlimu,
ɑjrɑldiki bostɑnlini?
ølmisɛk tʃɛndɑn kYr $\bar{\varepsilon}$ (r)miz,
dɑŋliɣɑn dostɑŋlini.

△ jɑɣliqimni judurup,
ɛlniŋ tʃitiɣɑ jɑjdurup.
ɑniŋizniŋ hɛqqi bā(r)mu?
qɑjrɑŋɣudɑ jol mɑŋdurup.

△ i jɑnidɑ jollɑri,
bijɑnidɑ jollɑri.
ɛwriʃimgɛ oxʃɑjtu,
yzyk sɑlɣɑn qollɑri.

△ ɪgiz ɑjwɑn bɑʃidɑ,
ugulɑptu sɑlmilā(r).
ɑlmidɛj jā(r)ni q ɷ jɑp,
qerini søjgɛn lɑlmilā(r).

△ østɛŋ bɑʃi qɑjrɑŋɣuluq,
tānɑj bɑʃi julɣunluq.
qɑtʃunluqnuŋ qizlɑri,
on, onbɛʃi bɛʃ pulluq.

△ ɛkiliŋ-ɑ kɛtmɛnlini,
tʃɛppitimɛn ɑzɣɑnlini.
imtʃimɑ sYj ɛ̄ (r)misɛn,
hɑqlidin ɑzɣɑrlini.

△ bɑɣ burɑjtu bɑɣlɑri,
jimiʃ burɑjtu bɑɣlɑri.
oj toɣτɑqtɑ bij jɑrim bā(r),
jyrykɛmdɛ dɑɣlɑri.

△ uz wejmiʃ - ɑ, uz wejmiʃ,
qɑtʃun bɷjidɑ uz wejmiʃ.
sɷrɑp kɪliŋ qoʃnis(i)tin,
jā(r)niŋ qeʃ(i)tɑ kim bejmiʃ.

لوپ ناھىيىسى چاپال يېزىسىدىن سىراج ئەخمەت ئاخۇن قۇناخۇن

1957. 1. 17 (لەقىمى: يوبدان) ئاغزىدىن:

αx sατajdin tʃixti jατim, αx tαwā(τ) tonni kijip,

bεlliτidε ziltʃε jαɤliq, tαl tʃiwiqtεj tolɤunup.

bu tʃilim gulluɤ tʃilim, gul bαɤidin yzgεn tʃilim,

bu tʃilimɤα nεxʃi qilɤαn ʃ ε̄ (hετ)diki mollα elim.

ā(l)silα pαt ā(l)silα, tαldi mɪniŋ bilεkliτim.

bu tʃilimniŋ tʃoɤliτidα køjdi mɪniŋ jyτεkliτim,

2 . خەلق چۆچەكلىرى

liŋgijtʃɑxtʃi

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاياشتىن
1956. 10. 16. ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن.

bij liŋgijtʃɑxtʃi qeɾiniŋ bij oɣli bejkɛn. jinɑ bij liŋgijtʃɑxtʃiniŋ ikki oɣli bejkɛn. bulā(ɾ)niŋ dɑdisi bij, ɑnisi bYlɛkkɛn. biɾindzi liŋgijtʃɑxtʃi tɑz mɛn pɑdiʃɑniŋ qiziɣɑ ɑʃiq mihɾibɑn boldum, mɑŋɑ beɾip pɑdiʃɑniŋ qizini ɛ(li)p bɪɾiŋ dɛp ɑnis(i)ni øjdɛ oltū(ɾ)ɣili qojmidi. liŋgijtʃɑxtʃiniŋ ɑnisi dɛp ejttiki, biz wō(l)sɑq gɑdɑj, pɑdiʃɑniŋ qiziɣɑ til sunɣili bō(l)mɑjtu. bɑlisi ɑnis(i)niŋ qoŋ(i)ɣɑ jɛttini tɛpti. ɑnisi pɑdiʃɑniŋ dɑwzɑ ɑjlis(i)qɑ bejip dāt dɛp jiɣlidi. pɑdiʃɑ dɪdiki, ɛj piziɾ, ɛʃu qeɾiniŋ dādini ɑŋliɣin. piziɾniŋ Yzi tʃiqip qeɾidin dādiŋ nɪmɛ, dɛp sō(ɾ)di. mɪniŋ biɾ oɣlɑm tʃoŋ bo(lu)ptikɛn, pɑdiʃɑniŋ biɾ qizi tʃoŋ bo(lu)ptikɛn, siliniŋ qizliɾini oɣlɑmɣɑ ɛ(li)p bɛ̄ (ɾ)sɛm dipti, piziɾ tɛpti qoŋ(i)ɣɑ jɛttini. øjgɛ beɾip qeɾi bɑlis(i)qɑ ɛhwɑl bɑjɑn ɛjlidi. øjgɛ kɛ̄ (l)sɛ øjdɛ jɪdi jɛttini, pɑdiʃɑniŋ iʃik tywis(i)kɛ bā(ɾ)sɑ, u jɛ̄ (ɾ)dɛ jɪdi jɛttini. jinɑ pɑdiʃɑniŋ jeniɣɑ beɾiŋ dɛp

bɑlisi tɛpti jɛttini. qeτi kɪlip pɑdiʃɑniŋ dɑwzis(i)ni qɑxti. pɑdiʃɑ ɛjttiki, balaŋniŋ nɪmɛ hynyτi wā(τ)? balamniŋ liŋgijtʃɑq ɪtitqɑn hynyτi wā(τ) dɛp pɑdiʃɑɤɑ ejtti. mɪniŋ qix ā(τ)ɤ(i)miqim bā(τ), bɑliŋiz ʃu ā(τ)ɤ(i)mɑqliɤɑ bijsi bijsigɛ oxʃumajtqɑn qilip tʃilɑnniŋ jɑɤitʃidin liŋgijtʃɑq jɑsisun dɪdi. qeτi øjgɛ kɪlip, ij bɑlɑm pɑdiʃɑnniŋ Yzi muʃundā(ɤ) dɪdi, siz liŋgijtʃɑq jɑsɑŋ dɛp ejtti. tɑzniŋ Yzi ʃu gɛpni iʃtip liŋgijtʃɑq jɑsiɤili tʃøl-bɑjɑwɑllidin tʃilɑnniŋ jɑɤitʃini ɛ(lip) kɛ(l)gili mɑŋdi. ɛmdi ʃu søzni iʃ(i)tip ikki bij tuqqɑn liŋgijtʃɑxtʃi mɪniŋ ɑkɑmɤɑ pɑdiʃɑniŋ qizini ɛ(li)pb ɛ̄ (τ)gili q ω pɑptu, ɛmdi ɑkɑmniŋ Yziottuz kyndɛ bijni ɛssɛ, biz ikki bij tuqqɑn kyndɛ ikkini ɛssɛk, ɑkɑm pɑdiʃɑniŋ qizini ɛ(li)p bō(l)ɤitʃɛ. biz liŋgitʃɑq ɪtip, biz ā(l)sɑq dɛp w ɛ̄ dɛ ɛjlidi. ɑʃu dzɑŋgɑlɤɑ kij(ip)kɛtkɛn bij liŋgijtʃɑxtʃi dzɑŋgɑldin tʃilɑnniŋ jɑɤitʃini tep ɛ(lip)-tʃixti, ɛ(lip) tʃiqip qi(τ)x dɑnɛ liŋgijtʃɑxni jɑsidi. ɛmdi mɛn pɑdiʃɑniŋ qizini ā(li)tmɛ(n) dɛp nijɛt qildi. jinɑ ikki bij tuqqɑn ukusi u gɛpni iʃtip qelip ɛmdi ɑkɑmniŋ liŋgijtʃiqini køjdyτ(y) wɛssɛk dɛp kɪtʃiniŋ nispis(i)tɑ q ω pɑp liŋgijtʃɑqqɑ ot q ω jɑp køjdyτ(y) wɑtti. liŋgijtʃɑxtʃi dɪdikɛnki, ɛmdi mɪniŋ liŋgijtʃiqimni køjdτ(y)wetiptu, kY-

mɛ̄ (ɾ)ni bɑzɑ̄(ɾ)dɑ setip kɪlɛj, dɛp, liŋgijtʃɑxniŋ kYmyɾini tɑsqɑp ɛ(li)p bɑzɑ̄(ɾ)ɣɑ ɑpɑ̄(ɾ)di. bɑzɑ̄ɾɣɑ ɑpiɾip, kø̄ (ɾ)-sɛ, kYmɛ̄ (ɾ), kø̄ (ɾ)misɛ ɑltun dɛp tutup oltū(ɾ)di. biɾ bɑjniŋYzi qɷ pɑp sō(ɾ)di: kø̄ (r)sɛ kYmɛ̄ (r), kø̄ ɾ-misɛ ɑltun dɛp ɑdzɑjip biɾ gɛpni qildiŋiz, mɛn ɑlɑj, dɪdi. ɛmsɛ ɑndɑ̄(ɣ) wō(l)sɑ, siz iʃik - tynykni ɪtisiz, mɛn øgzidin qujɑj dɪdi. kymɛ̄ (ɾ)ni øgzidin qujupti, dziɾiŋliɣɑn ɑwɑzi bɑjniŋ quliqiɣɑ ɑŋlɑndi. bɑjniŋ Yzi tɑɣɑ̄(ɾ)ɣɑ ɑltun bilɛn kymyʃni ɑɾ(i)lɑʃtuɾup selip tɑzɣɑ bɛ̄ (ɾ)di. tɑz buni ø̄ (j)gɛ ɑpɑ̄(ɾ)di. ø̄ (j)gɛ ɑpiɾip goʃ, guɾundzi ɑldi. ikki bij tuqqɑn tɑz buni kYɾɛp liŋgijtʃiqiŋiz kYjɛp kɪtipti, qɑjdɑ̄(ɣ) qildiŋiz dɛp ɑkis(i)qɑ søz tɑʃlidi. ɑkisi liŋgijtʃiqim kYjɛp kɪtiptikɛn, ɣɛlwijdɛ tɑsqɑp bɑzɑ̄(ɾ)ɣɑ ɑpɑ̄(ɾ)dim, ɑpiɾip kø̄ (ɾ)sɛ, kYmɛ̄ (ɾ), kø̄ (ɾ)misɛ ɑltun dɛp biɾ misqɑl liŋgijtʃɑq kYmyɾini bij misqɑl ɑltunɣɑ sɑttim dɪdi. ukisi qɷ pɑp ɑndɑ̄(ɣ) wō(l)sɑ, mɛmmu liŋgijtʃiqɑmni køjdyɾɛp sɑtɑj dɛp pilɑn qildi. bɑzɑ̄ɣɑ ɑpiɾip liŋgijtʃɑq kYmyɾi ɑlɑmtu dɛp towlɑpti, hetʃ qɑjdɑɣ ɛdɛm mɛn ɑlɑj, dɛp zuwɑn qi(l)-midi. kɛtʃ wō(l)ɣɑndɑ ikki nɑŋɣɑ liŋgijtʃɑq kYmyɾi setip

q ω saq αtʃ ø̄ (j)gɛ kɛldi. ø̄ (j)gɛ kelip. αkαm bizni zαŋliq qilip liŋgijtʃαxni kødjdyτwαtti, ɛmdi biz kɪtʃidɛ αkαmniŋ øʃnys(i)kɛ bir tαɣā(r) t ω pini ā(r)tip øltyτwαtili dɛp mɛslαt qildi. αkisi buni αŋlαp qelip αnis(i)niŋ jαtqαn jɪjigɛ jetiwαldi. bαlisi jαtitqαn j ɛ̄ (τ)gɛ αnisi jαtti. kɪtʃilikte ukisi kijip αkαmniŋ dymbys(i)kɛ ā(τ)ttim dɛp αnis(i)niŋ dymby-s(i)kɛ t ω pini ā(τ)tti. ɛ̄ (τ)tisi qopsα, αnisi Ylɛp qā(l)ɣαn. ɛ̄ (τ)tisi ɛttigɛndɛ q ω pαp αnis(i)qα osmini ō(τ)ɣαxtɛj q ω jαp, bilɛktɛj tʃαtʃni tʃetʃiɣα ulidi, ulαp ɪʃɛkkɛ myn-d ȳ (r)di. αnis(i)ni elip bir bαjniŋ xäminiɣα ɪʃɛkni hɛjdɛp qojdi. Yzi kɛjnidɛ sijip qā(li)tu. ɪʃɛk beτip tʃαtʃ buɣdαjni jɪgili tū(τ)di. bαj: hoj qeτi ɪʃ(i)kiŋni tos, dɪsɛ, qeτi buni uqmαj ɪʃikini buɣdαjdin tosmidi. bij yʃ qetim ʃundā(ɣ) dɪdi. qeτi ɪʃikini tosmαj, bαj αji wilɛn ɪʃɛkni bijni sαldi. ɪʃɛk-ȳ (τ)kyp qeτini oŋdα sαldi. tαz kɛjnidin kɪlip wαj αnαm, buɣdujuŋni jɪgɛn bō(l)sα. buɣdαj b ɛ̄ (τ)mɛsmidim, αnαm dɛp jiɣliɣili tū(τ)di. bαj dɪdi: bij s ɛ̄ (τ) αltun bɪτij, αnαŋniŋ Ylykini ɛ(li)pkɛt. tαz: bij s ɛ̄ (τ) αltuŋɣα αnα kɪlɛmtikɛn, mɛn pαdiʃαɣα αŋlititm ɛ̄ (n) dɛp qɛdɛm αldi. bαj dɪdi:

ikki sɛ̄r bɪrij, jɑq, yʃ sɛ̄ (r) bɪrij, jɑq. bɑj sō(r)di, ɛmisɛ qɑjdɑ(ɣ) qilitm ɛ̄ (n)? ɑnɑmni øтɛ tiklijtm ɛ̄ (n), tʃ ɷ-qus(i)tin ɑltun qujusiz, tʃ ɷ qusi kyrɛnmygydɛj ɑltun bō(l)-ɣɑndɑ, ɛndin ɑnɑmni ɛ(li)p kɪtitm ɛ̄ (n) dɪdi. ɑndā(ɣ) wo(l)sɑ, mɛn ɑltun bɪrij, dɛp ɛdɛmlirigɛ ʃundā(ɣ) gɛpni qildi. bɑjniŋ xizmɛtkā(r)liri tɑzniŋ dɪginidɛj qildi. tɑz ɑltunni elipø̄ (j)gɛ ɑpā(r)sɑ, ukisi ɛj ɑkɑ, ɑniŋiz Ylɛp qɛ(li)ptikɛn, qɑjdā(ɣ) qildiŋiz, dɛp gɛp sō(r)di.ɑnɑm Ylɛp qɛptikɛn, bɑzā(r)ɣɑ ɑpirip ɑnɑ g ɷ ʃi ɑlɑmtu dɛp bɑzā(r)dɑ bir misqilini bir misqɑl ɑltuŋɣɑ sɑttim, didi. ukusi mɛmmu ɑnɑmni ɑpirip bɑzā(r)dɑ sɑtɑj dɪdi. øjdɛ ɑnis(i)ni øltyryp bɑzā(r)ɣɑ ɑpā(r)di. ɑpirip ɑnɑ g ɷ ʃi ɑlɑmtu dɛp towlɑpti ikki sɑxtʃi tutup ɛtʃikɛtti, ɑnɑŋni øltyryp sɑtɑmtiŋ dɛp, u-lā(r)ni s ɷ lɑp sɑ(l)ɣin(i)ni ɑŋlɑp ɑkisi ɑzjɑq dunjɑ ɛ-(li)p qɛtʃ(ip)kɛtti. bij jɛ̄ (r)gɛ wā(r)sɑ bij dɑnɛ qojtʃiniŋ Yzi qoj weqip tur(u)tkɛn. hɑj qojtʃi pɑdiʃɑ b ɷ lɑmsɛn dɛp sō(r)di, qojtʃiniŋ Yzi mɛn pɑdiʃɑ b ɷ lɑj dɪdi. ɛmisɛ pɑdiʃɑ bō(l)sɑŋ muʃu qojni mɑŋɑ w ɛ̄ (r), mɪniŋ bisɑtimni sɛn kɛj, sɪniŋ bisɑtiŋni mɛn kijij dɪdi. qojtʃi mɑqul dɛp qojni bɪrip jolɣɑ rɑwɑn b ɷ lɑp kɛtti. tɑz qojni elip mɛlis(i)kɛ

kɛldi. unuŋ ikki ukisi buni hetʃtʃɛ̄ (τ)gɛ juɣuʃtuτɑmmiduq, ɛmdi qɑjdā(ɣ) qi(li)tmiz, dɛp mɛslɑt qildi. ʃundā(ɣ) mɛslɑt qi(li)p tuτitti, ɑkisi qojni hɛjdɛp ki(ji)p kɛldi. ɑkisi hoj ukɑm mɛn dɛjjɑniŋ b ɷ jiɣɑ beτiptim dɛjjɑdɑ qoj dzixkɛn, muʃu qojlini dɛjjɑdin syzyp ɛ(lip) kɛldim, sizmu ikki dzɑn bō(l)ɣɑndi(n) ki(ji)n, mɛn bilɛn billɛ bā(τ)siŋiz dɪpti, ukisi ɑndā(ɣ) wō(l)sɑ ɑkɑ bizni bɑʃlɑp ɑpiτiŋ, dɪdi.

ɑkisi ɛ̄ (τ)tɛ bɑτili dɛp toxtɑtti. ɛ̄ (τ)tisi ukis(i)qɑ, bijdin ikki dɑnɛ kulɑ ɛ(li)ŋlā(τ)dɪdi. ukisi ikki kulini ɛ(li)p ɑki-s(i)niŋ kɛjnigɛ kijip mɑŋdi. dɛjjɑniŋ lɪwigɛ ɑpiτip ukɑm, qɑτɑ qoj qɑτɑ qoj wilɛn su itʃitu, ɑq qoj ɑq qoj wilɛn su itʃitu, q ɷ zɑ q ɷ zɑ wilɛn su itʃitu. sizniŋ bɪliŋizni mɛn kulidɑ bɑɣlɑjtmɛ(n), ikki dɑnɛ tɑʃqɑ tʃɑtitmɛ(n), qojni dɛjjɑɣɑ suɣā(τ)ɣili ɛ(lip)kiliʃim sɛklɛp dɛjjɑɣɑ tʃyʃysiz, dɪdi. ɑq qoj ɑq qoj wilɛn, qɑτɑ qoj qɑτɑ qoj wilɛn su itʃkin (i)ni kYτɛp ikkisi tuτɑmmɑj dɛjjɑɣɑ sɛklidi. ɑkisi xoʃmu qutuldum sizdin, dɛp tɑʃni dɛjjɑɣɑ tɑʃlidi. ikki ukisi tɑʃniŋ eɣijliqidin dɛjjɑɣɑ ʃuŋɣup kitip tʃiqɑmmɑj Ylɛp kɛtti.

Ziwidixɑn

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاپاقلادىن
1956.10.23 نىزامىدىن خەلپە.

buτun zɑɪnɑndɑ mɛmɛt kɪτim dɪgɛn kiʃi, unuŋ ziwidixɑn dɛp xot(u)ni wej(i)kɛn. bij kyni m-k xotniɣɑ: q ɷ pɑŋ, kɪwɛz teτijili, kɪwɛz teτisɑq tɑwā(τ) kijisiz, kepiʃ- mɛ̄sɛ kijisiz, ɛtlɛs kijisiz, qɑtʃɑn kɪwɛz teτimisɑq, pɑxtisi etʃilmisɑ, siz tʃāq ɪgijmisiŋiz, mɛn bøzni t ɷ -qumisɑm tɑɣā(τ) kijisiz, dɪgɛndin kijin z-xɑn q ɷ pɑp tōpɑqni t ɷ quɣili tū(τ)di. m-k tYʃini tā(τ)tqili tū(τ)di, ɑndin tɑɣā(τ)ɣɑ tʃigit usqili tū(τ)di. tʃigitni usup tō(τ)-pɑqqɑ ā(τ)tti, z - xɑnni mindȳ(τ)di, z-xɑnniŋ ɑldiɣɑ tʃiʃ, b ɷ qusini ɛppɛ̄(τ)di. m-k q ɷ liɣɑ tā(τ)mɑqni ɑldi. ikkøj-lɛ̄(n) tō(τ)pɑqqɑ mingɛʃti. biτ qumluqqɑ bā(τ)di, ijɛ̄(τ)-gɛ bā(τ)ɣitʃɛ kɛtʃ w ɷ lɑp qɑldi. z-xɑn m-kgɛ tō(τ)pɑqni hɛjdɛŋ dɪdi. m-k tō(τ)pɑqniŋ tʃiʃini suɣu(ju)p ujniŋ biqiniɣɑ sɑndzidi. tō(τ)pɑq mYŋɛp beτip qumluqqɑ sɑldi. z-xɑn m-k niŋ jɑtqin(i)ni kYτɛp: q ɷ pɑŋ, nɪmɑndā(ɣ)

jɑtisiz, kɛtʃ qɑlduq dɪgɛndiki(ji)n m-k: bɪlim āɤ(ɾ)ijtu, oqɾɛk āɤ(ɾ)ijtu, sin(ip)kɛnmikin dzenim musū(l)mɑn dijtu. z-xɑn ɑtʃtʃiɤlɑp: hɛ bɑɤliq pūluq tɑz, j ɷ ɤɑn qosɑq tɑz, pɑkāɾ tʃuɾɑŋ tɑz, qopqin ō(ɾ)nɑŋdin dɛp jYlɛp q ɷ-puɾɑp tō(ɾ)pɑqqɑ mindyɾytu, qɑɾɑ sɑjɤɑ kijip ujni bij j ɛ̄ (ɾ)gɛ ɑpiɾip ɑsitu. tʃiʃ, b ɷ qusini suɤɑ tʃilɑp ɛ(p)ki-(li)p tō(ɾ)pɑqni q ɷ ʃɑp j ɛ̄ (ɾ) ɑxtā(ɾ)ɤili tuɾutu. ikki qij j ɛ̄ (ɾ)ni hɛjdɛp bō(l)ɤɑndin kijin z-xɑnniŋ Yzi tā(ɾ)mɑqni q ɷ liɤɑ ɛ(li)p tɑtilɑp tʃigitni sā(li)tu. tʃigitni sɛ(li)p b ɷ lɑp dɛssigili tuɾutu. m-k: qos(i)qɑm ɑʃti, kYmɛtʃ sɛ-(li)ŋ, dɛp kYmɛʃkɛ bu(j)ɾujtu. pūluqni qolɤɑ elip, bɑɤniŋ ā(ɾ)qis(i)tin t ɛ̄ (ɾ)mɛtʃ, tɑɾiʃɑ tɪɾitu, otni qɑlɑjtu. otni qɑlɑp b ɷ lɑp kYmɛtʃ sɑ(li)tqɑn unni ɛkij(i)tu. pūluqtɑ tɑsqɑjtu, sɪwɛttɛ juɤuɾ(u)tu. ɷ tʃɑqqɑ sā(li)tu. kYmɛtʃ piʃqɑndi(n)ki(ji)n dostuɤɑnɤɑ j ø̄ gɛp s ɷ ɤuɤɑʃ tū(ɾ)sun dɛp sɑjidɑ q ɷ jɑp qoj(u)tu, jinɑ kɪwɛz teɾiɤɑn j ɛ̄ (ɾ)gɛ āsɑ dɛssigili bɑɾitu. z-xɑn āsɑ dɛssijtu. m-k bɪlim āɤ(ɾ)ip qɑldi dɛp z-xɑnni pɛllɛp q ɷ jɑp kymɛʃni jɪgili bɑɾitu, beɾip kYmɛʃni jɛp b ɷ lɑp ɑɤzini t ɷ piɤɑ ejtitu, āsiliqqɑ beɾip tujdū(ɾ)mɑj j ɛ̄ (ɾ) ɑxtuɾ(u)tu. z-xɑnniŋ qosiqi etʃip,

kYmɛtʃ s ω ɣuɣɑntu, jij, dɛp bɑτitu. qā(τ)lisɑ kYmitʃi joq, sɛn m-k kymɛʃni jɛp kɪtipsɛ(n), mɑŋimu qojsɑŋ bo(l)mɑmtu bitkɛ, dijtu. m-k: mɛn jɪmidim dɛp tɑnitu.

z-xɑn ɑtʃtʃiɣlɑp: bɑɣliɣ pūluq tɑz, qɛ̄(τ)nɛ q ω sɑq tɑz, pɑkā(τ) tʃuτɑŋ tɑz, qā(τ)niŋ jejilsun, oɣτi ā(l)ɣuτ tɑz, dɪgɛndi(n) ki(ji)n, m-k uniŋiz bā(τ)tu, kYmɛtʃ sɛ(li)p oŋtʃɛ jɛŋ, dijtu. z-xɑn pūluqni qolɣɑ ɛ(li)p bɑɣniŋ ɑ(τ)qis(i)tin tɛ̄(τ)mɛtʃ tɛ̄(τ)gili bɑτitu. tɛ̄(τ)mɛʃni tɪjip ɛ(lip) ki(li)p otni qɑlɑjtu, pūluxtɑ unni tɑsqɑjtu, sɪwɛttɛ juɣuτup ω tʃɑqqɑ sā(li)tu. puʃuτup elip s ω ɣuɣɑʃ tū(τ)sun, dɛp dostuɣɑŋɣɑ jø̄gɛp sɑjiɣɑ ɛ(li)p q ω jutu. Yzi beτip kɪwɛzlikni dɛssigili tuτutu. biτ qɑndziq kYmɛʃni buτɑp kɪlip e(li)p qɑtʃitu. z-xɑn jij dɛp kɛ̄(l)sɛ kYmitʃi joq. m-k gɛ beτip kYmɛʃni jɛpsɛ(n) dijtu. m-k: kYmɛʃni mɛn jɪmidim, bɑjiqini jɪgɛn bō(l)sɑmmu, mɑ kYmɛʃni mɛn kø̄(τ)mydɛm, dijtu. z-xɑn jinɑ tilliɣili tuτ(u)tu. m-k q ω pɑp ɑtʃtʃiɣi kɪlip z-xɑnniŋ q ω lini ā(τ)qis(i)qɑ bɑɣliɣili tuτ(u)tu. bɑɣlɑp toɣτɑqqɑ ɑsitu. kɑltɛk wilɛn pātʃɑqliτiɣɑ sā(l)ɣili tuτutu. sɛ(li)p b ω lɑp Yzi uxliɣili tuτutu. z-xɑn wɑxtini ɣɪnimɛt bilip toɣτɑxtin b ω ʃunɑp

qɑtʃitu. qetʃip tøt jolnuŋ bɛndigɛ bɑτitu. z-xɑnɤɑ quwɑn kolwā(τ) dɪgɛn bij ɛdɛm j ɷ luqutu. n ɛ̄ gɛ beτiptiŋiz dɛp gɛp soτ(ɑj) tu. z-xɑn bō(l)ɤɑn iʃni ejtitu. z - xɑnni kol-wā(τ)ɤɑ s ɷ lɑp ɑxsuɤɑ ɛ(li)p qɑtʃitu. m - k ō(j)ɤunup q ɷ pɑp qā(τ)lisɑ, z-xɑn joq. ʃ(uj) ɛ̄ (τ)din piʃini qistuτup jol wilɛn izini izdɑp mɑŋitu. jolɤɑ ottuτ(ɑ) bō(l)ɤɑndɑ iz jit(ip) kɪtitu. ʃ(uj) ɛ̄ (τ)dɛ biτ dɛm z - xɑnni qitʃiτip bɑqidu. z-xɑn hetʃtʃ ɛ̄ (τ)din o wɛmijtu. ʃu tʃɑɤdɑ bij kiʃi kɪlip z-xɑn imɑm ɛptɛτ pɑʃʃi(ji)mdɑ qɑldi, bij notʃɑ goʃkijdɛ ɛ(li)p bɪτip tuτutu, yzym ɛ(li)p bɪτip tuτutu, qetiq ɛ(li)p bɪτip tuτutu, z-xɑnni qitʃqjimɑŋ dɪgɛndi(n)ki(ji)n m-k jinɑ istɛp mɑŋitu.biτ muntʃɛ pɑtitʃi bɑl(i)lā(τ) j ɷ-luqutu, m - k gɛ bij dɑnɛ jeɤij ɪʃɛk bɪτitu, hā(τ)ɤɑn j ɛ̄ (τ)dɛ miniŋ, ɑtʃqɑn j ɛ̄ (τ)dɛ jeɤijni ɤɑdzɑŋ dijtu. m-k ɪʃɛkni elip, hā(τ)ɤɑn j ɛ̄ (τ)dɛ ɪʃɛkni minitu, ɑtʃqɑn j ɛ̄ (τ)dɛ jeɤijini ɤɑdzɑjtu. bij j ɛ̄ (τ)ligɛ bā(τ)ɤɑndi(n)ki(ji)n joltʃi bɛgniŋ iʃ(i)kɑjlis(i)qɑ bɑτitu. m-k ni ikki dō(τ)ɤisi kYτɛp qā(li)tu, kijip joltʃi bɛkkɛ ɑŋlititu. joltʃi bɛg dō iliɤɑ mɪniŋ nenimni jɛp pulumni xɛʃlɛp, nɪmiʃqɑ ɛ(lip) kijmijsil ɛ̄ (τ) m(uj) ɛ̄ (τ)gɛ dɛp kɑjijtu.dō(τ) ɤi-

lā(ɽ) tʃiqip, bɪgimniŋ høkmiskɛ dijtu. m-k: mɛn bɪgiŋizniŋ tō(ɽ)piqini ɛ(li)p qɑtʃmidim, dijtu. dō(ɽ)ɤilā(ɽ) m-k ni bɪlidin tutup jydytu, ɛ(lip)kijip bɛgniŋ ɑldiɤɑ tɑʃlɑjtu. bɛg q ɷ pɑp ɑtʃtʃiɤlɑp sɛn n ɛ̄ gɛ bɑɽittiŋ dɛp soɽutu. qɑɽisɑjɤɑ kɪwɛz teɽiɤili kijiptim, xot(u)numni bij notʃi ɛ(lip) qɑtʃti, dijtu. bɛg nɛtʃtʃɛ jɑmbu bɪɽisɛn xot(u)nuŋni mɛn tep(ip) bɪɽij dijtu. m-k on ikki jɑnbu bɪɽij, xot(u)numni tɛpip) bɪɽiŋ dijtu. bɛg ont ø̄ t jɑmbu b ɛ̄ (ɽ) dijtu. m-k ɪmɑqul dɛp tō(ɽ)pɑxlā(ɽ) bilɛn hɛsɛwlɛp on tøt jɑmbu b ɛ̄ (ɽ)di. mɛn qɑtʃɑn kɪ(li)tm ɛ̄ (n) dɛp soɽutu. bɛg: jɛttɛ kyndyn kijin k ɛ̄ (l)gin, ɛndin tɛp(ip) q ɷ jɑj dijtu. mɑqul dɛp m - k ø̄ (j)gɛ jɑnitu. jɛttɛ kyn bō(l)ɤɑn tʃɑɤdɑ ɛttigɛn bɛgniŋkidɛ kɪ(li)tu. xot(u)numni tɑpɑl(i)diŋizmu, dɛp bɛgdin soɽutu. mɛndin bYlɛk ɑltøjlɛ bɑxtuq xot(u)nuŋni, mɛn bilɛ jɛttøjlɛ dijtu. ikkidin jɑmbuni xɛẓlidyk, xot(u)nuŋni tɑpɑmmiduq, dɪgɛndin kijin m-k ɛmisɛ on tøt jɑmbuni bɪɽiŋ dijtu. bɛg ɑtʃtʃiɤlɑp hoj dō(ɽ)ɤilā(ɽ) qeni sɛn, mɑ tɑz nɪmɛ dijtu, hɑziɽ dɑwuzdin tʃiqiɽ(i)wɑt buni dijtu. ikki dō(ɽ)ɤisi jug-(ɽ)up m-k niŋ qoŋ(i)ɤɑ tɪpip tʃiqi(ɽ)wɑtitu, m-k ø̄ (j)gɛ bā(ɽ)ɤutʃɛ ʃundā(ɤ) dɛp jiɤliɤili tuɽutu:

baɣlap sā(l)ɣan q ɷ lamni kɪsiwassam bo(li)tkɛn,
kaltɛk sa(l)ɣan q ɷ lamni kɪsiwassam bo(li)tkɛn,
goʃkijdɛ jɪj(i)ʃiŋni mɛn bilsɛm,
jɛkʃɛmbi bazā(ɾ)ɣa mɛn kijip,
nāwajxanini mɛn selip

goʃkijdɛ jeqip b ɛ̄ (ɾ)mɛsmidim,
qetiq itʃiʃiŋni mɛn bilsɛm.
kala baziɾ(i)ɣa mɛn kijip,

tā(ɾ)ɣil kala ɛ(li)p b ɛ̄ (ɾ)sɛm,
saqqili ɛndɛɾisiŋiz, tʃetiniŋ ā(ɾi)liqɣa kijip
bidziqini ɛmmɛsmidiŋiz,

yzym jɪjɪʃiŋizni mɛn bilsɛm, jeɣij ɪʃɛkni mɛn t ɷ qup toɣɾi sɪwɛtni ā(ɾ)tip, tʃātaqqa Yzɛm tʃiqip yzymni ɛ(lip) kijip tʃāsuɣa tʃøɾyp, baqqaltʃiliqni ikkøjlɛ qi(l)saq sapliq yzymni pulɣa sassaq, ɣudzumini siz jɪmɛsmidiŋiz dɛp jiɣlajtu. jina:

z-xan dɛp aŋliduq, taʃni jyɾɛkkɛ baɣliduq.
z-xanniŋ iʃqida tʃøllɛɾ kɪzip qan jiɣliduq.
z—xanɣa køjmigɛn qaʃqā(ɾ)da ambal qaldimu?
z-xanɣa køjgɛnliniŋ quŋida tambal qaldimu?
z-xanniŋ bidziqi ɛndzanda atqan paxtdɛj,
q ɷ wu(ɾ)ɣis(i)ta g ɷ ʃi joq ɾɛndɛ sā(l)ɣan taxtidɛj;

meŋiʃiŋizɣɑ biɾ qā(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbu b ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
zulpi tʃetʃiŋizɣɑ biɾ qā(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbub ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
qɑʃ-kijpikiŋizgɛ biɾ qɑ(ɾ)lɑp jɛttɛ jɑmbu b ɛ̄ (ɾ)gɛntu,
suŋguʃtin kijip dymtʃɛm tɪʃildi,
goʃkijdɛk t ω ʃup putm ji(ɾ)tildi.

dɛp jiɣlɑpø̄ (j)gɛ beɾip oltū(ɾ)di. ɑnisi q ω pɑp: qop bɑlɑm, nɑmɑz Ytigin dɛp hɛjdidi. ʃ(uj) ɛ̄ (ɾ)din q ω luɣɑ tʃōgunni elip tɛɾɛt ā(l)ɣili tʃiqip, biɾ q ω lɑmni judum, biɾ q ω lɑmni jumudum, biɾ putumni judum, biɾ putumni jumudum dɛp ω tʃɑq ɑldiɣɑ kijip oltū(ɾ)di. ɑnisi q ω pɑp q ω pɑŋ bɑlɑm nɑmɑz Ytɛŋ, tɛɾitiŋiz sinip kɪtitu, dɪdi. ɛndin m-k dzɛjnimɑzni sɛ(li)p nɑmɑz Ytigili tū(ɾ)di. toqqɑz ɾɛkɛt Ytydi. ɑnisi nɪmɑndɑɣ dziq Ytidiŋiz, dɛp sō(ɾ)di. mɛn tøt ɾɛkɛtni Yzɛrngɛ Ytydym, bɛʃ ɾɛkɛtni z-xɑnniŋ qɑzā nɑmiziɣɑ Ytɛp qojdɑm, dɛp ω tʃɑq ɑldiɣɑ kɪ(li)p oltū(ɾ)-di. ɑnisi sɛn kɑɾ qi(l)sɑŋ wo(l)mɑmtu, dɛp dymbys(i)kɛ bijni tɛpti. m-k: mɪni tɛpmɛŋ ɑnɑ, kɪtʃidin z-xɑnni tʃyʃɛptm ɛ̄ (n), bijni søjmɛptimɛn, piʐi-piʐʐɑŋ otlɑɾiŋiz, køjdyɾytu otlɑɾiŋiz, bizniŋ joqmikɛn xudɑjimiz dɛp jiɣlɑp, jinɑ oltū(ɾ)di. ʃu tʃɑɣdɑ kitʃigidɛ ojniɣɑn toxti mɛmitɑxun

bɛldɛŋ q ɷ saq dɪgɛn aɣijnisiniŋ maŋɣan ʃɛ̄ (τ)pisi quliqiɣa kijdi. t-mø̄ (j)gɛ kijdi. ɛssilamilɛjkym dɪdi. m—k ō(τ)nidin qopmaj oltū(τ)di. siligɛ nɪm(ɛ)boldi, dɛp sō(τ)di, mɛndin gɛp sō(τ)maŋlā(τ), kɪtʃidin tʃyʃ kyτɛptimɛ(n), eniŋ ā(τ)-qis(i)tin z—xanni tʃyʃɛptim ɛ̄ (n), eniŋ ā(τ)qis(i)tin kYjɛptim ɛ̄ (n), bijni sø̄jmɛptimɛ(n), ah xudajim dɛp ol-tu(τ)di. t-m kɛjnigɛ jenip tʃi(qip) kɛtti. jina jenip kijdi. z-xanɣa jyτykɛŋlɛ qajdā(ɣ) køjdi, dɛp sō(τ)di. m-k jyτykɛm piʑildap køjdi, dijtu. t - m mɪniŋmu jyτykɛm ɣiʑildap køjdi, dijtu. m-k : atʃtʃiɣ anā(τ)din siqip itʃiŋlā(τ), ziqqɛ wɷ lap qa(li)psil ɛ̄ (τ) dijtu.t - m sili tijip b ɷ lap qa-(li)psil ɛ̄ (τ), maŋa nɪmandaɣ d ɷ ti bū(j)τujsil ɛ̄ (τ), dijtu. mɛn doτa bū(j)τuɣan bō(l)sam, q ɛ̄ d(τ)imni kijin bil ɛ̄ (τ)siz, dijtu. z-xanɣa silimu kYjɛpsilɛ(τ), m ɛ̄ (n)mu kYjɛptim ɛ̄ (n), ikkøjlɛ bij t ɷ nū(τ)din nan jeqip bitkidin pul elip istɛp tep(ip) kɪl(i)li dijtu. m-k maqul ɛmisɛ dɛp øjdɛ qā(li)tu, t-m nan jaqqili ø̄ (j)gɛ maŋitu. t-m nan jaxtuτup kɪ(li)tu. m-k gɛ maŋili dijtu. m-k: mɛn baja ol-tu(τ)ɣantʃɛ kallamni kYt ɛ̄ (τ)midim, nan jaxtū(τ)midim,

toxtaŋla bijdεm dijtu. m-k anis(i)qa nan jaxtuτ(u)tu. xodzunɣa tiqip τawipini bɪliɣa qisitu. ikkøjlε z-xanni istεp maŋitu. biτ jε̄ (τ)ligε bετip ʃε̄ (τ)niŋ kallis(i)qa kiτitu. m-k taz t-m ni nanɣa bū(j)τujtu. t-m nan-tʃaj, d ɷ τi ε(lip) ki(li)tu. q ɷ paŋlε εmdi maŋili dεp m-k ni hεjdεjtu. m-k bijdεm toxtaŋlε hā(τ)duq al(i)li dɪgεndi(n) ki(ji)n, ikkøjlε oltuτup ha(τ)duq a(li)tu. ʃu tʃaɣda jamul tɪτεptin biτ axsiqal bilεn biτ jaji tʃiqitu. sεn nɪm(ε) εdεm dεp soτutu. biz hitʃqandaɣ εdεm (ε)mεs, nɪmi qi(li)ttiŋ s ɷ τap, dɪgεndi(n) ki(ji)n, maŋ saŋa ambalniŋ høkmi dεp dataŋɣa ε(li)kijitu. ambal τawipini kʏτεp qelip, bu nɪmεŋ dijitu. m-k: bu mɪniŋ ilmεk τawipim dijtu. nɪmε qi(li)sε, dεp sō(τ)-ɣanda z ɪ̄ (τi)kkεn j ε̄ (τ)dε tʃa(li)tm ε̄ (n) dijtu. εmisε maŋa bij p ε̄ (τ)dε tʃε(li)p b ε̄ (τ)gin, dijtu. m-k ilmεk τawapni q ɷ lamɣa elip m ɷ ʃu p ε̄ (τ)digε muk qojdam, dεp tʃā(l)ɣili tuτutu:

ɪltʃiniŋ itʃi tʃaŋza,
ambalɣa kymyʃ ɣaŋza.
ɪltʃiniŋ sεtεŋlετi,
baʃ taτajtu bεʃ jaŋza.

dεp toxtuɣandin kijin ambal tuŋtʃiliτiɣa gεp uxtuτutu.

ɑmbɑlniŋ tuŋtʃiliʈi ʃ(uj) ε̄ (ʈ)din ɑxtixɑniɣɑ kij(ip) kɪtitu. m - k mɑŋɑ bij ɑt ʃɑŋ qi(l)ɣɑn tʃeɣiwā(ʈ) dεp qā(ʈ)lɑp tū(ʈ)sɑ, kij(ip) kεtkεllε̄ (ʈ) eɣildin tʃixmɑjtu, ā(ʈ)qis(i)-tin kijip qā(ʈ)lisɑ, biʈ dɑnε boz hɑŋgɑ ɪʃεk jɑtitu. kijgεn yʃ tuŋtʃi ɪʃεkniŋ bɪligε bɑldɑqni selip kYtyʈytu. jinɑ biʈsi ɪʃεkniŋ qū(j)ʈuqidin biʈ kYtyʈytu. ɪʃεk ō(ʈ)nidin q ɷ putu. ɪʃεk diɣʈɑp tuʈɑmmɑjtu, jɑssɑ q ɷ pɑmmɑjtu. ɪʃεkni tɑʃ-qā(ʈ)qi dɑtɑŋɣɑ hεjdεp ε(lip) tʃiqitu. ɪʃεkkε tɑʃqā(ʈ)qi dɑtɑŋdɑ minεmmijtu. t-m: ɪʃεk jɑmɑn ɪʃεkkεn, bunuŋɣɑ jygεn sɑl(i)li dεp qildɑ jygεn sā(li)tu. tɑnɑptɑ izɑŋgu ɪtitu, kɑlɑ bɑziʈ(i)dɑ xɑnqɑniŋ tywidε pɑkā(ʈ) tɑm bā(ʈ), ʃ(uj) ε̄ (ʈ)dε minili dεp ɪʃεkni e(li)p mɑŋitu. ɪʃεkni ε(lip) tʃiqqutʃε mɑŋduʈup ε(lip)tʃiqɑmmɑj ʈɑwɑp bilε(n) uʈutu. ɪʃεkni ε(lip)tʃiqip tɑm tYwidε t-m ɪʃεkniŋ beʃini tutup bɪʈitu. m-k ɪʃεkkε minεj dεp Yzini ɑtitu. ɪʃεkniŋ gε̄dinigε minip qɑ(li)tu. t-m ɪʃεkni mumdā(ɣ) mingylyk, bu tʃɑqqitʃε ɪʃεk minip bɑqmɑpsizkεn, dεp ɪʃεkkε Yzini biʈ ɑtitu, t-m ɪʃεktin eʃip beʈip biʈ xεndεkkε tʃy(ʃy)p kɪtitu. m-k : ɑh xudɑjim, oltuʈɑj dɪsεŋ qoʃnɑ kɪʈεk, mɑŋɑj dɪsεŋ hεmʈɑ kɪʈεk, εmdi qɑjdā(ɣ) qildim, dεp jɪŋini tʃiqiʈ(i)-

wetip xɛndɛkkɛ q ɷ lini sǎ(li)tu. bij tʃ ɛ̄ mɛk q ɷ liɤα t-m ni xɛndɛktin elip tʃiqip qā(ɽ)lisα, qos(i)qi bɛʃ j ɛ̄ (ɽ)-din et(i)lip kɪtiptu. ɛmdi qαjdā(ɤ) qildim, dɛp kɛjnigɛ qā (ɽ) lisα, bij tαl sYgɛtniŋ tʃiwiqi αh xudαjim dɛp xudαjimɤα jiɤlαp tuɽutu. ʃ(uj) ɛ̄ (ɽ)din m-k sYgɛttin gɛp soɽutu. mɪniŋ xudαjimniŋ αldidα gunαjim kibiɽ w ɷ lαp-tikɛn, ʃuŋα jiɤlαjtmɛ(n) dijtu. m-k: k ɛ̄ (l), sɪniŋ tøwɛŋ qū(bu)l woldi, dɛp tʃiwiqni jiɽip t-m niŋ qos(i)qini jαmαjtu, ɪʃɛkkɛ myndyɽ(y)tu, biɽ tʃøllykkɛ bαɽitu. t-m: ilmɛk ɽαwαpni nɪ miʃqα e(li)ptiŋlα αdαʃ dijtu. m - k z ī (ɽi)kkɛn j ɛ̄ (ɽ)dɛ tʃαlǎ(ɽ)miz dɛp ā(l)ɤαn αdαʃ dijtu. ɛmisɛ tʃe(li)ŋlα dijtu. m-k ilmɛk ɽαwαpni ɛ(lip) kɪ(li)p tʃα(li)tu:

tʃiqmiɤαn ɽαqqα tʃiqip kɪjik αtαlαmtu kiʃi,
z-xαnniŋ ɛʃqidɛ øjdɛ jαtαlαmtu kiʃi.

z-xαn d ɛ̄ (ɽ)mu kiʃi, jā(ɽ)din jαmαllā(ɽ)mu kiʃi,
z-xαnniŋ ɛʃqidɛ øjdɛ jαtαlαmtu kiʃi.

ɽαwαpni tʃɛ(li)p kɪti(p) peɽip nijiniŋ køl weʃ(i)qα tʃiqitu. t-mni ɪʃɛkni bαɤlαp q ɷ jαŋlɛ dɛp bū(j)ɽujtu. t-m ɪʃɛkni bαɤliɤili bαɽitu. m-k. xodzun qαtʃiniŋ αɤzini jɪʃitu.

ikkøjlε nαn jɪgili oltuτ(u)tu. ʃu tʃαɤdα biτ tʃōkαn suɤα tʃiqitu. t-m tʃokənɤα qā(τ)lisα, bij q ω ludα qαpαq, biτ q ω ludα tʃogun, Ystyn beqip qā(τ)lijαmmαjtu, tʃɪkkisi kYjεkniŋ d ε̄ (τ)digε, qol sε(li)p mαŋαmmαjtu dzεjniki kYjεkniŋ d ε̄ (τ)digε, j ε̄ (τ)gε dεssεp mαŋαmmαjtu, sondziqi kYjεkniŋ d ε̄ (τ)digε. kɪ(li)p qαpαqqα suni usti. qαpαqniŋ sYjini sā(τ)qitmαj jug(τ)up mαŋɤili qopti. ʃ(uj) ε̄ (τ)din t - m: m - k αxun muʃu z-xαn b ω lαp qā(l)sα, εdzεp εmεs, ilmεk ταwαpni biτ tʃε(li)ŋlε dijtu. m-k ταwαp tʃā(l)ɤili tuτ(u)tu:

nijiniŋ kølbαʃidα jεlpynydu gullατiŋiz,

Yzyŋiz qαjdā(ɤ) kiʃi køjdyτydu otlατiŋiz,

αxti jyτεk, sindi syŋεk, kyndykidin k ω jdym bYlεk

j ω luŋiz nατaq, z - xαn bij τεhmi qil quτɤuj xenim

dεp toxtuɤαndin kijin heliqi tʃōkαn: hoj ω ɤαllā(τ), qā(τ)-ni j ω ɤαllā(τ) n ε̄ din k ε̄ (l)gεnsil ε̄ (τ), etimni xoʃ tutuwαpsil ε̄ (τ) dijtu. bulā(τ) mij ε̄ (τ gε) k ε̄ (l)silε, xenim bij pā(τ)tʃε nαn jeś(i)lε, dijtu. nαn jɪgili mεn εndετijt-m ε̄ (n), mɪniŋ Yjεm k ω tʃunuŋ εʃ(uj)εn beʃ(i)τα, mālini αp(iτip)q(oj)αp kɪlij, dijtu. bulā(τ) kɪlip nαn jɪgili oltu-

ɽ(u)tu. ʃu tʃaɣda bij ʃaɽaq -ʃuɽuqnuŋ awazi kɪ(li)tu. t-m: haj, m-k, bij ʃaɽaq - ʃuɽuq awaz keldi, dijtu. z-xan ʃelleŋ gojekni sā(l)ɣili tū(ɽ)ɣan tʃeɣiwā(ɽ), jaki tawā(ɽ) pī (ɽi)dzini kejgen tʃeɣiwā(ɽ), ʃunuŋ tygmiliɽi ʃaɽaxliɣan tʃeɣiwā(ɽ) dijtu. ʃu tʃaɣda t-m qos(i)qam aʃti adaʃ dijtu. ā(ɽ)qida dzigde qatā(ɽ) dziq, dzigde jep kijiŋla dep bij kaltek bɪɽitu. u dzigde jigili tʃi(qip) kɪtidu. m-k z-xanni istep maŋitu. bij jɛ̄ (ɽ)ge wā(ɽ)sa, z-xan bij zomtʃaq øjniŋ itʃide bij tʃiʃqaq texejge ɣazaŋ seliweɽiptu. ʃ(uj) ɛ̄ (ɽ)din m-k ā(ɽ)qis(i)qa janitu. t-m dzigde jep kiɽitu. qā(ɽ)lisa heq tutup qe(li)ɣliɣ. m-k nɪm(e) boldi, dep gep sō(ɽ)ɣandin kijin, ā(ɽ)qida dzigde qatā(ɽ) dzixken, kaltikim joɣanken, dzigdige heɽ etiptimɛ̄ (n), dzigdima tʃy(ʃy)ptu, ɣaziŋima tʃy (ʃy) ptu, q ɷ saqniŋ aʃliqida sijɽip - sypyɽyp seliweɽiptimɛ̄ (n), kā(ɽ)nijimɣa dzigdiniŋ uɽuɣi bilen meji tyɽyp qaldi, dɪgendi(n) ki(ji)n m-k axun t-m niŋ q ɷ lidin jɪtilep apiɽip su ytʃyɽyp, dymbys(i)ke bijni qojsa, aɣzidin mej jenip tʃyʃytu. t-m mɪniŋ dzenimɣa dzan, tɪnimge ten qoʃtaŋle, dijtu. m-k men ʃundā(ɣ) aɣijneŋlā(ɽ), qɛ̄-d(ɽ)imni kijin bilɛ̄ (ɽ)sile dijtu. ʃundā(ɣ) tu(ɽ)sa z-xan

bij tɪтεptin lεpεjlεp tʃiqitu. m-k ɑxun t-m ni ɪʃεk jɪʃip kɪliʃkε bū(j)тujtu. t-m ɪʃεkni jɪʃip ε(lip) kɪ(li)tu. z-xɑn ɪʃεkkε minitu. t-m jɪtilεtu. m-k hεjdεjtu. bij jε̄ (т)ligε wā(т)ɣɑndɑ z-xɑn zī (тi)ktim, silidin kYjykεm jenip kεtti, kɪtiŋlā(т) dijtu. u dɪmis(i)lε xenim, bu dɪmis(i)lε xenim, ujdi, bujdi, tʃā(т) t ɷ xɑm ikkini qujdi, ɑqidi, qɑqidi, seтiɣ ʃɑptulnuŋ qeqidi, dεp jɑlwuтup bɑxsimɑ unumɑjtu. t-m m-k ɑxunɣɑ ilmεk тɑwɑpni biт tʃε(li)ŋ lε̄ dijtu. тɑwɑpni qolɣɑ elip:

тɑwɑpni tʃɑlimεn Yzεm,
jiɣlɑjtu qɑтɑ kYzεm.

ɣeтipliq bu ʃε̄ (т)lε̄ (т)dε,
øtmεjtu mɪniŋ sYzεm.
тɑwɑpni tʃeliŋ bɑl(i)lā(т),
tʃoŋ køl beʃ(i)tɑ tʃokɑllā(т).

w ε̄ dis(i)kε tuтɑmmɑjtu.

ʃu kεmdiki sεtεŋlε̄ (т).

dεp toxtuɣɑndɑ z-xɑn: mɪni ā(l)sɑŋlɑ e(li)ŋlɑ, ā(l)misɑŋlɑ doŋɣɑq sYgεtkε es(i)lip Ylytmε(n) dijtu. hε, kε̄ (l)silε xenim dεp ɪʃεkkε myndyт(y)tu. meŋip bij jε̄ (т)ligε bā(т)-

ɣandi(n)ki(ji)n jolni tapammajtu. t-m m-k din sotutu. m-k jeŋi jɛ̄ (τ)din dadam bij jetim molaq jɛ̄ (τ) aldim, ikki jetim balāliq øj saldim, siŋā(τ) qanatliq iʃik bɛkittim, beʃiŋ qajsa, tʃiʃiŋ aɣtisa aʃu ø̄ (j)gɛ betip oltutā(τ)sɛn dɛp ʃundā(ɣ) dɪgɛn, ɪʃɛkni ī ʃiŋɣa(<aʃujanɣa) tā(τ)tiŋ-la(τ), dijtu. ī ʃiŋɣa tā(τ)tip bit jɛ̄ ligɛ bä(τ)ɣandi(n) ki(ji)n bij døwylyk tʃiqitu. eʃip qā(τ)lisa heliqi øj køτ(y)-nytu. jen(i)ɣa betip qā(τ)lisa, itʃidɛ qum tω lap eʃip kɪtiglik. oltū(τ)ɣili bō(l)majtu. ʃ(uj)ɛ̄ (τ)din bulā(τ) bij quτ muzakitliʃip t-m bij øj seliʃqa tiwajɛt kø̄ (τ)s(i)tydu. mɛn betip ā(τ)ɣamtʃa tɛ(pi)p kɪlij dɛp qω luɣa ā(τ)-ɣamtʃa bilɛn tā(τ)maqni ɛ(li)p maŋitu. betip bij jɛ̄ (τ)din bit muntʃɛ xōxa jiɣip kɪ(li)tu. m-k sō(τ)sa, bunuŋda bālā tizip øj sā(li)tmɛ(n), dijtu. tʃot, kɛ̄ kyni qoluɣa elip øj sā(li)tqan jɛ̄ (τ)ni pilallap øjnyŋ tygtyklitini qadap ø̄ (j)-gɛ bālāni tizitu. m-k: wasa bō(l)misa qajdā(ɣ) qi(li)tmiz, dɪsɛ, mɛn betip wasa tɛ(pi)p kılij dɛp meŋip bit muntʃɛ ax tikɛn ɛ(lip)ki(li)tu. hatidap bij titɛpkɛ taʃlajdu. unuŋ jω ɣallitini ottut (i) dun ikki pā(τ)tʃɛ qilip jatitu.

uʃʃaqliтini тɛndɛ se(li)p aqā(т)tip dø̄ lyjtu, ɛ(lip) tʃiqip øgzigɛ tizitu, øgzini kYmytu. ɛndinø̄ (j)gɛ kiтip oltuт(u)-tu. ikki - yʃ kyn øtkɛndi(n)ki(ji)n z-xan anam, dadamni kø̄ (т)gym kɪ(li)p qaldi, dɛp jiɣlap tuт(u)wa(li)tu. m-k. unuŋɣa maqul dɛp pul jollaq bɪтitu. ikki - yʃ kyngitʃɛ kɛ̄ (l)migɛndi(n)ki(ji)n m-k gɛ t-m ɣɛzinat qi(li)tu. ɛmisɛ andā(ɣ) wo(l)sa Yzɛm te(pi)p kɪlij dɛp m-k Yzi maŋitu. bij jɛ̄ (т)ligɛ wā(т)ɣanda z-xan jiɣlap aldiɣa kɪ(li)tu. nɪ-m(ɛ) boldi, dɛp z-xandin gɛp soтutu. z-xan: anam bilɛn dadam Ylɛp qe(li)ptu. dijtu. m-k: sizgɛ bij nɛ̄ (т)simu tɛgdimu dɪsɛ, ā(т)qis(i)tiki qandziqni kø̄ (т)s(i)tytu. qā(т)lisa qandziqniŋ quluqi, pātʃiqi, qū(j)тuqi joq, bu nɛ̄ (gɛ) kɛtti dɛp sō(т)sa, akamɣaju, ātʃamɣa, siŋlimɣa miтas tɛgdi dijtu. jɛ̄ (т)mu tɛgmidimu dɛp soтutu. z-xan bij jeтim tʃYnɛk jɛ̄ (т) tɛgdi maŋa dijtu. m-k ɛndin z-xanni ø̄ (j)gɛ apiт(i)tu, andin buɣdaj teтɛ̄ (т) mɛ̄li boldi dɛp jɛ̄ (т)gɛ āsa qi(l)ɣili maŋitu. z - xan ā(li)tu ʃizɛ ʃapni, t-m ā(li)tu ʃalni, m-k āt(li)u kɛtmɛnni, azma beʃ(i)qa

baτitu. suni bYgytu. z-xαn suni sαqlαp oltuτ(u)tu, m-k su

jαqilαp bɪτitu. t-m jε̄ (τ) qijlαp, jε̄ (τ)gε āsα q ω j(u)tu.

jε̄ (τ)gε āsα q ω jαp b ω lαpø̄ (j)gε kɪ(li)tu tø̄t bεʃ kyn

øtkεndin kijin qiɤ t ω ʃuɤili tu τ(u)tu. ikki kyndε t ω ʃup

b ω(li)tu. jinα ikki - yʃ kyn øtkεndε buɤdαj teτiɤili bατitu.

bijdεm jε̄ (τ)ni øτyp bαxsα q ω li qαpiτip øτijεmmijtu.

ʃ(uj) ε̄ (τ)din t-m mεn bij uj tεp(ip) kɪlij, dεp mαŋitu.

bij tɪτεkniŋ tywidin ōtʃun quŋɤuzini ε(lip)ki(li)tu. m-k:

qαjdā(ɤ) qi(li)s(i)lε dεp sō(τ)sα, bu toŋ-qαt wαxtidα bij

kiʃ(i)kε uj wε̄ (τ)mijtkεn, moʃ(u)nuŋdα teτijtmε(n) dijtu.

ōtʃun qoŋɤuzni āsiɤα q ω ʃutu. z-xαn uτuɤ sā(li)tu. t-m

jɪtilεjtu. m-k qoʃ tututu. ʃu teτiɤili tū(τ)ɤαnʃε yʃ kyndε

teτip b ω(li)tu. ø̄ (j)gε kɪlip bεʃ-tø̄t zαmαn øtkεndε su-

ɤā(τ)ɤili bατitu. z-xαn buɤdαjni suɤuταp b ω lαp biτε̄ (τ)-

ikki αj øtkεndi(n)ki(jin) buɤdαj piʃitu. ō(τ)ɤili bɪτip bit-

ki ω ταp beqip q ω li qαpiτip qelip ω ταmmidi. t - m: mεn

bij ō(τ)ɤαq tεp(ip) kɪlij dεp bij typ tɪτεkkε tʃiqip yʃ dαnε

ilmεk kɪsitu. m-k: buni qαjdα(ɤ) qi(li)silε dεp sō(τ)sα,

m ω ʃunuŋdα buɤdαjni oτutmiz dijtu. ytʃø̄lε bijdin ilmεkni

elip buɣdɑjni ō(τ)ɣili tuτutu. yʃ kyndɛ ω τɑp b ω p(li)tu. xāmɑŋɣɑ ɛndzyni tɑʃlɑp uni quτ(u)tutu. xāmɑŋɣɑ wɑlni ɛ(lip) kɪ(li)tu. qoʃqili uj joq dɛp t-m uj tɛp(ip) k ɛ̄ (l)gili mɑŋitu. bā(τ)ɣɑntʃɛ bij tɪτɛkkɛ tʃiqip hʏpɛpniŋ bɑl(i)liτini ɛ(lip) kɪ(li)tu, tɑdzis(i)tin bɑɣlɑp xāmɑŋɣɑ q ω ʃutu. tøt kyndɛ xāmɑnni jimʃitip b ω lɑp hʏpɛpniŋ bɑl(i)liτini q ω jɑp bɪτitu. xāmɑnni bølɛ jejip ʃɑmɑlɣɑ tɛjjā(τ) qi(li)-tu. xāmɑnni s ω τujtu. bij muntʃɛ bɑjxɑnlɑjtqɑn tʃā(τ) tʃiqitu. m-k: bɑjxɑŋɣɑ qoʃqili kɑlɑ joq, qɑjdā(ɣ) qi(li)t-miz, dɪsɛ, t - m: mɛn tɛp(ip) kɪlij dɛp beτip ɑlti dɑnɛ t ω xɑ hɛjdɛp ɛ(lip)kɪ(li)tu. m-k t ω xiŋi xāmɑndin qoɣlɑjtu. t-m: mɛn xāmɑŋɣɑ qoʃqili ɛ(lip)k ɛ̄ (l)gɛn, hɛjdimɛŋ, dɛp ytʃøjlɛn tututu, xāmɑŋɣɑ q ω ʃutu. t ω-xulā(τ) mɑŋɣili unumɑjtu, buɣdɑjni tɑtilɑp. t-m biτ buqɑ tɛp(ip) kɪlij, dɛp bij ɑxtāmiliqqɑ bɑτitu. beτiwlikin biτ sɑtʃqɑnni tutup ɛ(lip) kɪlip ʃuni jɑqiɣɑ q ω ʃutu. sɑtʃqɑn ɑbdɑn mɑŋitu. xāmɑn jimʃɑjtu. t ω xulini q ω j(ɑp) piτitu. sɑtʃqɑn ʃ(uj) ɛ̄ (τ)dɛ jit(ip) kɪtitu. eni istɛp tɑpɑmmɑj xāmɑnni jiɣitu. ʃɑmɑldɑ s ω τujtu, buɣdɑj ɑz tʃiqitu. m-k: t-m kɛ: buɣdɑj ɑz tʃiqip qɑldi, dijtu. t-m: mɛn buɣdɑjni oɣū(τ)lumudum, bō(l)musɑ, iz beqip beqiŋlā, dijtu. m-

k iz beqip bɑqitu. ʃ(uj) ε̄ (ɽ)din buɣdɑjni usuli dɪsε, qɑtʃɑ joq. t-m: mɪniŋ øjdε bij xɑltɑm bā(ɽ) qi(ɽ)q jil bō(l)ɣɑn, qi(ɽ)q bij j ε̄ (ɽ)gε jɑmɑɣliɣ tʃyʃkεn, ʃunuŋɣɑ usuli dεp xɑltini ε(li)kɪ(li)tu. xɑltiɣɑ buɣdɑjni usutu. ɑz tʃiqqɑnɣɑ ɑtʃtʃiɣlɑp xɑltiniŋ ɑɣzini tuttum dεp bij jydyjtu, buɣdɑj xāmɑŋɣɑ tʃeʃ(i)litu. xɑltiniŋ bū(ɽ) dzikidε qɑ(l)ɣɑn buɣdɑjni z-xɑn jɪsyn, qā(l)ɣinini dzɑn—dzɑn bɑɽɑt jɪsyn, dεp ø̄(j)gε jɑnitu.

Ziwidixɑn

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى لاگرۇ كەنتىدىن ئابدۇمىجىتخان. 1986. 10. 4

bū(τu)nus(i)niŋ bū(τu)nus(i)tα, qomtʃαq p ε̄ ɣεzgε qonɣɑndɑ, moʃuk dziτim ɣɑdziɣɑn wɑxtɑ, uxlɑw jetip biτ tʃyʃ køτεptimεn, k ø̄ (τ)gεn tʃyʃymdε ziwidixɑn dεp biτ nɑzuk qizɣα køjεp qε(li)p tʃyʃεptimε(n). ɷ tʃuqαjliɣα kɪlip holpijip, solpijip, itʃimni puʃuτup, qαpiqimni uʃuτup kuluŋɣα qā(τ)lɑp oltū(τ)ɣudεj wō(l)sɑm, ɑ̀nɑm εjtitu, nemdɑɣ kuluŋɣα qā(τ)lɑp tʃyʃ wō(l)ɣutʃε oltuτ(i)siz, q ɷ pαŋ tετit ε(li)p kijiŋ, dijtu. biτ tʃogun suni αtʃiqip biτ tετεt ā(l)ɣili tuτuptimεnkεn, tετit ε(li)p kijsεm, αnɑm hoj bɑlɑm, bu qαjdɑɣ ā(l)ɣɑn tετεt dijtu. qɑndā(ɣ) tετεt α(li)ptim ε̄ (n) dεp sō(τ)sɑm, siŋā(τ) putiŋizni jumɑj kijipsiz dijtu. siŋā(τ) putni jumɑj tετit ā(l)sɑ, tετεt wommɑmtu desεm, tετεt wommɑjtu, dijtu. tɑlɑɣα tʃiqip oltuτup bij putumni jiɣiw oltuτup, biτ putumni sunuw oltuτup biτ sijsεm beτi øl woldi. jugu(τu)p kijsεm ɑnɑm ejtitu, obdɑn tετεt α(li)psiz, qopαŋ nɑmiz øtεŋ dijtu. biτ nɑmɑz øtigili

tuɾuptimɛnkɛn, ottuz ɾikɛt, toqquz ɾikɛt nɑmɑz øtɛptimɛn.

ɑnɑm ejtitu: bā(ɾ)tʃ(ɛ) ɛdɛm bɑmdɑtni tø̄t ɾikɛt øtisɛ, siz ottuz ɾikɛt, toqquz ɾikɛt, øtiwɑttiŋiz, dijtu. ɑnɑ qosɑqliɾidɑ on ɑj, on kyn jetiptimɛnkɛn, ʃu tʃɑɣdɑ qā(l) ɣɑn qɑżā nɑmizimni øtidim, depdim, ɑbdɑn poq jɛpsiz, dedi.ɷ tʃuqɑjliɣɑ kelip holpijip, solpijip, qɑpiqimni uʃujup, itʃimni puʃujup oltū(ɾ)ɣudɛj wō(l)sɑm, bizniŋ bij ɑdiʃimiz wejdi, ɛqli wā(ɾ) uʃi joq, dzɛjniki wā(ɾ), muʃti joq, pɛndzi wā(ɾ), sondziqi joq, xɑniqɑ tɛlpɛk, lɛplɛp pij(i) dzɛ, bɑdɾɑ ɣɛlɛp, kø̄ sɛj pitʃɑq, bidɛɾɛpni qojɑp jolɣɑ tʃitʃqɑq, qoɣunni qojɑp tɑwuzni piʃqɑq. bu ɑdiʃimiz iʃiktin kijip nem(ɛ) boldɑŋlā(ɾ) ɑdɑʃ, itʃiŋlā(ɾ) bɛk puʃuq dɛp sō(ɾ)di. ɑdɑʃ sili sō(ɾ)mɑŋlā(ɾ) mɛn demij, desɛm, wɑ ɑdɑʃ bu tʃɑqqitʃimɑ sili soɾɑjttiŋlā(ɾ), mɛn dijttim, mɛn soɾɑjttim, sili dijttiŋlā(ɾ), bijdɛŋlā(ɾ) dijtu. ɑndɑɣ wō(l)-sɑ, ketʃidin ziwidixɑn dɛp biɾ nɑzuk qizɣɑ køjɛp qɛ(li)p tʃyʃɛptimɛn, tuɾā(ɾ)ɣɑ tāqɛt joq, qilā(ɾ)ɣɑ āqɛt, bɑjitqɑn jɛ̄(ɾ) wō(l)sɑ bā(ɾ)sɑq, tuɾ(u)tqɑn jɛ̄(ɾ) wō(l)sɑ tu(ɾ)sɑq, desɛm, bizniŋ u lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ: sili køjgɛn ziwidixɑn bilɛn køɾyʃɛp tʃyʃɛptimɛn, dijtu. ɑdɑʃ qɑjdɑɣ køɾyʃɛp tʃyʃɛpsilɛ̄(ɾ) dɛp sō(ɾ)sɑm, gilɛm bilɛn boɾidɛj,

pūtʃαq bilɛn lowjidɛj, tūtūn bilɛn moτidɛj, tαjiτ bilɛn zoτidɛj køτyʃɛp tʃyʃɛptimɛn dijtu. wαj αdαʃ αbdαn tʃyʃɛpsil ɛ̄ (τ), ɛmdi nem(ɛ)iʃ qi(li)tmiz desɛm, lαŋτuniŋ begi ottαz, bodzuŋi on toqqαz, αταmi xudα bijdɛm oltū(τ)ɣili qojmαjtu, qed ī (τ) qumniŋ kɛjnigɛ øtɛp mɛslαt qilili dɛp, qed ī (τ) qumniŋ kɛjnigɛ tʃiqip ytʃ ketʃɛ- kyndyz mɛslαt qiptyk, mɛslαtimiz piʃip mɛj wαɣlαp mɛτi woldi. tygigɛ tʃyʃkɛnni iʃtαnniŋ kατikis(i)qα tygdyk, tøpys(i)tin ā(l)ɣαnni tɛlpɛkniŋ qαsqiniɣα tygdyk, køzimiz nijiniŋ niz ɛ̄ (τ) køl weʃ(i)qα tʃyʃti. wαj αdαʃ nijiɣα tʃiqiʃ ytʃyn nem(ɛ)iʃ qi(li)tmiz, desɛm ozuq - tʃuτuq tɛjjā(τ)lαjli dijtu. mαqul dɛp iʃik αjliɣα kijip mɛmitαxunkαmniŋ xoluqiɣα teτiɣ tʃαʃtuq, mɛmitαxunkαmni otαɣtʃi qilduq. bαlisi mɛhɛmmitαxunni sulαɣtʃi qilduq. bij jil wō(l)ɣαndα bij jeτim teτiɣ neniɣα tʃuʃluq teτiɣ tʃiqti. teτiɣni αlduq, hɛmjαn tulumɣα sαlduq, tʃøτyp øʃnimizgɛ sαlduq. ziwidixαnniŋ ɛʃqidα nijiɣα jol sαlduq. bijnɛtʃtʃɛ kyn jol jyτyp bijj ɛ̄ (τ)gi wā(τ)sαq, xotɛnniŋ ʃɛτigɛ kijiptimiz, ā(τ)qα kotʃidα keti(p)pā(τ)sαq, αlti qαssαp bij wolαp biτ qeτi x ω ταzni t ɛ̄ tyjsigɛ esip sojαp tuτ(i)tu. ikkøjlɛn pɛjdyjgɛ kijip ʃeτik siŋā(τ) tαʃliqini

ɑlduq, hɛmjɑn tulumɣɑ sɑlduq, ijɛ̄ (ɽ)din øtɛp biɽ mɑŋɣili tuɽuptyk, biɽnɛtʃtʃɛ kyn jol jyɽyp bij jɛ̄ (ɽ)gi wɑ̄(ɽ)sɑq kɛŋʃiwɛniŋ ʃō(ɽ)luqidɛj biɽ ʃō(ɽ)lɑqqɑ tʃixtuq. keti(p) pɑ̄(ɽ)sɑq bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ tɛlpikini qoliɣɑ ɛ(li)p jugū (ɽu)p keti(p)pɑj(i)tu. kɛjnidin bɑ̄(ɽ)sɑm ʃiɽɛmgɛ bɑɣliɣɑn biɽ qeɽi mɑdiniŋ ɑjliɣɑ øtɛp, kɛjnigɛ øtɛp søz qɑtqili tuɽuptu. ɑdɑʃ nem(ɛ)iʃ qi(l)ɣiniŋlɑ bu, desɛm ziwidixɑnni muʃumikin dɛptimɛn dijtu. ziwidixɑn toɣɽɑ qulɑq ɛmɛs, tʃøtʃyɽɛ qulɑq. bij kiʃi eʃikɛmni jøtkɛpsɛ̄ (n) dɛp bijnemɛ dɛ̄ (ɽ)mu heli, mijnɣɑ tuɽuŋlɑ̄(ɽ) dɛp eʃɛktin ɑ̄dzitip kɛjnimgɛ sɛ(li)p mɑŋsɑm holpijip, solpijip, qɑpiqini uʃuɽup, itʃini mɑŋɑ puʃuɽup kɛjnimgɛ kijip mɑŋdi. biɽ mɑŋɣili tuɽuptyk, biɽ nɛtʃtʃɛ kyn jol jyɽyp bij jɛ̄ (ɽ)-gi wɑ̄(ɽ)sɑq hɑlɑlwɑɣniŋ qumuʃluqidɛj bij ɣol qumuʃluqqɑ tʃiqtuq. ɣejipliqimizɣɑ nɑxʃini q(oj)ɑp bejip keti(p)pɑ̄(ɽ)-sɑq, ɑlti jɑwɑ toŋɣɑz quɽuqini ɛlɛm tiklɛp pɑɽɽɑxʃip biɽ qetʃipti, bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ tɛlpikini qoliɣɑ ɛ(li)p ɛjt, qɛjt dɛp qoɣlɑw jyj(y)tu. nem(ɛ)iʃ qi(l)ɣiniŋlɑ̄(ɽ) bu ɑdɑʃ dɛp sō(ɽ)sɑm ziwidixɑnniŋ seɣin kɑlisi mijɛdɛ jyj(y)tu, ɑ̄(l)ɣɑtʃ wɑɽili, syt - qetixtɑ nɑn bɛ̄ (ɽ)simu beɽɛ(ɽ) dijtu.

mijnɣɑ tuɾuŋlā(ɾ) ɑdɑʃ, jɑwɑ toŋɣɑz jeɾiwɑtitu, dzɑn bō(l)-sɑ, dzɑhɑn, ɑʃ bō(l)sɑ, qɑzɑn, biz bij ɛ̄(ɾ)din tʃiqqutʃɛ bō(l)ɣɑndi(n) k(ej)in køzniŋ jeʃidɛj doɣɑptɑ nɑn b ɛ̄(ɾ)-simu beɾ ɛ̄(ɾ), ɛg ɛ̄(ɾ) siligɛ b ɛ̄(ɾ)mij mɑŋɑ b ɛ̄(ɾ)sɛ, mɛn siligɛ bijij, dedim. kɛjnimgɛ sɛ(li)p, mɑŋsɑm holpijip, solpijip, qɑpiqini uʃuɾup, itʃini mɑŋɑ puʃuɾup kɛjnimgɛ kijip mɑŋdi. ʃu mɑŋɣili tuɾuptyk, biɾ nɛtʃtʃɛ kyn jol jyɾyp bij j ɛ̄(ɾ)gi wā(ɾ)sɑq qɑʃqā(ɾ)niŋ ʃɛjigɛ kijiptimiz. ɑlti dō(ɾ)-ɣɑ jugu(ɾ)ʃuptu ɑjlimizɣɑ. n ɛ̄ gi wɑɾitqɑn diwɑnilidiŋ, dijtu. ziwidixɑnniŋ ɛʃqidɑ nijiɣɑ tʃiqitqɑn diwɑnilidyk, desɛk, jol xetiŋ wā(ɾ)mu dijtu. jol xetimiz joq desɛk, mɑŋ, ɑmbɑlniŋ qeʃ(i)qɑ dɛp, beʃimizɣɑ hɑmpɑ, qoŋimizɣɑ pɑʃpɑ qojɑp ɑmbɑlniŋ ɑldiɣɑ ɛkijdi. ɑmbɑl ejtitu: wɑj diwɑnil ɛ̄(ɾ). sɛn n ɛ̄ gi wɑɾitqɑn diwɑnilidiŋ? ziwidixɑnniŋ ɛʃqidɑ nijiɣɑ tʃiqitqɑn diwɑnilidyk desɛk, jol xetiŋ wā(ɾ)mu dijtu. jol xetimiz joq desɛm, bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdiʃimiz ɾɑwɑpni tɑ-ɾɑŋ - tuɾuŋ qiliwetipti. nemɛŋ u dijtu. ziwidixɑnniŋ ɛʃqidɑ tʃā(li)tqɑn ɾɑwipimiz desɛk biɾ misɾɑ tʃā(l)ɣin ɛmisɛ, dijtu. mɑqul dɛp ɑmbɑlniŋ ɑldidɑ oltuɾup biɾ misɾɑ ɾɑ-wɑp tʃɑlɑlidim muʃu tuɾxtɑ:

ziwidixanɣa ʻkøjmigen qaʃqā(τ)da ambal qaldimu?
ziwidixanɣa køjgenliniŋ quŋida tambal qaldimu?
ziwidixanniŋ bidziqi mεjzanda atqan paxtidεj,
søŋgitʃiniŋ goʃi joq dasτεndε sā(l)ɣan taxtidεj.
dεp, bij misτa τawap tʃε(li)ptim, ambalɣa nājiti xoʃ kεldi.

ambal meτiqida(mejiqida) kylywetip ø̄ (j)gε kiʃketipajtti,

qε̄ ɣεz wilε̄ (n) qεlεmni atʃiqip dzoza tøpis(i)tε qojdi. dzoza tøpis(i)tε qojap, kaττuŋ - kuττuŋ, dzaττuŋ - dzuττuŋ, ma bū(τ)dzεktin a bū(τ)dzεkkε, a bū(τ)dzεktin ma bū(τ) dzεkkε dẓiliɣili tū(τ)di. bu ambal øjniŋ xejitis(i)ni sizitqan tʃeɣiwā(τ) dεp, købzεmniŋ qū(j)τuqida ʃundā(ɣ) qā(τ) lisam, hoj, sεn mollimu dijtu. ilipni tʃomaq, bεni pohaq

dijεlijtm ε̄ (n) desεm, bij eɣiz sualim bā(τ), dzuwap

b ε̄ (τ)gin dijtu. abdan bō(l)ɣaj dεp tū(τ)sam, lapniŋ

m ε̄ nisi nemε, dεp paqqin dijtu. lapniŋ m ε̄ nisi: tap-qanlā(τ) gul kεltyjyj, tapammiɣanlā(τ) bij waʃ pijaz, tapqanlā(τ) qoj øltyτyτ, tapammiɣanlā(τ) tʃydzy xoτaz, tapqanlā(τ) bεtti polu, lεɣmεn, jutaza, mantu, xoʃaŋ jijtu, tapammiɣanlā(τ) ʃuŋgutmaq, pildijpaŋ, kumilεk,

umatʃ itʃip badτa ɣεlεp, køsεj pitʃaq j ȳ (jy) p bizdεj

ojnɑjtu, desɛm, ʃuk tū(ɽ)ɣɑtʃ tū(ɽ)ɣun dijtu. bu ɑmbɑl nemi dijtqɑntu, dɛp oltū(ɽ)ɣudɛj wō(l)sɑm, ɑmbɑl ō(ɽ)-dis(i)qɑ kiʃ(ip)ket(ip) pɑjitti, bij ʃɑnu pul ɑtʃiqip pɛ̄(ɽ)-di.sɑnɑp pɑxsɑm jigī mi pul. jol xetini elip jɑndzuqimizɣɑ xop qilduq. tʃāsuɣɑ tʃiqip bɛʃ pulɣɑ goʃkiɽdɛ ɛ(li)p ɑɣzimizɣɑ korn qilduq, tøt pulɣɑ goʃkijdɛ ɛ(li)p belimizni tom qilduq, ɑlti pulɣɑ tɑɽi ɛ(li)p ɑltin(i)ni zil qilduq, ysty-n(i)ni bom qilduq. ziwidixɑnni tɑpɑlisɑq køŋlimizni nājiti xoʃ qilduq. ziwidixɑnni tɑpɑmmisɑq ʑyjkimizniŋ ɑɣzini qoʃ muʃtɛj ɣom qilduq. øtɛp biɽ mɑŋɣili tuɽuptyk, biɽ nɛtʃtʃɛ kyn jol jyɽyp bij jɛ̄(ɽ)gɛ wā(ɽ)sɑq bij obuʃqɑ bowɑj utʃtʃɑp keldi. dolus(i)tin jølɛp øɽɛ qilip ziwidixɑnniŋ øji nɛdiki dɛp sō(ɽ)sɑm, uh, wɑj, ɣodzɑm, jegili bij nemi bā(ɽ)miki, gɛp qi(l)ɣutʃilik mɑdzɑlim joq dedi. bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃni hɛmjɑn tulumni beqiŋlā(ɽ), bij nɛ̄(ɽ)sɛ bō(l)sɑ ɛ(li)p bijiŋlā(ɽ) desɛm, xotɛndin eliwā(l)ɣɑn qeɽi xoɽɑzniŋ tɑʃliqi wilɛn pijɑlminiŋ sejidɑ utʃtʃiɣɑn kōnɑ øtɛkniŋ bɑʃliqilɑ qɛ-(li)ptu, qɑldi teɽiɣni jɛp bolɑptimiz. hɛ̄(ɽ) nemi wō(l)-sɑ, ɛ(li)p beɽiŋlā(ɽ) ɑdɑʃ desɛm, tɑʃliqni bɑʃliqqɑ jø̄gɛp ɛ(li)p bijipti. ɑɣizɣɑ koloppidɛj seliwetip, ytʃ ketʃɛ-kyndyz

wō(l) ɣandɑ holuppidɛj jutuwetip, wɑj ɣodzɑm hɛdzɛp tɑxliɣ bij nɛ̄(ɽ)sikɛn, ytʃ kyn boldi tʃɑjnɑp jegili tū(ɽ)-ɣili, qosiqɑmmu tojɑptu, ɛmdi gɛpliɽi wō(l)sɑ sō(ɽ)silɑ dijtu. ɑndɑɣ wō(l)sɑ ziwidixɑnniŋ øji nɛdijɑxki dɛp sō(ɽ)-sɑm, iʃɛdijɑq, miʃɛdijɑq, ɑwu køjɛngɛn xiɽɛwɑnliq tejɛklikkɛ wejip sō(ɽ) silɑ tɑpihɬɑ dijtu. pɛʃliɽimizni qistuɽup, jɛŋlijimizni tyɽyp ɑbijqi xiɽɛwɑnliq tejɛklikkɛ wā(ɽ)sɑq hetʃtʃɛ̄ dɛ hetʃkim joq. bizniŋ lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ: bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃɑlili, bij ikki uʃʃɑq wɑlɑ tʃulɣɑʃsimɑ tʃulɣiʃā(ɽ), sоɽɑp tɑpā(ɽ)miz, xotɛndɛ bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃā(l)sɑq ytʃjyz ɛdɛm tʃulɣuʃitti, dijtu. mɑqul dɛp nijiniŋ nizɛ̄(ɽ) køl weʃ(i)tɑ oltujup bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃɑlɑlidim, moʃu tuj(u)xtɑ:

nijiniŋ teɽɛkliɽi sɑtʃqɑn qulɑq bolɣɑnmitu?
bizni køjdɛɽgɛn dzuwɑn itqɑ jɑlɑq bolɣɑnmitu?
nijiniŋ køl bɑʃidɑ jɛlpynɛdū(ɽ) sɑtʃlɑɽiŋiz,
øziŋiz xujluɣ dzuwɑn køjdɛɽidu otlɑɽiŋiz.

dɛp bij misɽɑ ɽɑwɑp tʃe(li)ptyk, bij mɛzlym ikki tʃogunni køtyɽɛp suɣɑ tʃixti. ɑjliɣɑ jugū(ɽu)p beɽip, hoj xenim, ziwidixɑnniŋ øji qɑjsiki, desɛm, ī ʃu køjyngɛn ʃipɑŋ dijtu. pɛʃliɽimizni qistuɽup, jɛŋliɽimizni tyɽyp biɽ mɑŋɣili

tuтuptyk, qiтiq bij bosuɤdin øtɛp bij ɑjwɑnɤɑ kijdyk ɑтɑn.

qā(т)lisɑq hetʃtʃɛ̄ dɛ hetʃkim joq, sɑтɑjɤɑ kijsɛk qɑznɑqniŋ iʃik tywidɛ kōnɑ kāsɑŋni dym qojɑp, kōnɑ kāsɑŋniŋ tøpy-s(i)tɛ qoŋini qojɑp, beʃini tɑтɑp oltuт(u)tu. iʃiktin kijiptyk, qoŋinimu køt ɛ̄ (т)midi. bu qeтiniŋ qoŋi kōnɑ kāsɑŋɤɑ tʃɑpliʃip qā(l)ɤɑn tʃeɤiwā(т) dɛp, tā(т)niŋ lewigɛ kelip ɤemijip oltū(т)duq. bizniŋ heliqi lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ ziwidixɑn bilmidi, tonumidi, uqmidi, ziwidixɑnni тɑsɑ qoʃɑp bij misтɑ тɑwɑp tʃɑlili, uqmisɑ uqā(т), bilmisɛ bilɛ̄ (т), tonumisɑ tonuj - ɑ, ɛgɛт tonumɑj qā(l)sɑ dzugɑp kɛtkiii dziq dɛsmi joq, tokā(т) тɑwɑpni qoltuqimizɤɑ qísā(т)miz, kɛ̄ (l)gɛn jolumiz wilɛn øjgɛ mɑŋā(т)miz dijtu. māqul dɛp ziwidi - xɑnniŋ tā(т) lewis(i)tɛ oltujup bij misтɑ тɑwɑp tʃɑlɑlidim moʃu tujxtɑ.

ziwidixɑn dɛp ɑŋliduq,
tɑʃni jyтɛkkɛ bɑɤliduq,
sɛn hɛq ī dɛ bɑɤlisɑŋ,
bizmu hɛq ī dɛ bɑɤliduq.
ziwidixɑn køl bɑʃidɑ,
øтymɛ tɛlpɛk bɑʃidɑ,

ziwidixɑn jɑlɣuz ɛmɛs,
ikki ɑdɑʃi qɑʃidɑ.
hidzτiŋdɑ qɑn ɑxti jyτɛk,
goʃlā(τ) sizip qɑldi søŋɛk.
kyndikidin bygɛn tʃɑldim bølɛk,
bij τɛhmi qil ziwidixɑn.

dɛp bij misτɑ τɑwɑp tʃɛ(li)ptyk, ziwidixɑn: ınynyʃ, nemi dijtu bu oɣɑllā(τ), dɛp ō(τ)nidin ʃundɑɣ qopuʃi qoŋi kōnɑ kāsɑŋdin ādzɑp kɛtti. oŋ tʃɑʃni oŋ, tʃɛp tʃɑʃni tʃɛp tɑτɑp ā(τ)qiɣɑ tɑʃliwetip øjgɛ kiʃketi(p)pɑjtti, on tøt tuxumni ɑtʃiqip otʃɑqniŋ kindikigɛ kømdi. ziwidixɑn nɛ̄din kɛ̄(l)-ginimizni bilgɛn tʃeɣiwā(τ) dɛp oltū(τ)sɑq,qoτumiɣɑ tū(τ)di. hā(τ)ɣɑnni biliptu, dɛp oltū(τ)sɑq. polūɣɑ tū(τ)-di, polūni dɛm jɑtquzup q(oj)ɑp lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃni xodzɑ-j(i)nisi, meni τɑwɑptʃisi xijɑl qildimu tɑŋ, lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃni tø̄(τ)gɛ bɑʃlɑp, tʃekisi wilɛ tɛŋ polūni tymylɛp ɛkɛp q(oj)ɑp ā(l)silɑ ɣodzɑm, qozɑ kɑllisi qilip ā(l)silɑ ɣodzɑm, dɛp xoʃ ɛtkili tū(τ)di. lɑlɑ qɑlpɑq ɑdɑʃ køziniŋ dzijiki ji(τ)-t(i)lip ketiʃigɛ bɑqmɑj kōnɑ tɑɣā(τ)ɣɑ sɑmɑn tiqqɑndɛj, kōnɑ ojlɛkkɛ pɑxɑl tiqqɑndɛj ɑʃni tiqqili tū(τ)di. mɛn tā(τ) lewidɛ oltuτup geliŋizɣɑ ɑʃ tuτup ølɛ̄(τ)siz, kɑpiτ dɛp

qā(ʈ)ɣap oltū(ʈ)sam, taladin bij gadaj kijip ɣolda wil ε̄ (n) sā(l)ɣili qopawjyj(y)tu. paʃʃamu ølt ȳ (ʈ)sε bij eɣiz gεp sojap øltyj(y)tkεn, desεm, hε, nemi gεp dijtu. halwini hekim jesε, tajaqni jitim jεmtu, desεm, qeni hekim dijtu. εjnε, katniŋ astida dεp q(oj)ap talāɣa tʃiqip tū(ʈ)dum. ziwidixan tʃiqiptu, ton, p ī dziliʈ(i)ni. qeqip. tuʈā(ʈ)ɣa tāqεt joq, qilā(ʈ)ɣa āqεt, baʈitqan j ε̄ (ʈ)wō(l)sa, bā(ʈ)-saq, tuʈ(u)tqan j ε̄ (ʈ) wō(l)sa. tū(ʈ)saq, sajiqi kijgεn bizniŋ εdεmdi, heli tʃiqsa øltyʈytu, dijtu. andaɣ wō(l)sa m ī nɣa maŋsila, ī nɣa bā(ʈ)sam, lala qalpaq adaʃ tʃiqiptu dzynni s ø̄ ʈεp. øjgε kijiptim ɣεm bilεn, eʈi sε(li)pti dεm bilεn, søŋgitʃεın bεʃ pā(ʈ)tʃε boldi, alti putʃuq dijtu. xa-p(a) (b)ommaŋlā(ʈ) adaʃ jeni bō(l)ɣan iʃ jeni bolā(ʈ), dedim. qosiqamniŋ tegidε siz pesini øltyʈyp zεgyndigε εj qi(l)ɣan bō(l)sima bij qutɬadam dedim. øtεp ytʃεjlεn bij maŋɣili tuʈuptyk, bij nεtʃtʃi kyn jol jyʈyp bij j ε̄ (ʈ)gi k ε̄ (l)sεk, tawiɣazniŋ qomuʃluqidεj bij ɣol qomuʃluqqa tʃyʃtyk. qomuʃniŋ pøpytʃεkliʈini køʈεp bu j ε̄ (ʈ)niŋ buɣdajliʈiɣa uʈuq sā(l)misimu ynytkεn, suɣā(ʈ)misimu

baʃ tā(ɾ)titkɛn, bij øj sɛ(li)p oltū(ɾ)saq dijtu. andaɣ wō(l)sa bij øj se(li)ŋlā(ɾ) desɛm, bizniŋ lala qalpaq adaʃ xoxida bālā, jantaxta tygɾyk, tʃiɣda wasa, jekɛndɛ pɛɾmal qeqip bij øj sa(li)ptu, ajwanliɾi qaʃqā(ɾ)tʃi, søŋgɛtʃliɾi bɛʃ pā(ɾ)tʃi, qix bij hodzɾuluq, wasa dzup ajwan saɾajliɣ, qoŋ patsa, baʃ patā(ɾ)niŋ ō(ɾ)ni joq, baʃ patsa, qoŋ patā(ɾ)-niŋ ō(ɾ)ni joq. øj - imaɾɛtlima pytti, ziwidixan bil ɛ̄ (n) miʃɛdɛ oltɣatʃ tujuŋlā(ɾ), biz øjdin tʃiqqili biɾ jil on ikki aj wolaptu, mɛhɛllidɛ biz bujan tʃiqqandin kejin nemɛ hadis wolaptu, dɛp iʃik ajliɣa kijsɛm, bizniŋ mɛzlim: woj gadaj anam ølsɛ, dadam ølsɛ, sɛn tokā(ɾ) ɾawapni qoltuqlap kōtʃida jyɾɛmsɛn dijtu. waj mɛzlim xap(a)(b)ommaŋlā(ɾ), ølgɛnniŋ kɛjnidin ølgili wō(l)majtu, maŋ øjgɛ kijili, anaŋlidin, dadaŋlidin tɛkkɛn miɾazni toɣɾi qi(li)ŋlā(ɾ), kijpikimni nɛm qi(l)ɣutʃilik bij nɛ̄ (ɾ)sɛ qɛ(li)mmitu maŋa desɛm, anamdin muʃu tɛgdi, dɛp biɾ sewɛttɛ kōna dzuwiniŋ jitluqini atʃiqiptu. dadaŋlidin nemɛ tɛgdi desɛm, bij ala qandzuq atʃiqiptu, qū(j)ɾuqi joq. qeni buniŋ qū(j)ɾuqi desɛm, tʃoŋ atʃimiz wilɛn ʃeɾikti, kesip boɣdzumis(i)qa seliwaldi dijtu. jalaqqa waɣlap abdan beqiŋlā(ɾ) dedim. ʃundaɣ oltū(ɾ)sam lala qalpaq adaʃ iʃiktin kijiptu. ziwidixan

joq, qeni ɑdɑʃ ziwidixɑn desɛm, qojɑŋlā(ɾ) ɑdɑʃ ɑndɑɣ ziwidixɑnni, dijtu. ɑxʃɑmlixtɑ oltuɾup ɣittɛj bijni qojdi, iʃtmɛs wolɑp oltū(ɾ)sɑm, dzɛɾttɛj bijni qojdi, ziwidixɑn tujxustɑ qojɑp sɑldi woɣɑj, xidzil qi(l)mɑj dɛp oltū(ɾ)sɑm koɾttɛj bijni qojutu. ziwidixɑndin jɑɾim (ɾɑjim) bij jeniptu.

ziwidixɑnni tɑwiɣɑzdɑ tɑʃliwetip bijɑn kijdim ɑdɑʃ dijtu. osā(ɾ)ɣɑq ziwidixɑnniŋ qeʃ(i)qɑ ikkindzi tʃiqmiduq.

eqilliq wizir

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېرىيە ناھىيىسى قاچۈندىن ئابۇبەكرى
1956. 11. 27 نىياز

bir padiʃaniŋ ytʃ wizirisi wejkεn. padiʃa ytʃ wizirimni sinap baqaĵ dεp aldiɣa qatā(r) tū(r)ɣuzdi. padiʃa turup mandā(ɣ) bāla t ɷ rusqa qā(r)lap, tiʃiq, tε(pi)p kij, dɪdi. heliqi wizir jugurup talaɣa tʃixti. talada aptapliq ɷ qu(r)da bir jaliŋatʃ oltuᴛup, ij wizir, nε̄gε warisε̄ (n), dɪdi. heliqi wizir: tʃiq, tε(pi)p kijgin, dɪdi, dɪbdi, nɪmigε qā(r)lap dɪdi, dεp sō(r)di. bāla t ɷ rusqa qā(r)lap, dɪdi. heliqi jaliŋatʃ: xarεt εkijgin dɪdi. heliqi wizir tʃiqip xarεtni elip kijdi. heliqi jaliŋatʃ: ij xarεt nε̄gε warisε(n), dεp sō(r)di, heliqi xarεt: padiʃa qitʃiriptimiʃ dɪdi. jaliŋatʃ: sεn kirip, øjnyŋ wasisi tʃy(ʃy)p kεtkεn oxʃajtu, gεp qilmaj, ʃuni qeqip bɪrip tʃiqsaŋ, padiʃa gεp sō(r)majtu, dɪdi. xarεt kirip gεp sō(r)maj wasini qeqip bɪrip gεp qilmaj tʃi(qip)kεtti. jine bir wizirni tamɣa bij qā(r)lap, tʃiq, tε(pi)p kijgin dɪdi. heliqi jaliŋatʃ turup ij wizir nε̄gε warisε̄ (n) dεp sō(r)di. wizir turup dɪdiki: padiʃa tʃiq, tε(pi)p kijgin, dɪdi.

nɪmigɛ qɑ(r)lɑp dɪdi, jɑliŋɑtʃ: tɑmɤɑ qā(r)lɑp, dɛp dzuwɑp b ɛ̄ (r)di. hɑzir bir sugɑɤtʃi ɛkijgin, dɪdi. wizir sugɑɤtʃini elip kiribdi, ij sugɑɤtʃi n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n) dɛp sō(r)di. sugɑɤtʃi: pɑdiʃɑ qitʃiriptimiʃ, dɪdi. sɛn hāludɑ lɑjni ɪtip, gɛp qilmɑj kirip, suwiɤi tʃy(ʃy)p kɛtkɛn oxʃɑjtu, ʃuni sugɑp bɪrip tʃiq, pɑdiʃɑ sɛndin gɛp sō(r)mɑjtu, dɪdi. jinɑ bir wizirgɛ sɑqilini bir sijlidi, beʃ(i)ni bir sijlidi, tʃiq tɛ-(pi)p kijgin dɪdi. heliqi wizir jugurup tɑlɑɤɑ tʃiqti. heliqi jɑliŋɑtʃ, hɛj wizir n ɛ̄ gɛ wɑris ɛ̄ (n), dɛp sō(r)di. wizir turup ejttiki: pɑdiʃɑ, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi. jɑliŋɑtʃ: nɪmigɛ qā(r)lɑp dɪdi, dɛp sō(r)di. sɑqilini bir sijlidi, be-ʃ(i)ni bir sijlidi, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin, dɪdi, heliqi wizir. sɛn tʃiqip sɑqili qɑrɑ, beʃ(i)niŋ tyki ɑq ɛdɛmdin bijni ɛkijgin dɪdi. heliqi wizir tʃāsuniŋ itʃini jugurup istɛp kɪlitti, bir kōtʃidin bir ɛdɛm tʃiqti. u ɛdɛmniŋ utʃus(i)tɑ ʃyk jydyglyg, qol(i)dɑ hɑsɑ, pātʃiqidɑ tʃ ɷ ruq. qā(r)lisɑ, u ɛdɛm sɑqili qɑrɑ, beʃ(i)niŋ tyki ɑq ɛdɛmkɛn. ij ɛdɛm sizni pɑdiʃɑ qitʃiritu, dɛp heliqi ɛdɛmni elip kɛldi. jɑliŋɑtʃ, ij ɛdɛm, siz n ɛ̄ gɛ wɑrisiz, dɛp sō(r)di. pɑdiʃɑ qitʃiriptimiʃ, dɛp dzuwɑp b ɛ̄ (r)di. siz qō(r)qmɑŋ, pɑdiʃɑ sizdin gɛp sorutu; sizniŋ

saqiliŋiz qariken, beʃiŋizniŋ tyki aq ken, sewep nıme, dep sō(r)sa, saqilimdin beʃimniŋ tyki jigim(ɛ)beʃ jaʃ tʃoŋ, deŋ dıdi. heliqi edem, esselamu elejkym padiʃaji alem dep, padiʃaniŋ aldiɣa kijdi. padiʃa turup ejttiki, ij edem, sizniŋ beʃiŋizniŋ tyki aqken, bu saqiliŋiz qariken, sewep nıme dep sō(r)di. heliqi edem: saqilimdin beʃimniŋ tyki jigim(ɛ)beʃ jaʃ tʃoŋ, dıdi. sewep nıme dep padiʃa jina sō(r)di. heliqi edem, anamdin tuɣulɣan waxtimda beʃimniŋ tyki wilen tuɣuluptimenken, jina jigim(ɛ) beʃ jaʃqa kijgen waxtimda saqilim tʃiqiptu, dep heliqi edem tʃi(qip)ketti. padiʃa ejttiki, ij wizirlā(r), saŋa buni kim ygytyp qojdi, dıbdi, wizirlā(r) dıdiki, Yzymyz byldyk. ij wizir, sen mınıŋ dilimdiki iʃni qajdaɣ bilisɛ̄(n), dep sijaset qi(li)bdi, wizirlā (r) turup ejtti: talada bir jaliŋatʃ ō(l)turutu, ʃu ygytyp qojdi, dıdi. padiʃa dıdiki, hazir jaliŋatʃni elip kijgin, dep emir qildi. wizir jug(r)up jaliŋatʃniŋ qeʃ(i)qa tʃiqti. ij edem sıni padiʃa qitʃqiritu, dıdi. qajdaɣ qi(li)tken, padiʃa mıni, mınıŋ quŋamda tambal bō(l)musa, utʃamda køŋlek bō(l)musa, men jaliŋatʃ padiʃaniŋ jeniɣa kijmejtmɛ̄(n), dıdi. wizir kirip padiʃaɣa aŋlatti. padiʃaɣa aŋlitibdi, padiʃa ij wizir ɣezinige kirip ıgin etʃiqip kijgyzyp ekijgin dep emir

qildi. wizirlā(r) ɣɛzinigɛ kirip birsi aldi altun nɛʔlɛj, birsi aldi q ɷ luɣa altun tadz, bijsi aldi jaxʃi bir ton, birsi aldi q ɷ luɣa altun kɛmɛr, ɛtʃiqip jaliŋatʃqa kijgyzdi. jaliŋatʃ padiʃa sypɛttɛ bir jigit boldi. padiʃaniŋ qeʃ(i)qa kirdi. ɛssɛlamu ɛlɛjkym, padiʃaji alɛm. wa ɛlɛjkym ɛssɛlam, ij ɛdɛm, siz nɛ̄din dɛp sō(r)di. heliqi jigit dɪdiki: mɛn muʃu ʃɛhɛrdin. siz kimniŋ balisi dɛp sō(r)di. mɛn palani bir bajniŋ balis(i)tim, biz ytʃɛjlɛ bij tuqqandyk, jɪgili joq, kijgili joq, bir akam ɣora jɪgili berip ɣoruɣa qej(i)lip Ylɛp qā(l)ɣan, bir akam yzmɛ jɪgili berip yzmigɛ qej(i)lip Ylɛp qa(l)ɣan, mɛn isliniŋ aptapliq oqū(r)da olturubdim, dɪdi. siz talada olturup mɪniŋ dilimdiki iʃni qajdaɣ bildiŋiz dɛp sō(r)di.

bāla torusqa qā(r)lap tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi, dɛbdi, wasisi tʃy(ʃy)p kɛtkɛn tʃeɣ(i)wā(r), xarɛt ɛkijgin dɛbdim, jana bir wizir tamɣa qā(r)lap tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi dɛbdi, tamniŋ suwuɣi tʃy(ʃy)p kɛtkɛngɛ oxʃajtu, bir suwaɣtʃi ɛkijgin dɛbdim, jina bir wizir beʃ(i)ni bir sijlidi, saqil(i)ni bir sijlidi, tʃiq, tɛ(pi)p kijgin dɪdi dɛbdi, beʃ(i)niŋ tyki aq, saqili qara bir ɛdɛm ɛkijgin dɪdim, padiʃa turup dɪdi, sɛn najiti eqilliɣ ɛdɛmkɛn, dɛp ytʃ wizirniŋ ō(r)nuɣa heliqi jaliŋatʃni wizir qildi. ij wizir, sizniŋ etiŋiz nɪmɛ dɛp sō(r)di. mɪniŋ etim ajas dɪdi. wizir bilɛn padiʃa bɛʃ - on

kyn bir øjdɛ oltū(r)di. wizir turup dɪdiki, ij pɑdiʃɑji ɑlɛm, islɛ jezidiki ø̄ (j)gɛ tʃiqip bō(l)ɣutʃilɛkki bir x ɷ tun ɛ(li) pb ɛ̄ (r)sɛk, b ɷ lɑmtiki, dɛbdi, pɑdiʃɑ ejttiki, nɑjiti jɑxʃi b ɷ lutu. wizir bir kyni jolɣɑ tʃiqti.bir ɛd ɛmniŋ ā(r)qis-(i)tin jɛtti. ij ɑkɑ n ɛ̄ gɛ bɑrisiz, dɛp sō(r)di. heliqi ɛdm ø̄ (j)gɛ bɑritm ɛ̄ (n) dɪdi. billɛ kɪtili ɑkɑ, dɛp billɛ mɑŋdi. bir j ɛ̄ (r)gɛ berip, ɑkɑ bir tɑj - tYkyn minip kɛtsɛk dɪdi. heliqi ɛdɛm dɪdi: buj ɛ̄ (r)dɛ jɑ ɪg ɛ̄ (r), jygɛn bō(l)musɑ ɛlliniŋ kønd ɛ̄ (r)migɛn tejini qɑjdā(ɣ) minip kɪtis ɛ̄ (n)? jinɑ bij j ɛ̄ (r)gɛ bā(r)di, heliqi wizir turup ejtti: ɑkɑ mijɛgɛ bir kɛwryk se(li)p q(oj)ɑp kɛtsɛk dɪdi. heliqi ɛdɛm dɪdi: jɑ buj ɛ̄ (r)dɛ tʃot bō(l)musɑ, jɑ k ɛ̄ kɛ bō(l)musɑ, jɑ jeqindɑ dirɑx bō(l)musɑ,bij ɛ̄ gɛ qɑjdā(ɣ) kɛwryk se(li)p q(oj)ɑpkɪtis ɛ̄ (n), dɪdi. jinɑ bir j ɛ̄ (r)gɛ bā(r)di. ɑkɑ Yjiŋizniŋ dɪmi bā(r)mɑ dɛp sō(r)di. heliqi ɛdɛm dɪdiki: hoj, bu dɪmi jɔq øjmu bā(r)mikinɑ dɪdi. jinɑ bir j ɛ̄ (r) gɛ bā(r)di, ɑkɑ, Yjiŋizniŋ tʃiriɣi bā(r)mɑ dɛp sō(r)di. tʃiriɣi joq øjmu bā(r)mikinɑ dɛp nɑjiti ɑtʃtʃiɣlidi. heliqi

ɛdɛm øjgɛ bā(r)di. unuŋ nαjiti tʃirαjliɤ bir qizi bejdi, qizi sō(r)diki: ij dαdα hɛr dαjim bij jɛ̄(r)gɛ bā(r)silα, tʃirαjliɤ kɪlittilɛ, bu nowɛttɛ nαjiti αtʃtʃiɤlαp kɪplα, bij kiʃi bilɛn bir nɪmɛ dij(i)ʃip qαllimiki dɛp sō(r)di. bir jɛ̄(r)gɛ kɛ̄(l)-sɛm bir oɤri ā(r)qαmdin jɛtti, dɛp wizirniŋ qi(l)ɤαn gɛplirini qiziɤα dɛbdi, qizi turup hα dαdα ʃunuŋɤimu αtʃtʃiɤlαplα, tαj - tYkyn tutup minip kɛtsɛk dɪgini birdin hαsα elip tej(i)nip kɛtsɛk dɪgini, kɛwryk sɛ(li)p qojsαq dɪgini siz kitʃikkɛn, mɛn joɤαn kɛn, mɛn jydywαlαj dɪgini, Yjyŋizniŋ dɪmi bā(r)mu dɪgini jαmαn sɪgiŋiz bā(r)mu dɪgini, Yjyŋizniŋ tʃiriɤi bā(r)mu dɪgini tʃirαjliɤ qiziŋiz bā(r)mu dɪgini, dɪdi. dαdisi gɛp qilmαj kirip øjdɛ jαtti. heliqi qiz bαliniŋ bir dαnɛ dɪdiki bejdi, dɪdɛk bilɛn billɛ jαɤ, goʃ biɛn jαxʃi bir kYmɛʃni sαldi, kYmɛʃni ɛ(li)p q(oj)αp bir qαzαn tʃøtʃyrini ɛtti, rαs bij αjαqqα jyz jeɤidin, tʃøpliridin ussup bir nαnni jepip kymɛʃni dostuɤαnɤα jøgɛp, ij dɪdɛk ā jɛ̄(r)dɛ bir ɛdɛm jetip qα(li)ptu, αpir(ip) pɪrip kɪlɛm-sɛ̄(n) dɪbdi, αpir(ip) pɪrip kɪlɛj dɪdi. gɛp sō(r)musα gɛp qilmαj bɪrip kɛ̄(l)gin, nɪmɛ dɛp iwɛtti dɛp gɛp sō(r)sα, hαwα mαnαm, jultuz ɤɛliwɛ, αj pytyn dɛp bɛ̄(r)gin dɪdi.

bilɛms ɛ̄ (n) dɪdi, bylytm ɛ̄ (n) dɪdi, dɛp bɑqqinɑ qeni dɪbdi, sɑjiqi gɛplini dɪdi. hɛ mɑŋ, dɛp dɪdɛkni jolɣɑ sɑldi. dɪdɛk ɑʃni, kYmɛʃni kYtyrɛp bir jɛ̄ (r)gɛ beribdi, dɪdɛkniŋ bir ɑdiʃi uʃridi, hoj dɪdɛk sɪniŋ mɛndin bɪlɛk bir n ɛ̄ (r) sɛŋ bɑ̄(r)ɣɑ oxʃɑjtu. dɛp kɑlliɣɑ ikki hɑppɑ, qoŋɣɑ ikki pɑʃpɑ bilɛn urdi. kYmɛʃniŋ putʃuqini jɪwɑldi. ɑʃniŋ jyz jeɣini, tʃYpini itʃiwɑldi. putʃuq kymɛʃni, sujuq ɑʃni kYtyrɛp wizirniŋ qeʃ(i)qɑ bɑ̄(r)di. hoj ɑkɑ, xenim muʃuni sizgɛ iwɛtibdi. hɛ, ɛkiliŋ, xeniŋiz nɪmɛ dɛp iwɛtti? dɪdɛk turup dɪdiki, hɑwɑ mɑnɑm, jultuz ɣɛliwɛ, ɑj pytyn dɛp iwɛtti. xeniŋizɣɑ iwɛtkili heʃ n ɛ̄ (r)sɛm joq, ɑʃu sYgɛttin bir siqim ʃiwiq ɛkiliŋ dɪdi. dɪdɛk berip bir siqim ʃiwiqni elip kɛldi. dostuɣɑnɣɑ jøgɛp, xeniŋiz gɛp qilmisɑ, gɛp qilmɑj ø̄ (j)gɛ ɛkirip dɔstuɣɑnni nɪmɛ dɛp b ɛ̄ (r)di dɪsɛ, hɑwɑ ɷ tʃuq, jultuz tʃ ɷ tʃuq, ɑj putʃuq dɛp b ɛ̄ (r)di dɛŋ dɪdi. hoj dɪdɛk sɛn kYmɛʃniŋ putʃuqini, ɑʃniŋ jyz jeɣi bilɛn tʃYpini n ɛ̄ gɛ b ɛ̄ (r)diŋ, dɛp dostuɣɑndiki ʃiwiqni elip heliqi dɪdɛkni ū(r)di. dɑdisi uxluɣɑn j ɛ̄ (r)din q ɷ pɑp ɑritʃiliwɑtti. u wizir jenip ʃ ɛ̄ (hɛr)gɛ kijip kɛtti. pɑdiʃɑ turup ejttiki: ij

wizir nɛ̄ gɛ bā(r)diŋiz. wizir: siligɛ x ω tun gɛplɛʃkili beribdim, dɪdi. mɛn bō(l)sɑm kɑttɑ bir pɑdiʃɑ bō(l)sɑm, siz bō(l)siŋiz ytʃ wizirniŋ ō(r)niɣɑ bō(l)ɣɑn bir wizir bō-(l)siŋiz mɪniŋ ɑt-ɑw(r)ujumni buzup, pijɑdɛ tʃiqipsiz, bunuŋ bijni hɛrgiz ɑndā(ɣ) iʃni qilmɑŋ dɪdi. jɑnɑ bɛʃ-on kyn øtti. wizir turup x ω tunni bir gɛpliʃip kijsɛm b ω-lɑmtiki dɪdi.pɑdiʃɑ toxtɑŋ dɛp Yzi minitqɑn bir ɑtni t ω-qup bɛ̄ (r)di. wizir ɑtqɑ minip, qizniŋ qeʃ(i)qɑ tʃiqip tojluqni ytʃ dɑnɛ gōhɛrgɛ gɛpliʃip kijdi. pɑdiʃɑ ejtti, ij wizir tʃiqip kɛldiŋizmu? wɑj, tʃiqip kɛldim. ij wizir ɑt jɑxʃi, ɑbdɑn ɑtmikɛn? wizir: wɑj pɑdiʃɑji ɑlɛm, nɑjitɛn jɑxʃi, bɪlɛn ɑtkɛn, ʃuɣunisi bir kɑlɑ ɪmip se(li)mmidiki dɛjt-mɛ̄(n) dɪdi. pɑdiʃɑ ejtti, hɑzir ɑtni ā(l)ɣɑn ɛdɛmni elip kijgin, dɪdi. u ɑtni ā(l)ɣɑn ɛdɛm kɛldi. ij ɛdɛm, ɑtni qɑj-dā(ɣ) beqibdiŋiz, dɪdi. u ɛdɛm ejttiki, wɑj pɑdiʃɑji ɑlɛm, bu ɑtniŋ ɑnisi Ylɛp qelip, bir zɑtliɣ kɑlimiz bejdi, ʃuni ɪmitip beqibdyk, dɪdi.pɑdiʃɑ ejtti, ij wizir, bunuŋ kɑlɑ ɛmgin(i)-ni qɑjdɑ(ɣ) byldyŋ dɪdi. wizir ejtti, ij pɑdiʃɑji ɑlɛm, sudin tʃiqi(p) p ω lɑp ā(r)qɑ pɑtʃiqini silkijtkɛn, ʃuŋɑ kɑlɑ ɪmip se(li)mmidiki, dɪdim. pɑdiʃɑ mijɛgɛ nɑn ɛtʃiqiŋlā(r) dɪdi. nɑnni jɛp olturup, wizir: ij pɑdiʃɑji ɑlɛm, islɛ bir nɑwɑjniŋ

bɑlisimidiliki dɪdi. ɑɣizdin tʃiqā(r) hɑmɑn pɑdiʃɑ, hɑzir ɑnɑmni qitʃiriŋlā(r) dɪdi. ɑnisi jɪtip kεldi. pɑdiʃɑ: ij ɑnɑ mεn kimniŋ bɑlisi dɪdi. ɑnisi wɑj bɑlɑm, siz mɪniŋ bɑlɑm, dɑdiŋiz pɑlɑni pɑdiʃɑ dɪdi. pɑdiʃɑ rɑstiŋizni dεŋ, mεn sizni øltyryt-m ε̄ (n) dɪdi. wɑj bɑlɑm mεn pɑdiʃɑdin bir kɑm qix dɑnε qiz tuqqɑn. jɑnɑ eɣij qɑttim. pɑdiʃɑ ʃikɑrɣɑ mɑŋdi, εmdi sεn qiz tuɣsɑŋ Yzεŋnimu kYmyt ε̄ (n), bɑlɑŋnimu kYmyt-m ε̄ (n) dεp εmir qilɣɑn. pɑdiʃɑ ʃikɑrdin k ε̄ (l)gytʃε qiz tuɣdum. ɑɣziɣɑ εmtʃεk sā(l)mɑj bɑzā(r)niŋ itʃini bɑqsɑm bir nɑwɑjniŋ xot(u)ni ω ɣɑl tuɣuptu, ʃunuŋɣɑ tigiʃip bɑqqɑn. sizniŋ εsli tYrεlgεn jɪriŋiz nɑwɑjniŋ bɑlisi. ɑɣziŋizɣɑ εmtʃεk selip bɑqqɑn ɑniŋiz mεn, dɑdiŋiz pɑlɑni pɑdiʃɑ dɪdi. pɑdiʃɑ ejtti, ij wizir mɪniŋ pɑdiʃɑniŋ εmεs, nɑwɑjniŋ bɑli-s(i)liqimni qɑjdā(ɣ) byldyŋ, dɪdi. wizir ejtti: ij pɑdiʃɑji ɑlεm, nɑnniŋ oŋ jyzigε bij, tεt ȳ (r) jyzigε bij qā(r)lɑ(p) peqip jεjtlikεn, ʃuŋɑ nɑwɑjniŋ bɑlis(i)mikin dεbdim, dɪdi. bεʃ-on kyn øtti. wizir: ij pɑdiʃɑj ɑlεm x ω tunni εk ε̄ (l)-sεk b ω lɑmtiki dɪdi. pɑdiʃɑ jɑxʃi b ω lutu, dεp ɣεzinidin ytʃ dɑnε gōhεr ε(li)p pε(r)di. pɑdiʃɑ: ij wizir gōhεr jɑxʃimikεn dɪdi. wizir: wɑj pɑdiʃɑji ɑlεm, nɑjiti jɑxʃi, bɪlεn

gōhɛrkɛn. moʃu bijsiniŋ itʃidɛ bij dzαndā(r) bā(r)mikin dɛjtm ɛ̄ (n) dɪdi. pαdiʃα gōhɛrni tʃeqiŋlā(r) dɪdi. wizir, ij pαdiʃαji αlɛm, gōhɛrni tʃαqmisαq, bir gōhɛr dɪgɛn bir ʃɛhɛrniŋ bαhαsi, dɪdi. pαdiʃα: jαq, tʃeqiŋlā(r) dɪdi. gōhɛrni tʃαqti, itʃidin bir dαnɛ qurut køk mαjsα tʃiʃlɛlig tʃiqti. pαdiʃα: ij wizir, jα d ɛ̄ zi bō(l)musα, jα tʃeki bō(l)musα bunuŋ itʃidɛ dzαndā(r) bā(r)liqini qαjdā(ɣ) byldyŋ dɪdi. wizir: q ɷ lαmɣα issiɣ urunubdi, ʃuŋα dzαndā(r) bā(r)-miki(n) dɪbdim, dɪdi. pαdiʃα bɪlɛk jαnα bir gōhɛr e(li)p b ɛ̄ (r)di. pαdiʃα: ij wizir, x ɷ tʃunni ɛkilɛmsiz, dɪdi. wizir ɛkilɛj dɪdi. pαdiʃα ɛmisɛ, x ɷ tunni ɛkiliŋ, ɪginmα kijmisun, jαliŋαtʃmα k ɛ̄ (l)misun, pijαdimα mαŋmisun, u-lαqqimα minmisun, sykygimα tʃiqmisun, pαltuktimα tu(r)misun, dɪdi. wizir jαxʃi b ɷ lutu, dɛp qαssαp bαziriɣα bā(r)di. bɛʃ - tøt qojnuŋ tαʃ etini sojdā(r)di. sɛjpuŋ qe-ʃ(i)qα bā(r)di, ytʃ - tøt j ɛ̄ (r)din qαdαp bij tʃαpαn tɛj-jā(r) qildi. xαrɛt qeʃ(i)qα bā(r)di, bir pɛltɛŋni tɛjjā(r) qildi. qizniŋkidɛ bα(r)di, qizniŋ itʃigɛ hɛr tyrlyg ɪgin - αjαɣlā(r) kijgyzdi. teʃ(i)qα goʃ tʃαpαnni kijgyzdi. qizni pɛltɛŋgɛ αldi, wizir ikki tɪrɛptin tutup kyt ɛ̄ (r)di. αpirip

padiʃaniŋ paltukus(i)ta qojdi. padiʃa ʃundaɤ qā(r)lidi, qip-qizil goʃ kYrɛndi, jana bir qā(r)lidi, hɛr qisma ɪgin bilɛn kyrɛndi, jana bir qā(r)lidi ja sykygɛ tʃiqmaptu, ja puti paltukta tū(r)maptu. ʃuni kø(r)di. wizir qizni padiʃaɤa nika qildi. ulā(r) b ɷ luʃap ʃu øjdɛ qaldi.

x x x

muhurluɣ dzi

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېرىيە قاچۇندىن ئابۇبەكرى نىياز.
1956. 11. 27

tɛriqi bir miŋ ytʃ jyz ottuz t ɷ xi, jilɑn, dzydzi jiliniŋ kirginidɛ mɛnki ɑʃxɑnɑ kɛntilig qerin ʃɛhɛrlig pāni ɣ ɷ-dzikɑmniŋ oɣli qɑzinɑxun, tʃYmytʃɑxun, tɑwiqɑxunlɛr durmiz, ɑndɑɣ ixrɑri ʃɛri qilduqki, tʃYtʃyriwejkɑmniŋ oɣli mɑntɑ ɑxun, jutɑzɑ hɑdzimniŋ qizi qɑtlimixɑnni mɛn mɑntɑ ɑxun ɑ̄(l)ɣili on kɑm toqqus kyn b ɷ lɑwidi, mɛn mɑntɑ ɑxun x ɷ tunum qɑtlimixɑnni ɑʃ ɪtip bɪriŋ dɪbdim, x ɷ-tunum qɑtlimixɑn tʃYtʃyrigɛ z ɛ̄ (r)dɛk, gɑŋpɛngɛ tuz, hɑlwuɣɑ pū(r)tʃɑq, poluɣɑ tʃɑmɣū(r) selip ɑʃ ɪtiptu. buni sizgɛ kim ygɛtti dɪsɛm, dɑdɑm jutɑzɑ hɑdzim, ɑnɑm mɛmpɛzixɑn dɛjtu. ɑniŋiz bilɛn dɑdiŋiz nɑhɑjiti ɛski ɛdɛmikɛn, dɪsɛm, x ɷ tunum qɑtlimixɑn tʃɑtʃrɑp kɪlip mɛn mɑntɑ ɑxunni ikki pā (r) tʃɛ qilip ɑtqinidɑ, dɑdɑm tʃYtʃyriwejkɑm kirip: qɑjdɑɣ, mɛzlim kiʃi dɪgɛn ɛr kiʃini

tʃuwup ikki pā(r)tʃɛ qilip atidu dɛp ā(r)qis(i)qa jenip qalpaqlirini qiŋlap, qazan ʃɛridin kirip, tʃYmyʃ dɛrwazisi bilɛn tʃiqip, ajaq nɛ̄ pilirigɛ minip q ω ʃuq hasilirini tejinip, jeʃil hɛlɛmlirini qoltuqlap, dostuɣan mɛjdaniɣa tʃiqip, sɛp ras b ω lap tū(r)di. ɛltʃigɛ̄ (r)likkɛ siqmaq axunni iwɛtti. siqmaq axun jɪtip bā(r)ɣutʃɛ atiliri jutaza hadzim, anisi mɛmpɛzixan, qizi qatlimixanlɛr kirip ʃɛndziŋpo idarisi tʃinantʃɛ darinɣaɛ̄zi qilɣinida xoʃaŋ top beʃim, ʃuʃaŋ dōɣi wegimgɛ pijlinip tʃiqqanlirida jut kattiliri lɪgɛn hadzim, kāsaŋ ɣ ω dzikam, tawaq axunlɛr ariɣa tʃyʃyp, umdaɣ iʃni hɛrgiz qilmiɣandur dɛp atisi jutaza hadzim, anisi mɛmpɛzixan, qizi qatlimixanlɛrni qitʃqirip elip kɪlip, qatlimixandin gɛp sorap, qatlimixanniŋ tʃYtʃyrigɛ zɛ̄ (r)-dɛk, gaŋpɛngɛ tuz, halwiɣa pū(r)tʃaq, poluɣa tʃamɣū(r) selip ɛtkini rasliqi tʃiqip bunuŋ bijni umdaɣ aʃ ɛtmɛs boldum, qatʃan ʃu aʃni mɛn ɛtsɛm, mɛn qatlimixanni jaqqa selip puʃurup, anam mɛmpɛzixanni qazinaxunlɛrgɛ selip puʃurup, dadam jutaza hadzimni qasqanɣ ω dzikamɣa selip puʃurup, ajaq axunlɛrgɛ elip, kojza bājlɛrni selip, dostuɣan mɛjdaniɣa e(li)p kɪlip hɛmmini kamtu qilip, hamham dɛrwazisidin øtkyzɛp kikirtɛk jollirida maŋdurup atʃtʃiɣ

ytʃɛgisidɛ tū(r)ɣuzup qō(r)sɑq zindɑnidɑ bir kɪtʃɛ - kyndyz jālɑp køt dɛrwɑzisidin bɑjɑwɑnɣɑ pālisɑ, ɛslɑ wɑbɑl bolmɑjdur dɛp ixrɑrimizdin muhurluɣ dzi toxtutup qojduq. mɛdzlistɛ imɑmi supur ɑxun, muɛzzin tɑxtɑ n ɷ ɣutʃɑxun, gɛzni top beʃim, tykyʃ dōɣilɛr ʃɑjit.

3. تىل ئۆمەنلەش

1956 . 12 . 9 (چىرادىن خاتىرىلەنگەن)

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئەركىن ئېلى، لەقىمى: خاپان

1. tøt ɑlɑ wɛl ujɣɑ tøt ɑlɑ wɛl tøʃtā(r)tqu.

تۆت ئالا بەل ئۇيغا تۆت ئالا بەل تۆشتارتقۇ.

2. tøt køk ɪʃɛkkɛ tøt køk tøʃtā(r)tqu.

تۆت كۆك ئېشەككە تۆت كۆك تۆشتارتقۇ.

3. qiljō(r)ɣɑ qil tYpys(i)tɛ jōɣuljɑl(i)ɣɑjmu, jōɣul(i)-jɑmmiɣɑjmu?

قىلىيورغا قىل تۆپىسىدە يورغىلىيالىغايمۇ، يورغىلىيالمىغايمۇ؟

4. bij beɣijtɑq beɣijtɑq, bɑɣri qɑrɑ beɣijtɑq

(ئون قېتىم تەكرارلاش كېرەك)

بىر بېغىرتاق بېغىرتاق، باغرى قارا بېغىرتاق.

5. syzyk sunuŋ b ɷ jidɑ seriɣ sYgɛtniŋ tywidɛ mɪniŋ bir dzup seriɣ sijliɣ sundukum bejdi, jildɑ bir dzup seriɣ sijliɣ sunduklɑjtti, bi jil n ɛ̄ dɛ seriɣ sYgɛtniŋ tywidɛ bij dzup seriɣ sijliɣ sunduk sundukliɣɑntu?

سۇزۇك سۇنىڭ بويىدا سېرىق سۆگەتنىڭ تۈۋىدە مېنىڭ بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇكۇم باردى، يىلدا بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇكلايتتى، بۇ يىل نەدە سېرىق سۆگەتنىڭ تۈۋىدە بىر جۈپ سېرىق سىلىق سۇندۇك سۇندۇكلىغاندۇر؟

6. mεn qejnɑnɑm bilεn bij un tɑsqɑʃmɑxtʃidim, tɑsqɑʃsɑmmɑ bij tɑsqɑʃmɑxtʃidim, tɑsqɑʃmisɑmmɑ bij tɑsqʃmɑxtʃidim.

مەن قېيىن ئانام بىلەن بىر ئۇن تاسقاشماقچىدىم، تاسقاشساممۇ بىر تاسقاشماقچىدىم، تاسقاشمىساممۇ بىر تاسقاشماقچىدىم.

7. mεn qejnɑnɑm bilεn bij toxmɑxlɑʃmɑxtʃidim, toxmɑxlɑʃsɑmmɑ toxmɑxlɑʃmɑxtʃidim, toxmɑxlɑʃmisɑmmɑ toxmɑxlɑʃmɑxtʃidim.

مەن قېيىن ئانام بىلەن بىر توخماقلاشماقچىدىم، توخماقلاشساممۇ توخماقلاشماقچىدىم، توخماقلاشمىساممۇ، توخماقلاشماقچىدىم.

8. ɑlɑ kɑlɑ qetiqi, qɑrɑ kɑlɑ qetiqi

ئالا كالا قېتىقى، قارا كالا قېتىقى.

9. j ε̄ kεndin k ε̄ (l)gεn tum qɑrɑ kimxɑp.

يەكەندىن كەلگەن تۇم قارا كىمخاپ.

10. biznin øjdε t ø̄ (r)dε tøt mεxmεl bøklyk dzuwɑn bā(r).

بىزنىڭ ئۆيدە تۆردە تۆرت مەخمەل بۆكلۈك جۇۋان بار.

4. ماقال - تەمسىللەر

△ ata kYjɛp qiz al, qijɣaɣ kYjɛp bøz al.

(ئىلچى)

△amjaqtim dzuda boldam, øtʃtɛm g $\bar{i}$ (ji)ptā(τ) boldam.

(ئىلچى)

△ ā(l)maqniŋ b $\bar{\varepsilon}$ (τ)miki wā(τ), bā(τ)maqniŋ k $\bar{\varepsilon}$ (l)-miki wā(τ)

(گوما)

△ ā(l)maq asan, b $\bar{\varepsilon}$ (τ)mɛk tɛs.

(گوما)

△ anijni tapsam, minip tʃapsam.

(گوما)

△ ɛdɛm qɛdjini ɛdɛm bil $\bar{\varepsilon}$ (τ), altun qɛdjini z $\bar{\varepsilon}$ (τ)-gā(τ) bil $\bar{\varepsilon}$ (τ).

(ئىلچى)

△ ɛl bilɛn kɪŋɛʃ, øz bilginiŋni qil.

(قارىقاش)

△ b $\bar{\varepsilon}$ (τ)mɛsniŋ eʃi piʃmas.

(ئىلچى)

△ bɛŋgi doŋɣaq kɪl $\bar{\varepsilon}$ (τ), s ω ɣaqqa toŋɣaq kɪl $\bar{\varepsilon}$ (τ).

(ئىلچى)

△ bij tʃoŋniŋ gɪpigɛ una, bij kitʃigniŋ gɪpigɛ una.
(لوپ)

△ padiʃa jā(r)liɤidin janmas, quʃ talpuɤidin.
(چىرا)

△ puli bā(r)ɤa bazā(r), puli joqqa mazā(r).
(ئىلچى)

△ toz jaliɤan iʃt q ɷ pā(r)ɤa astida Ylɛptu.
(ئىلچى)

△ toŋɤazniŋ tyki t ɷ la, mojitapqa jajimajtu.
(ئىلچى) «ئادەم جىق، كارغا كەلمەيدۇ» مەنىسىدە.

△ saqni taz dɪsɛ kylgysi kɪl ȳ (r), tazni taz dɪsɛ ølgysi kɪly(r).
(چىرا)

△ qazanniŋ qarisi ʃuqā(r), jamanniŋ balāsi.
(لوپ)

△ qalɤatʃniŋ nɪziji wā(r), øjdɛ uwulajtu.
(ئىلچى)

△ qojlaɤ ɛdɛm goʃ jijtkɛn, ɛ̄ (r)lig ɛdɛm tajaq jijtkɛn.
(ئىلچى)

△ qeri aʃqa kɪ(li)tu, jaʃ iʃqa kɪ(li)tu.
(لوپ)

△ qeriniŋ uzi joq, jaʃniŋ sɪti joq.
(لوپ)

△ qeri it ūlimas, ūlisa quruq qā(l)mas.
(چىرا)

△ k ø̄ (ʀ)gɛn k ø̄ (ʀ)gɛnni qilā(ʀ), k ø̄ (ʀ)mygɛn nemini qilā(ʀ).

(گۇما)

△ kɪlyʀ kɪtyʀ dzɑhɑnniŋ iʃi, q ɷ sɑqni bɑqqɑn q ɷ nɑqniŋ eʃi.

(ئىلچى)

△ Yzɛm qilɣɑn gunɑɣɑ, n ɛ̄ gɛ bɑʀɑj dɑwɑɣɑ.

(لوپ)

△ øz køz øzgɛ duʀi, midɛstɑn køzgɛ duʀi.

(ئىلچى، قارىقاش، لوپ)

△ Yziniŋ Yzigɛ, t ɷ pusi kYzigɛ.

(لوپ)

△ ygɛngɛn kYŋɛl yzym piʃqitʃɛ qojmɑptu.

(ئىلچى)

△ iʃligɛn tʃiʃlijtu ~ tʃiʃlɛjtu.

(لوپ)

△ jɑtqɑ b ɛ̄ (ʀ) qiziŋni, jɑttin ɑl sYzɛŋni.

(ئىلچى)

△ jɑxʃi eʃini j ɛ̄ (ʀ), jɑmɑn beʃini.

(لوپ)

△ jɑxʃiɣɑ iʃɑʀɛt, jɑmɑnɣɑ dzuwɑlduz.

(لوپ)

△ jɑmɑndin ʃ ɛ̄ (hɛʀ) qe(li)ptu, jɑxʃidin mɑl.

(لوپ)

△ jamanɣa jā(ɽ) bō(l)miɣin.

(لوپ)

△ jaman kala jā(ɽ)da m ɷ azjlā(ɽ).

(ئىلچى)

△ jamanniŋ jamini bō(l)ɣitʃɛ, jaxʃiniŋ gadiji bol.

(لوپ)

△ jaman Yzini bilmɛs, kiʃini kYzigɛ ilmɛs.

(لوپ)

△ joq dɪsɛ jetip itʃiŋ, laj dɪsɛ syzyp itʃiŋ.

(ئىلچى)

5. تېپىشماقلار

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن قارىقاش ناھىيىسى قاياشتىن
1956.10.16 .ئايۇپ ئاخۇن مەمەت ئاخۇن

△ ɑttin ɪgiz ittin pɛs. (ئىگەر)

△ Yzi hɑwidɑ, q ɷ ŋi lɑwidɑ. (قومۇش)

△ kɑltɑ pɑnɑji, uzun sunɑji, qɑτɑ mondziqi.

(مورا)

△ tɛktʃidɛ qojɣɑndɛj, jiktʃidɛ qijɣɑndɛj.

(تۇخۇم)

△ kyndyzi z ɛ̄ (τ)dā(τ), kɪtʃisi nɛmτɑt ~ mɑmjɑt.

(ئاسقۇ)

△ Yzi bij dɑnɛ, kYzi miŋ dɑnɛ. (غەلۋىر)

△ ɑṣmɑnɣɑ bij dɑnɛ kɑltɛk ɑtsɑm, qɑn tʃyʃti.

(جىگدە)

△ Yzi ʃyk tuτā(τ), bɑlliτi tʃɑwɑk tʃɑlā(τ).

(تېرەك)

△ mɑŋitɑ - mɑŋitɑ bij qiτ j ɛ̄ (τ)din tʃiqɑmmɑjtu.

(تۆگمەن)

△ Yzi bij ɣeτitʃ, sɑqili ikki ɣeτitʃ.

(قەلەم)

△ tʃYrisi tɑxtɑ, otturisi ɑq pɑxtɑ.

(قېتىق)

△ ol xudɑniŋ bū(j)ruqi, dymbisidɛ qū(j)ruqi, ytʃ puti wā(r), bij qū(j)ruqi.

(تارازا)

△ qɑp tʃyʃti, qɑp b ɷ lɑp tʃyʃti, tɑɣā(r)niŋ ɑɣzi b ɷ ɣulɑp tʃyʃti.

(ئۆينىڭ پوقى)

△ tyri tYmy(r) dɛg, jɑpriqi kymyʃtɛg, jimiʃi mā(r)-dzɑndɛg.

(جىگدە)

△ mɑŋsɑ billɛ mɑŋitu, toxtisɑ billɛ toxtɑjtu, ɪgizgɛ tʃixsɑ, j ε̄ (r)dɛ ɑɣzini etʃip qɑ(li)tu.

(كېپىش)

△ bir køltʃɛk, køltʃɛkniŋ itʃidɛ bir beliq.

(چىراق)

△ qɑrɑ ɪʃikɛm bɑɣlɑɣliɣ, pōdiqi jɑɣlɑɣliɣ.

(چىراق — نىيىدىن خاتىرىلەنگەن)

△ ijɑn tɑɣ, bijɑn tɑɣ, otturisi seriɣ jɑɣ.

(تاۋۇز — نىيىدىن خاتىرىلەنگەن)

6. لاپ

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن، ئېلچى، سەيدىمەت ياغ.

1956. 9. 17.

Ynmigɛn tʃiɣ tywidin tYτɛlmigɛn toʃqɑn tʃiqti. putimiɣɑn tʃ ɷ mɑq wilɛ̄ (n) bij sā(l)sɑm jejim pɑtmɑn g ɷ ʃi tʃiqti, jejim pɑtmɑn tʃāwisi. nɛtʃtʃɛ kynniŋ bijnidɑ jɪgili tujubdyk, texi bā(τ) jā(τ) misi. tykidɛ bij qɑp boldi, tejis(i)tɛ bij dɑp boldi̥, ɛtigɛnniŋ bejis(i)tɑ qi(l)ɣɑn gɛplɛ̄ (τ) lɑp boldi.

7. خوتەن ئېلچىدىن خاتىرىلەنگەن جۈملىلەر

(سەيدىمەت ياغ ۋە ئايشەمخانلار ئاغزىدىن)

balam jiɣ lamsijap qa(li)ptu bygɛn, anisi xɛtij(i)gɛ k $\overline{ɛ}$ (l)gɛn tʃeɣ(i)wā(τ).

بۈگۈن بالام يىغلامسىراپ قاپتۇ، ئانىسى يادىغا كەلگەن ئوخشايدۇ.

jezida gɛp qi(l)ɣinimiz bij $\overline{ɛ}$ (τ)gɛ tʃyʃmɛjtu, ɛjna.

يېزىدا قىلغان گېپىمىز بۇ يەرگە توغرا كەلمەيدىكەن، ئەنە.

bij nā(hi)jiniŋ t $\overline{ɛ}$ wɛsidiki ɛdɛml $\overline{ɛ}$ (τ) kɪ(li)tu.

بىر ناھىيىنىڭ تەۋەسىدىكى ئادەملەر كېلىدۇ.

tygmɛngɛ tʃiqmiɣan bō(l)samɣu s $\overline{ɛ}$ (hɛτ) kijittim.

تۈگمەنگە بارمىغان بولسامغۇ، سەھەر كېرەتتىم.

ā(τ)qiŋizɣa qā(τ)limaj meŋiwejiŋ.

ئارقىڭىزغا قارىماي مېڭىۋېرىڭ.

kylyʃyp oltujli, $\overline{ɛ}$ (τ)ti(ø)gyn tapqili wō(l)maj qalā(τ).

كۈلۈشۈپ ئولتۇرايلى، ئەتە - ئۆگۈن تاپقىلى بولماي قالار.

hɛj - bijliji bō(l)ɣandi(n) ki(jin) køndyj $\overline{ɛ}$ (τ)la.

ھەر بىرلىرى بولغاندىن كېيىن كۆندۈرەرلا.

xɛtmu tɛgmɛptu, pulmu tɛgmɛptu.

خەتمۇ تەگمەپتۇ، پۇلمۇ تەگمەپتۇ.

sili bilitqanlɑ?

سىلى بىلىدىغاندىلا؟

bizdɛj ɛdɛm t ɷ qujɑmmɑmtɑ?

بىزدەك ئادەم توقۇيالامدۇ؟

kɪwɛzni ɑz tejittyk.

كېۋەزنى ئاز تېرىيتتۇق.

ɑɣziɣɑ qā(τ)lɑp qō(j)ɣuluqidi.

ئاغزىغا قاراپ قويۇش لازىم ئىدى.

bɑlɑm ɑbdɑn tujuɣluɣ dɛp ejtip b ɛ̄ (τ)sɛ b ɷ(lu)tu.

بالام ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، دەپ ئېيتىپ بەرسە بولىدۇ.

bɑʃqɑ jɑτonlidinmɑ kɪlɛmtɑ?

باشقا رايونلاردىنمۇ كېلەمدۇ؟

mɑni s ɷ jɑbdim, pitʃɑqniŋ bij xili dījtu.

مانى سورىۋىدىم، پىچاقنىڭ بىر خىلى دەيدۇ.

mɛn kitʃig wɑxtimdɑ dɑdɑm kYnlykkɛ iʃlijtti.

مەن كىچىك ۋاقتىمدا، دادام كۈنلۈك ئىشلەيتتى.

bijdɛm ʃuk oltuj(u)wɑldim.

بىر دەم شۈك ئولتۇرۇۋالدىم.

ɛ̄ (τ)tigɛ dziqjɑq ojlunup, dziqjɑq dɛp b ɛ̄ (τ)sɛm b ɷ-lɑmtiki?

ئەتىگە جىقراق ئويلىنىپ، جىقراق دەپ بەرسەم بولامدىكىن؟

qɑzɑnni qɑjnitip tujup, tʃɑmɣū(ɾ)ni sɛ(li)p q ɷ jɑp, un sā(li)tmiz.

قازاننى قايىنتىپ تۇرۇپ، چامغۇرنى سېلىپ قويۇپ، ئۇن سالىمىز.

q ɷ nɑqniŋ unisi bij, ytʃ xil ɑʃ ɪtitmiz.

قوناقنىڭ ئۇنى بىر، ئۈچ خىل ئاش ئېتىمىز.

bɑldijdin tā(ɾ)tip gɛp qi(l)ɣili nɑqistim, iʃqɑ ɑmjɑxtim.

بۇرۇندىن ئاز گەپ قىلاتتىم، ئىشقا ئامراق ئىدىم.

mɑndā(ɣ) oltujup gɛp e(li)p bɑxsɑ.

مۇنداق ئولتۇرۇپ گەپ ئېلىپ باقسىلا.

x ɷ tɛnniŋ hɑwɑsi jɑxʃi, kɛtʃqū(ɾu)n s ɷ ɣɑq b ɷ-(lu)tu.

خوتەننىڭ ھاۋاسى ياخشى، كەچقۇرۇن سوغاق بولىدۇ.

jɑzlixtɑ jɑmɣū(ɾ) øtmyʃtɛ køp jɑɣitti.

ئۆتمۈشتە يازلىقى يامغۇر كۆپ ياغاتتى.

hini bij dɛmtimɛn - ɑ?

يەنە بىر دەمدىمەن؟

mɛn pɑt kɪlij, dɪdim.

مەن تېز كېلەي دېدىم.

jɑzlixtɑ jeliŋ ɪgin kijitu.

يازلىقى يېلىنىڭ كىيىم كىيىدۇ.

siz ε̄ (ɩ)tε bɑzā(ɩ)ɣɑ bɑjɑmsiz -ɑ?

سىز ئەتە بازارغا بارامسىز؟

bij ɑj qej(i)ʃip ygɛngiliɣu b ɷ lā(ɩ).

بىر ئاي قېرىشىپ ئۈگەنگىلىغۇ بولار.

jittigjɑq mɑŋili.

ئىتتىكرەك ماڭايلى.

dɛp bō(l)ɣutʃɛ kYzɛmdin tɑjɑm - tɑjɑm jɑʃ kɪtitu.

دەپ بولغۇچە كۆزۈمدىن تارام - تارام ياش كېتىدۇ.

jydyp, ʃundā(ɣ) ɷ tɑn ɑtʃiqquluqidi.

يۇدۇپ، شۇنداق ئوتۇن ئاچىقاتتۇق.

dzigdiniŋ pulisi ε̄ (ɩ)zɑn.

جىگدىنىڭ پۇلى ئەرزەن.

ʃu tʃɑɣdɑ ɪz(i)lip kɛtkɛn jyj(i)kimiz ojniɣɑ kɪligsiz.

شۇ چاغدا ئېزىلىپ كەتكەن يۈرىكىمىز تېخى ئورنىغا كەلمىدى.

bygɛn bɑjɑmmɑjtm ε̄ (n), dɪsɛm, b ɷ lɑptu dijtu.

بۈگۈن بارالمايمەن، دېسەم، بوپتۇ دەيدۇ.

mɛn qɑjnɑtqɑtʃ tujɑj.

مەن قايناتقاچ تۇراي.

ɑbdɑnlisɑm, ε̄ (ɩ)tɛ bā(ɩ)sɑm dɪdi.

ئوبدان بولۇپ قالسام (ساقايسام)، ئەتە بارسام، دېدى.

mɑŋɑ numujnuŋ kɪjiki joq, dijtu

ماڭا نومۇرنىڭ كېرىكى يوق، دەيدۇ.

tuτmuʃqɑ tʃiqiʃiŋiz toɣτikɛn dɛp τuxsɛt qi(l)sɑ, tɑlɑɣɑ tʃiqijitmiz, pɑlɑnniŋ oɣliɣɑ bijitm ɛ̄ (n) dɪmijtmiz.

تۇرمۇشقا چىقىشىڭىز توغرا ئىكەن دەپ رۇخسەت قىلسا،
تالاغا چىقىرىمىز، پالاننىڭ ئوغلىغا بېرىمەن، دېمەيمىز.

ɑbdɑn xuwɑlɑʃsɑ b ɛ̄ (τ)dyk, unumiɣɑnɣɑ unumɑj b ɛ̄ (τ)sɛk ɛ̄ (τ)tisi mɛn unuŋ bilɛn b ɷ lɑʃmɑjtm ɛ̄ (n) dɛp b ɷ lɑʃmɑjtu.

ياخشى چىقىشىپ قالسا بەردۇق، ئۇنىمىسا ئۇنىماي
بەرسەك، مەن ئۇنىڭ بىلەن بولۇشمايمەن، دەپ بولۇشمايدۇ.

pɑlɑni wil ɛ̄ (n) b ɷ luʃɑŋ, tɪgiŋ dɪsɛk, mɑqul tɪgij dɛp ɛdɛmni kɪjin mɑt qi(li)tu.

پالانى بىلەن بولۇشۇڭ، تېگىڭ، دېسەك، ماقۇل تېگەي،
دەپ كېيىن ئادەمنى مات قىلىدۇ.

tuτmuʃ qujɣusi joq ɛdɛmgɛ nɪmitʃyn mɛʐbujluq qi(l)ɣɑn dɛp...

تۇرمۇش قۇرغۇسى يوق ئادەمگە نېمە ئۈچۈن مەجبۇرلۇق
قىلغان، دەپ. . .

hɛmm(ɛ) ɛdɛm oxʃɑʃ tuqqɑn, qizniŋ jɑτiɣɑ (<τɑjiɣɑ) q ɷ jɑp b ɛ̄ (τ)silɛ.

ھەممە ئادەم ئوخشاش تۇغقان، قىزنىڭ رايىغا قويۇپ بەرسىلە.

øz ixtijɑji wilɛn ...

ئۆز ئىختىيارى بىلەن . . .

tijmiqimizɤɑ qā(ɾ)limɑq joq.

تىرنىقىمىزغا قاراش يوق.

ʃu gɛpni utʃtʃiɤɑnɤɑ dijwi(ɾi)ptu.

شۇ گەپنى ئۇچرىغان (كىشى) غا دەۋىرىپتۇ.

etiz - ɑɾɛkni jiɤiʃtū(ɾ)ɤɑndin kɪjin kyzgi tejiɤili qoptɑq.

ئېتىز - ئېرىقنى يىغىشتۇرغاندىن كېيىن كۈزگە تېرىغىلى تۇراتتىمىز.

kɛtmɛŋ, kɛtmɛŋ dɛp nɛtʃtʃɛ qɑtā(ɾ) tostɑm, bō(l)sɑ bij kɪti(p)bɑqsun, mɛn nɪmi qi(li)tmiki.

كەتمەڭ، كەتمەڭ، دەپ نەچچە قېتىم توستۇم، قېنى، بىر كېتىپ باقسۇن، مەن نېمە قىلمەنكىن؟

u bygɛn kɪ(li)tkɛn gɪpim joq, qɑtʃɑn bygɛn k ɛ̄ (l)mijtkɛn, Ytʃyʃɛp qā(li)tm ɛ̄ (n).

ئۇ، بۈگۈن كېلىدىكەن، گېپىم يوق، ناۋادا بۈگۈن كەلمەيدىكەن، ئۈچلىشىپ قالىمەن.

tʃɑjni ɑzjɑq sā(l)sɑ, kɑm quwwɛt b ʊ lɑptu, dijtmiz.

چاينى ئازراق سالسا، قۇۋۋەتسىز بوپتۇ، دەيمىز.

V خوتەن دىيالېكتىنىڭ ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىق سۆزلىرى

α

αbdαn ئوبدان

αbdαnlα ياخشىلان- ، ياخشىلاناماق، ياخشىلىنىش

△ αbdαnlisαm ε̄ (τ)tε bαjαj.

ياخشى بولۇپ قالسام، ئەتە باراي.

āpiτidε bolmαq پەيدا بولماق، كۆزگە كۆرۈنمەك

āpitollαʁ ~āpitolluʁ قاۋۇل، مەزمۇت

△ āpitollαɣ εdεm bō(l)simu ō(τ)midα mɪniŋ αldimɣα ytεmmijtu.

ھەر قانچە قاۋۇل ئادەم بولسىمۇ، ئورمىدا مېنىڭ ئالدىمغا ئۆتەلمەيدۇ.

αʃlα - ~ αhɬα- ئاتلا - ، ئاتلىماق، ئاتلاش

αʃliɣ ~ αhɬiɣ ئاتلىق، ئېتى بار

αʃmiʃ ئاتمىش (سان)

ādzα- ئاجرا- ، ئاجرىماق، ئاجراش

ādzαq

△ αʃnisi joq ādzαqlā(τ) (خەلق قوشىقى)

αxtu(τ)- ئاغدۇر-، ئاغدۇرماق، ئاغدۇرۇش

△ jε̄(τ)ni αxtuj(u)tmiz. يەرنى ئاغدۇرىمىز.

αdαlα- تازىلا-، تازىلىماق، تازىلاش

αzmα شارقىراتما

△ eτiqiŋɣα su kεldi,

αzmα - αzmα ʃαqiταp. (خەلق قوشىقى)

ατam ~ αjam ئارام

āτεk سۇغىرىش ئېرىقى

ā(τ)pα ئارپا

ā(τ)ɣ(u)mαq ئارغۇماق ~ ئارغىماق ئات

ā(τ)qα ئارقا

ατmαn ئارمان

ατun ~ ατan ئاران، ئاز

ατitʃilα- ئايرىماق، ئايرىۋەتمەك، ئارىغا كىرمەك

ατilαʃ ئارىلاش

āsiliq ئوسا قىلىنغان يەر

αsiq- هودۇق -، هودۇقماق، هودۇقۇش، تەمتىرەش

αʃqinα ئاشخانا، قازناق

αʃun- ئېشىن -، ئېشىنماق، ئېشىنىش

△ jαntαq tʃepip αʃunαmmiɣαndi(n)kin...

يانتاق چېپىپ ئېشىنالمىغاندىن كېيىن...

āqεt ئوقەت، مال - دۇنيا

△ dunjα -āqεt مال - دۇنيا

αɣji- ئاغرى-، ئاغرىماق، ئاغرىش

āɣ(j)ip ئاغرىپ

āɣ(τ)ijtu ئاغرىيدۇ

alatʃi (gu) ئەلاچى

alt altini ئاستى ئاست

△ dzoziniŋ altinida nɪmɛ baj - a?

جوزىنىڭ ئاستىدا نېمە بار؟

aldū(τ)- ئالدۇر-، ئالدۇرماق، ئالدۇرۇش

aldujup ئالدۇرۇپ

aldija- ئالدىرا-، ئالدىرىماق، ئالدىراش

aldijap ئالدىراپ

aldijaŋɣu ~ aldiijaŋɣi ئالدىراڭغۇ

alman ئالغۇر

alman qā(τ)tʃiɣa ئالغۇر قارچىغا

alma - y(τy)k ئالما - ئۈرۈك

aliʃ- ئولاش-، ئولاشماق، ئولىشىش

△ āliʃip ujuptu.

ئولىشىپ ئۇرۇپتۇ.

amatʃ ئاماچ، نىشان

amdi (gu) ئەمدى

amjaq ئامراق

anā(τ) ئانار

awwapa ~ awwapi ~ ɛwapi بىشەم، كۆكەرمە

△ mɛn sɪni k ø̄ (τ)mɛmmːdim,

awwapaniŋ k ɷ tʃasida. (خەلق قوشىقى)

awwuʃ<awup uτuʃ چىلىش

āwij ئابروي

āwij qi(l)mɑq	تۈزۈت قىلماق
ɑjɑ ~ ɑτɑ	ئارا
ɑjɑlwɛn	كۆپ باللىق ئادەم
ɑjpilɑn ~ hɑwɑ dzɑz	ئايروپىلان
ɑjmiqi	كۆزدە كۆمۈلمەيدىغان تەك
āji	ئارا (دېھقانچىلىق قورالى)
ā(j)ji - ~ ā(j)τi -	ئايرى-، ئايرىماق، ئايرىش
ā(j)jilip	ئايرىلىپ
ā(j)jilɣɑn	ئايرىلغان
ā(j)jil-	ئايرىل-، ئايرىلماق، ئايرىلىش
ɑjiliq ~ ɑτiliq	① ئارىلىق، ② پارە
ā(τi)liqi	ئارىلىقى
ɑτiliq bɪτiʃ	پارە بېرىش
ā(j)jimtʃiliq	ئايرىمچىلىق

ɛ

ɛpdzil	ئەپچىل
ɛpdzilɣinɑq	ئەپچىلگىنە
ɛtjɑp	ئەتراپ
ɛtτɑp (qɑ)	
ɛtjɛt	ئەترەت
ɛtʃky	ئۆچكە
ɛdmijɑni (ni)	كىچىك پېئىل
ɛ̄ (τ)	ئەر

ɛ̄ (τ)z ئەرز

ɛ̄ (τ)kydɛ- ئەركىلە- ، ئەركىلىمەك ، ئەركىلەش

△ boʃjɑq ɛ̄ (τ)kydɛŋ. ئازراق ئەركىلەڭ.

△ ɛ̄ (τ)kydɛŋgy bɑlikɛn. ئەركىلىگەك بالىكەن.

ɛktʃi- ئەكچى- ، ئەكچىمەك ، ئەكچىش

ɛgyτ- سىلكىن- ، سىلكىنمەك ، سىلكىنىش

△ dɛτɛx ɛgyτdi. دەرەخ سىلكىندى.

ɛ̄ gyn ياي شەكىللىك ئىشىك ياكى دەرۋازا

ɛlɛndzi ئىلاج

ɛltʃig ɛ̄ (τ)lik ئەلچىلىك

ɛllig ئەللىك (سان)

ɛndzy ئۈنچە، ئورۇلۇپ باغلاشقا تاشلاپ قويۇلغان بوغداي

ɛndɛτɛ - ~ øndɛjɛ - ئالدىرا- ، ئالدىرىماق، ئالدىراش هودۇقماق

ɛndugɑ هاندۇۋا

ɛj ئوغۇت، يۆلەك، كۈچ

ɛj qil- ئوغۇت قىلماق

△ zɛgyndigɛ ɛj qi(li)tqɑn...

زەگۈندىنى كۈچەيتىدىغان، زەگۈندىگە چاپلاپ قويىدىغان...

ɛjwiʃim~ɛwτiʃim ئەۋرىشىم

b

bā(τ) | بار

△ d ε̄ (τ)dim bαj - α, d ε̄ (τ)dim bā(τ)
(قوشاق)

△ bejkεn | بار ئىكەن

△ bαɤdα bij gul bαjidi | (قوشاق)

bā(τ) - | بار- ، بارماق، بېرىش

bαjitu | بارىدۇ

bαjitqαn | بارىدىغان

bαjā(τ) | بارار

bαjili | بارايلى

bejip | بېرىپ

△ jug(τ)up bejip | يۈگۈرۈپ بېرىپ

beτip (qα)

bατεptā(τ) | تەپمۇ تەك

△ bατεptā(τ) tʃoŋ bαlliken.
تەپمۇتەك چوك باللار ئىكەن.

bατtu - buττu | قىي- چۇ (يىغا ئاۋازى)

bαʃtαq ~ pαʃtαq | يالاڭ باش

bαʃlαq | سۇ بېشى، ئېلىش بېشى، سۇ ئايرىيدىغان يەر

bαkā(τ) | بىكار

bαkā(τ)lα- | بىكارلا- ، بىكارلىماق، بىكارلاش

bakā(τ)nijaz	تەييار تاپ
baldaq	ئەپكەچ
baliman	بالىمان (بىر خىل چالغۇ)
baldij	بالدۇر
b ε̄ (τ)	بەر - ، بەرمەك، بېرىش
bɪj(i)li	بېرەيلى
bɪj ε̄ (τ)	بېرەر
bɪjip	بېرىپ
bɪjij ~ bɪ(ji)j	بېرەي
bɪτij (qα)	بېرەي
b ε̄ gi	ئەينۇلىغا ئوخشايدىغان بىر خىل مېۋە
bɛl (ke)	كىچىك كۈرەك
bɛlʃɛk	كىچىك كۈرەك
bɛldɛ -	بەلدە - ، بەلدىمەك، بەلدەش؛ كەسلەش
bobba	بوۋا
bōda -	مۆلچەرلە - ، مۆلچەرلىمەك، مۆلچەرلەش
b ω τan	بوران
b ω suq	بوسۇرغا
b ω ɤaz	بوغۇز، يەم
b ω ɤunaq	توپا - ، چاڭ
b ω ɤunuq -	خاپا بولماق، تىتىلدىماق
b ω qaτ -	بوقۇر - ، بوقۇرماق، بوقۇرۇش؛ قومۇرۇش
bōlaq	ھوسۇللۇق، مۇنبەت
bōlaq j ε̄ (τ)	ھوسۇللۇق يەر

boldzɑ

boldzɑ tɪrɛk

كەسمىگەن، يېڭى ئۆسۈپ چىققان تېرەك

bojlɑɤ بويلۇق، ئېگىز

buxsut - تورۇت-، تورۇتماق، تورۇتۇش

topɑ buxsutuʃ توپا تورۇتۇش

burɑ - پۇرا-، پۇرىماق، پۇراش

burɑq پۇراق

burhɑn بۆك

burhɑn tɛlpɛk يۇڭى ئۆسۈك تەلپەك

burhɑn dɛrɛxlixkɛn بۆك دەرەخلىك ئىكەن

burun بورۇن (ۋاقىت رەۋىشى)

bū(ru)n بورۇن (پۇراش ئەزاسى)

būniqɑtʃɑn ئاللىقاچان

bū(j)ru - بۇيرۇ -، بۇيرۇماق، بۇيرۇش

bū(j)rujtu بۇيرۇيدۇ

bøg - توس -، توسماق، توسۇش (سۇغا قارىتا)

△ suni bYgɛp سۇنى توسۇپ

bøgɛtʃ سۇنى توسۇش ئۈچۈن سۇغا تاشلىنىدىغان شاخ - شۇمبا

bømbɛk دومباق

△ mɛjdisi bømbɛk tururu ~ tujutu.

مەيدىسى دومباق تۇرىدۇ.

bYwɛk بوۋاق

byτy	بىراۋ
byklyk	بۈك دەرەخلىك، قېلىن دەرەخلىك
bygɛn	بۈگۈن
bes $\overline{i}$ (τ)	قارىغۇ
△ bes $\overline{i}$ (τ) boldi.	قارىغۇ بولدى.
besiɣ	بېسىق
beɣijtɑq	بېغىرتاق
bitiŋkɑ	بەتىنكە
bidziq // ɛmtʃɛk	ئەمچەك
bitʃɑɣ	چەكسىز
bidɛ - bidɛ	گۈللۈك؛ پۈرلەشكەن
△ jɑɣliqim bid $\overline{\varepsilon}$.	
ɛll $\overline{\varepsilon}$ (τ) kø(τ)sɛ nımɛ d $\overline{\varepsilon}$ (τ)	(خەلق قوشىقى)
bidɛτɛp	تەرەتخانا
bilimlig	بىلىملىك
bij ~ biτ	بىر
bijɛ - bijɛ	كەپتەرنى چاقىرىش ئۈندىشى
bijsi	بىرسى
bijɛtkɛ ~ biτɛtkɛ	ئازراق، كىچىككىنە، ئاندا - مۇندا
bitki ~ bitkɛ	ئازراق
bijindzi	بىرىنچى

p

pαtitʃi	پادىچى
pαxtiliɤ	پاختىلىق
pατα	نەزىر - چىراغ
pαταs	پاراس (ئاۋاز تەقلىدى)
pαταslα -	پاراسلا - ، پاراسلىماق، پاراسلاش
pαταslitip	پاراسلىتىپ
pāτi	پارە
pāτi jɪgɛk	پارە يېگەك
pāτixon	پارىخور
pαsā(τ)	ئوت - چاۋار
△ pαsā(τ) ɷ tiniŋ kyli tʃoŋ. sαpsαptʃiniŋ gɪpi.	(ماقال)
pāsiq < فاسق :ئە	پاسكىنا
pαsiquq	پالاس - پۇلۇس
△ y(τ)kytmɛŋ, pαsiquq qetʃ(ip) kɪt ε̄ (τ).	. ئۆركۈتمەڭ، پالاس - پۇلۇس قېچىپ كېتەر.
pαqα	ئايالىلارنىڭ جىنسىي ئەزاسى
pαltuk	تاپسا، ئىشىكتىن كىرگەندىكى يەر
pαldi ∼ pαldα	پالتا
pαl køz	پال كۆز، كۆزى يوغان

pɑllu - pullu (gu) پال - پۇل (هالەت ئىملىقى)

△ pɑllu - pullu qilip ot tʃɑqilsɑ, ɑl tʃyʃti dejmiz.

پال - پۇل قىلىپ ئوت چېقىلسا، هال چۈشتى، دەيمىز.

pāwɑn ئوۋچى، مەرگەن

pɑjtʃɛk ~ pātʃɑq پاچاق

pɑjsuq ~ pɑτsuq تۈيۈقسىز، تاسادىپىي

△ bu gɛp ɑɣzimdin pɑjsuq tʃi(qip) kɛtti.

بۇ گەپ ئاغزىمدىن تۈيۈقسىز چىقىپ كەتتى.

pɑjkā(τ) چىلىمدا تاماكا سانقۇچى

pɛτɛk بۇرۇن كۆمۈرچىكى

pɛτmɑl ئىككى بالا ياغاچنىڭ ئارىلىقىنى ئېتىدىغان تاختاي

pɛltɛŋ <板凳:خەن بەلدىڭ

pɛllɛ - < پىند+لە :ف ئالدا، ئالدىماق، ئالداش

pɛllɛk قۇيرۇق، كاسا

pɛmidimɑni ~ pɛmistimɑni پالانچى، پۇستانچى

pɛndyτ - تەلمۈرت-، تەلمۈرتمەك، تەلمۈرتۈش

pɛjqu (pɛrqu ke.) ياستۇق

pɛjwɑnɛ پەرۋانە

potlɑ ماڭقا

p ɶ xɑq پوقاق

postɛktʃi < پوستەك + چى :ف تۈگمەنچى، ئۇن تارتىپ بەرگۈچى

puxτɑ پۇخرا

puʃtɑŋ ئۇلاڭ

△ ɑtqɑ mindim puʃtɑŋsiz.

(خەلق قوشىقى)

puʃuτ - پىشۈر-، پىشۈرماق، پىشۈرۈش
pūluq كىچىك سېۋەت، كىچىك بېغى يوق سېۋەت
pyt - ~ pit - ئىشەن-، ئىشەنمەك، ئىشىنىش

△ ... ɑn, mɪniŋ gɪpimgɛ pitittiŋ.

. . . شۇ چاغدا، مېنىڭ سۆزۈمگە ئىشىنەتتىڭ.

pyt - (gu) كۈت-، كۈتمەك، كۈتۈش

△ seni qɛtʃqitʃɛ pyttym.

سېنى كەچكىچە كۈتتۈم.

pit - يازماق، خاتىرىلىمەك

pitigsiz خاتىرىلەنمىگەن

pitʃimtʃi قوغۇن - تاۋۇز تىلىپ ساتقۇچى

p ī (τ)dzɛ پەرىجە چاپان

piʃɑz (ke) پىياز

piʃtipɑlɑq - piʃtipɑlɑq مىلىچ - مىلىچ، چىلىق - چىلىق

△ jollā(τ) piʃtipɑlɑq-piʃtipɑlɑq qi(li)p qeptikɛn.

يوللار چىلىق - چىلىق (پاتقاق) بولۇپ كېتىپتىكەن.

piʃʃiɤ پىششىق

pikij پىكىر

pikjim پىكرىم

pildijpɑŋ بىر خىل تاماق، قوناق ئۇنىدىن ياسىلىدۇ، «كۈمىلەك» ناملىق تاماقنىڭ سۇيۇقى

t

tɑptʃū(τ) - تاپشۇر -، تاپشۇرماق، تاپشۇرۇش

tā(ɽ) كاردۇر

△ tā(ɽ)niŋ lewigɛ kɪlip

taɽa - تارا -، تارىماق، تاراش

taɽatqan تاراتقان

taɽaqqu - tuɽuqqu تاراق - تۇرۇق

taɽaŋgu توقماق، تاياق

tā(ɽ)tuq تارتۇق، يارا ئىزى

taɽiʃa تارىشا

taɽiʃa gugut تارىشا گۈگۈرت

taʃiji تاشقىرى

taʃqiɽi (qa)

taʃiliɣ چەت پەرلىك

△ taʃiliɣ haɽamzadɛ,
jaɽimni talaʃamtu. (خەلق قوشىقى)

taɣā(ɽ) تاغار

taqaq سۇ ئۇستىگە قويۇلغان پەن كۆۋرۈك

tākan گال، ئۆتمەس

△ siliniŋ kɛtminiŋl ɛ̄ (ɽ) ~ kɛʔminiŋl ɛ̄ (ɽ)
tākan kɛn. سىزنىڭ كەتمىنىڭ گال ئىكەن.

taŋsuq تاڭسىق، ھەيران قالغۇدەك

△ taŋsuq gɛp تاڭسىق گەپ

talpuɣ تەلپۈنۈش

△ quʃ talpuɣidin janmas. (ماقال)

tamaʃʃa قىزىق، ئاجايىپ

tamɣaq تاماق (ئادەم ئەزاسى)

tana — ئەنە

△ ī j ε̄ (τ)dε tana — ئاۋۇ يەردە، ئەنە.

tānaj — تار ئېرىق، سۇ ئۆتكۈزۈش نورى

tānajtʃi — تار ئېرىقنىڭ سۈيىنى باشقۇرغۇچى

tawā(τ) ~ tawaj — تاۋار

tawidan ~ tʃā(τ)tʃap — تاختىۋېشى

tajam - tajam — تارام - تارام

tajam - tajam jaʃ — تارام - تارام ياش

tεp k ε̄ (l) mεk < ف: تاب + كەلمەك — تەڭ كەلمەك

△ bu qizɤa hetʃ kiʃi tεp kelεmmijtu (gu)

بۇ قىزغا ھېچ كىشى تەڭ كېلەلمەيدۇ.

tεdzjibε — تەجرىبە

t ε̄ (τ) - — تەر-، تەرمەك، تېرىش، يىغماق

△ paxta tɪjildi — پاختا يىغىلدى

t ε̄ τεt — تەرەت

t ε̄ τεt ā(l)ɤili (qa) — تەرەت ئالغىلى

t ε̄ kε — بالدۇر پىشىدىغان بىر خىل شاپتۇل

tεgwaz — كۆك تاماكىنىڭ قۇرۇتۇلغىنى

tεŋlε (ke) — تەڭنە

tεlpεk — تۇماق

tεlpεksaz — تۇماقچى

t ε̄ (τ)metʃ — تەمەچ

tεmmεt ~ tεmbεt — زادى

△ tɛmmɛt d ε̄ (τ)s uqmidi.
دەرسنى زادى بىلمىدى.

tɛntɛk — شەخسىي تامغا، مۆھۈر

tōpitʃɑq — ئىككى چىشلىق ئەركەك مۈزاي

t ɷ xɑ — توخۇ

tō(τ)ɣɑj — تورغاي

t ɷ τuz (qɑ) — تارازا

t ɷ τun — تونۇر

△ nɑwɑjniŋ t ɷ τunis(i)tɑ jetibdi. (tʃi)
ناۋاينىڭ تونۇردا يېتىپتۇ.

toɣτɑ — توغرا

toɣτɑq — توغراق

t ɷ qɑm — توقۇم

toqqɑz — توققۇز

t ɷ kā(τ) — توكۇر

toŋτɑ — كىر

toŋ - qɑt wɑqti — ئەتىياز، توڭ ئېرىۋاتقان ۋاقىت

t ɷ mulɑ- — چانا -، چانىماق، چاناش، ئاغدۇرماق

△ j ε̄ (τ)ni t ɷ muludum. — يەرنى چانىدىم.

tū(τ)- — تۇر -، تۇرماق، تۇرۇش

tujɑj — تۇراي

tujummutɑ? — تۇرۇپتۇمۇ؟

tujuɣluq (el) — تۇرۇقلۇق

tuτup — تۇرۇپ

tuτutu. — تۇردۇ

tuτuŋ (qα) (lo) تۇرۇك

tuτutm ε̄ (n) تۇرىمەن

tʃujuptimiʃ (gu) تۇرۇپتىمىش

tʃū(τ)ɣidεg (″) تۇرغۇدەك

△ tʃū(τ)ɣili unumαjtu . تۇرغىلى ئۇنۇمايدۇ

tʃujā(τ) (gu) تۇرار

tuτq ~ tujq تۇرق

△ ʃu tujqidα مۇشۇ تۇرقىدا

tuτmuʃ تۇرمۇش

△ tuτmuʃqα tʃiqqαn تۇرمۇشقا چىققان

tuʃluq تۇشلۇق

△ hαliŋɣα tuʃluq كۆچۈڭنىڭ يېتىشىچە

tūnu - جىپكىلە، جىپكىلمەك، جىپكىلەش؛ تاپلىماق

△ tūnup q ɷ jαŋ. جىپكىلەپ قويۇڭ.

tujlα - مۆڭكۈ، مۆڭكۈمەك، مۆڭكۈش

△ østεŋ beʃidα ujlā(τ).

tαɣā(τ) jyklisεm tujlā(τ). (خەلق قوشىقى)

ئۆستەڭ بېشىدا ئۆيلار، تاغار يۈكلىسەم مۆڭكەر.

tYlεn تۆلەم

△ tYlεnni b ε̄ (τ)dim. تۆلەمنى تۆلىدىم.

tYmyj تۆمۈر

tykyʃ تۆكچە (نانغا چېكىلىدىغان تۆكچە)

tygτyk (qα) تۆۋرۈك

tyllygyn پۈتۈنلەي، ئەبەدىي

tymylε- (qα) دۆۋلە -، دۆۋلىمەك، دۆۋلەش

△ tʃɪkisi bilɛn tɛŋ poluni tymylɛp,
(تاۋاقنىڭ) چېكىسى بىلەن تەڭ پولۇنى دۈۋىلەپ،

tynyk — تۈگلۈك

tynygɛn — تۈنۈگۈن

tetɛk ~ tejɛk — تېرەك

teti- ~ tɑji- — تېرى-، تېرىماق، تېرىش

△ kɪwɛzni ɑz tejittyk.
كېۋەزنى ئاز تېرىيتتۇق.

tɪjɛp (qɑ) — تەرەپ

tejin - — تېپىل-، تېپىلماق، تېپىلىش

timɛssɛ — گۇمان

timɛssɛ qi(l)mɑq — گۇمان قىلماق

tiwɛzyn < ف: تبر زين — كىچىك پالتا

t ī (ji)p — تېۋىپ

tijig ~ titig — تىرىك

tijil - — تىرىل-، تىرىلمەك، تىرىلىش

△ ølsiŋiz Ylɛŋ, tijilsiŋiz tijilɛŋ dɪmijtu.
ئۆلسىڭىز ئۆلۈك، تىرىلسىڭىز تىرىلىك دېمەيدۇ.

dz

dzɑldut - dzuldut — جالدۇر - جۇلدۇر (ئاۋاز تەقلىدى)

dzɑldujuŋ - dzuldujuŋ — قوڭغۇراق ئاۋازى

dzɑndā(t) — جانىۋار، جانلىق

dzɑwun - — جابدۇن-، جابدۇنماق، جابدۇنۇش

dzɛwzɑn — جەۋزان، موخۇ كېسىلى

dzodzɑʃ — ئاپتۇۋانىڭ جوغىسى

△ tʃōgun bō(l)sɑ dzodzɑʃliɣ,
tʃɑj itʃitu qɑjnɑʃliɣ. (خەلق قوشىقى)

dzoτɑ ~ dzojɑ — جورا

△ ā(j)jiwɛtti dzoτɑmdin. (خەلق قوشىقى)

dzondɑq — جۇلجۇل، قاملاشمىغان، سەت، ئىسكەتسىز

dzøndɛk — جۇلجۇل، جونداق

dzup — جۈپ

dzuɣlɑ - — يىغ-، يىغماق، يىغىش

dzuɣlɑʃmɑq (gu) — يىغىلىشماق

dzugɑ - — جوۋا-، جوۋىماق، جوۋاش

dzugu - dzugu — يالۋۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئۈندەش سۆز

dzuginɑ — چىشى كەپتەر

dzuwɑ — گىر بازىرى

dzuwɑp — جاۋاب

dzuwinɑ — جۇۋىنا (بىر خىل دورا ئۆسۈملۈكى)

dzyn — يانپاش

△ dzynni søτɛp — يانپاشنى سۆرەپ

dzi <记 :خەن — ھۆججەت، توختام

dziτiŋlɑ - ~ dzijiŋlɑ- — جىرىڭلا - جىرىڭلىماق، جىرىڭلاش

dzik — كېسەل

△ dziki tʃiqti. — كېسىلى چىقتى، ساقايدى.

dzikilɛn - — ساقسىزلان-، ساقسىزلانماق، ساقسىزلىنىش

dzig ε̄ (τ) — جىگەر، بېغىر

dzigijim — جىگىرىم

dzijim — جىرىم

tʃ

tʃɑptikɛʃ — بەڭۋاش، شوخ، كەپسىز

tʃɑptikɛʃjɑq — بەڭۋاشراق

tʃā(τ) — چار، چىپار

tʃāτɛ — چارە

tʃāτɛk① — چارەك (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى)

tʃāτɛk② — چارەك (18 - 20 جىڭ)

△ bij tʃāτɛk buɣdɑj

بىر چارەك بۇغداي

tʃɑτi — كىچىك ياغاچ ئاياق، ياغاچ قاچا

tʃāsu — بازار، تۆت كوچا

tʃāqɑn køz

△ tʃāqɑn køz ɛdɛm كۆز قارىسى سېرىق كىشى

tʃɑqqɑq — چېقىمچى

tʃɑk — چەك

tʃālu — چويلا

tʃɑmɣū(τ) — چامغۇر

tʃɑmɣuτum — چامغۇرۇم

tʃɑh < ف: چاھ — ئورا، ئورەك

tʃɑjmɑq qol — چىمچىلاق قول

tʃɛp سول

tʃɛp qol سول قول

tʃɛppɛ ~ tʃɛppi سولخاي

tʃɛmɛk چىمەلتەك، چىمچىلاق قول

tʃodz - سوز-، سوزماق، سوزۇش

tʃ ɷ dzɑl - كېرىلمەك، سوزۇلماق

△ tʃ ɷ dzɑldim. سوزۇلدۇم.

tʃ ɷ qɑ باش، كاللا

tʃ ɷ qɑweʃi 50-60 ئائىلىنىڭ باشلىقى (تارىخىي مەنسەپ نامى)

tʃōgun چۆگۈن

tʃ ɷ ŋu - چوڭاي-، چوڭايماق، چوڭىيىش

△ tʃ ɷ ŋusɑ ɑlā(ɾ)miz dɛp (خەلق قوشىقى)

tʃomtʃɑq كۆتەك، دەرەخنىڭ كۆتىكى

tʃuɾɑŋ ~ tʃulɑŋ بېغى يوق سوقا سېۋەت، سوكەن

tʃulpɑq ~ tʃulpiq خام لاي، چالا

△ tʃulpɑq iʃ qi(li)tqɑn gɑdɑj چالا ئىش قىلىدىغان ئادەم

tʃulɣɑ- يىغ-، يىغماق، يىغىش

△ tʃulɣɑp k ɛ̄ (l)sɛ, يىغىپ كەلسە،

tʃulɣɑʃ- يىغىلىش-، يىغىلىشماق، يىغىلىشىش

tʃulɣuʃup يىغىلىشىپ

tʃumbɑ (ke) جۇلدا، كەتمەننىڭ جۇلدىسى

tʃYɾɛ چۆرە

tʃYɾisi چۆرىسى

tʃYτy - ~ tʃYjy- چۆرۈ-، چۆرۈمەك، چۆرۈش

tʃywɛk چۈششەك، كۆرپە

tʃɪtʃɛk چىچەك

tʃipɛτ چاققان، چىۋەر

tʃipɛτtʃi پوچتىكەش

tʃiptʃɑŋ دەلمۇ دەل

tʃipiʃ چىۋىش

tʃ ī (τ)lɑ- قىچقىر-، قىچقىرماق، قىچقىرىش

tʃ ī (τ)lɑmʃi چىرلامچى — كىشىلەرنىڭ يۈتكەن نەرسىلىرىنى يۇقىرى ئاۋازدا توۋلاپ ئاڭلاتقۇچى ئادەم (مەخسۇس كەسىپ)

tʃiqā(τ)- چىقار-، چىقارماق، چىقىرىش

tʃiqijiŋ چىقىرىڭ

tʃiqijɑmmidim. چىقىرالمىدىم.

tʃiŋqɑ- تولدۇر-، تولدۇرماق، تولدۇرۇش

△ tuŋni tʃiŋqidim. تۇڭنى تولدۇردۇم.

△ kølgɛ su tʃiŋqɑŋ. كۆلگە سۇ تولدۇرۇڭ.

tʃilik ɛt- ئوتۇننى بىر-بىرىگە «+» شەكلىدە باستۇرۇپ تىزماق

△ ʘ tɑnni tʃilik ɪtip...

ئۆتۇننى چاپراس قىلىپ تىزىپ . . .

tʃimɑni< چىمان :ف تازا ئوبدان، كۆز قاماشتۇرغۇدەك

△ qizil gul ɑtʃilip tʃimɑni boldi.

قىزىل گۈل ئېچىلىپ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك بولدى. (خەلق قوشىقى)

tʃin - piʃʃiɤ چوقۇم، راست، ھەقىقەتەن

tʃijɑ ~ tʃiτɑ چىرا (ناھىيە ئىسمى)

tʃijaɣ ~ tʃi(j)aɣ چىراغ
tʃijajliɣ ~ tʃi(j)ajliɣ چىرايلىق

X

xa① لىم، لىم ياغاچ
xa② يا، ياكى

△ xa u iʃni qil, xa bu iʃni qil.
يا ئۇ ئىشنى قىل، يا بۇ ئىشنى قىل.

xapa bö(l)maq ئىزا تارتماق
xapan تارازىنىڭ بېشى (نەرسە قويۇلىدىغان تەخسىسى)
xatɛt ~ xajɛt ياغاچچى
xalwap گىلەم، تاغار، ئەتلەس قاتارلىقلارنى توقۇغۇچى
xam - xatila خام - خاتىلا
xɛtij خاتىرە

△ jā(ʈ) xɛtijimgɛ k ɛ̄ (l)gɛndɛ,
(خەلق قوشىقى)

xɛstɛ qi(l)maq گوللىماق، ئالدىماق
xoʃ ئوبدان، ياخشى، ئەجەپمۇ (رەۋىش مەنىسىدە)

△ etimni xoʃ tutuwapsil ɛ̄ (ʈ).
ئىسمىمنى ئوبدان تۇتۇۋاپسىلەر.

xoʃmu ئەجەپمۇ

△ xoʃmu uzkɛn. ئەجەپمۇ چىرايلىق ئىكەن.

△ xoʃ jaxʃi. ئەجەپ ياخشى.

xoluq j ε̄ (τ) بىر تاختا يەر

xon

bij xon nɑn ئالته ياكى سەككىز نان

xojwā(τ) ياكى

xudɑ dzoj خۇدا دەيدىغان

△ mɛn xudɑ dzoj ɛdɛm.

مەن خۇدا دەيدىغان ئادەم.

xuwɑlɑʃmɑq چىقىشىپ قالماق، ۋەدىلەشمەك، پۈتۈشمەك

△ qɑndā(ɤ) j ε̄ (τ)dɛ xuwɑlɑʃqɑn?

قانداق يەردە چىقىشىپ قالغان؟

△ ɑbdɑn xuwɑlɑʃsɑ b ε̄ (τ)dyk.

(قىز) ئوبدان چىقىشىپ قالسا، بەردۇق.

xemij خىمىر

xej(i)tɛ خەرىتە

xiτɛwɑnliq بۆكلۈك، بوستانلىق

xinɛk كېكىرتەك

d

dɑτɑ ئۆدۈل، ئوتتۇرا

dāτɑ دورا

d ɷ τi (lo)

dojɑ (gu)

dɑτɑxʃi- (lo) تاراقلا-، تاراقلىماق، تاراقلاش

daɣul < ف: داغولی ئالا كۆڭۈل

daŋliɣaq (ni) داڭلىغاق، ماختايدىغان

daldek دەللە، گەپ توشىغۇچى، غالچى

daltek (ke)

dāman چوڭ گىردە نان

damigij < ف: دامن گیر ماختانچاق

dawu - detex دەل - دەرەخ

dept تەپت، ئىسسىق

△ ɷ tʃuqaŋniŋ depti joq. (خەلق قوشىقى)

depte ~ depsen پىيما، قىسقا پىيما

det - det ئاستا - ئاستا

△ det - det edem bō(l)ɣuluq.

ئاستا - ئاستا ئادەم بولىدۇ.

detewzyn نەقىشلەنگەن ياغاچ تام

detweŋ ~ detpen بىر قاناتلىق ئىشىك

dektʃe ~ dektʃek ئۈچ پۇتلۇق، كىچىك قازان

deŋgitek ماختانچاق، پوچى

delgy< ف: دلو دەلۋە، كەچ كۈز

(ئافغان كالىندارى بويىچە 11 - ئاي)

dem ئىشىككە تىرەپ قويۇلىدىغان ياغاچ، دەم

demle- تىرە -، تىرىمەك، تىرەش

dejex ~ datax دەرەخ

dejja دەريا

dostuɣan داستىخان

dutā(t) دۇتار

dutiτiŋni	دۇتارنڭنى
dū(τ)dun	دۇردۇن
duɣduτ	غودۇرىغاق ئادەم
dunjɑ - āqɛt	مال - دۇنيا
dYwɛzun	جىرس ئۇن
døj ~ d ø̄ (j)	دىۋە
dytxun	دۇتخۇن (تونۇرنىڭ هاۋا ئالماشتۇرۇش ئورنى)
dymtʃɛ (qɑ)	دۇمبە
dɪτidzɛ	دېرىزە
distɛ	پاشنا (ئاياغ كىيىمنىڭ پاشنىسى)
diɣτɑ -	لاغىلدا، لاغىلدىماق، لاغىلداش
diwɛŋ ~ dɪwɛŋ < دبنك ف:	دۆت

Z

zɑt	نەسىل
zɑtliɣ	نەسىللىك
zɑtliɣ kɑlɑ	نەسىللىك كالا
zɑl (ni)	هورۇن
z ɛ̄ (τ)dā(τ) < زردار ف:	باي، پۇللۇق
z ɛ̄ (τ)dɛk < زردك ف:	سەۋزە
zɛgyndɛ	زەگۈندە (ئۆي تىمىنىڭ تۇۋىگە قويۇلىدىغان ياغاچ)
zɛllɛ̇	مېهماندارچىلىقتىن قايتقاندا ئۆيگە ئېلىپ كېلىنىدىغان نېسىۋە
zɛndzij	زەنجىر

zɛndzijim — زەنجىرىم

zomtʃɑq — تۇتاشمىغان، ئايرىم تۇرغان (ھالەت تەقلىدى)

zomtʃɑq øj — تارقاق ئۆي

zukɑn — زۇكام

zulpikɛʃ — چاچ سالغۇچى، ئايالالارغا چاچ سالغۇچى

ziτɛ — زىرە، ھالقا

ziɣij — زىغىر

ziqqɛ — ئىسسىقى ئاشماق

ziqqɛ bō(l)mɑq — ئىسسىقى ئاشماق

zindipɑj <ف: زينەپا — پەلەمپەي

z ī (ji)k- — زىرىك -، زىرىكمەك، زىرىكىش

z ī (ji)kiptu. — زىرىكىپتۇ.

z ī (ji)kkɛn — زىرىككەن

S

sɑp — پۈتۈنلەي

△ sɑp gɑtʃikɛnmiz.

پۈتۈنلەي گاچا ئىكەنمىز.

sɑpsɑptʃi — ئالدامچى

sɑtʃqɑn — چاشقان

sɑτɑŋ — ساراڭ

sɑτɑj ~ sɑjɑj — ساراي

sɑɣτindzi — سارغۇچ

sā(τ)ɣijiptu. سارغىيپتۇ.

saqin- (gu) سىغىن- ، سىغىنماق، سىغىنىش

△ dadis(i)ni saqinip qa(li)ptu.

دادىسىنى سىغىنىپ قاپتۇ.

saŋguk (tʃi) ?

salqun سالقىن

salat (gu) باش كىيىم

△ baʃimdiki salatim

san tɛgmɛk ۋاقىت تەگمەك، چولىسى تەگمەك، ئەمەل تەگمەك

saj ھېلى، ھازىر (ۋاقىت رەۋىشى)

△ saj ke(li)bdim. ھېلى كېلىۋىدىم.

sajiqi ~ sajtinqi, ھازىرقى

sajtin ھازىرلا

sā(j)τa - ~ sāja - سايرا- ، سايرىماق، سايراش

sā(j)τap سايراپ

sā(j)τisa سايرىسا

s ε̄ dzi ئۇلاق باغلايدىغان ¬ شەكىلدىكى ياغاچ تۇۋرۇك

s ε̄ (τ) سەر (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

s ε̄ (τ)gy < سرو ف: ئاق تېرەك

s ε̄ (τ)gydɛ- سايىدا- ، سايىدىماق، سايىداش

sɛklɛ- سەكرە - ، سەكرىمەك، سەكرەش

sɛg//it ئىت

sɛgwaz//itwaz ئىتۋاز، ئىت ئوينىغۇچى

sɛŋki- پەرق ئەت-، پەرق ئەتمەك، پەرق ئېتىش

△ mɑl ā(l)sɑŋ sɛŋkip ɑl.

مال ئالساڭ، پەرق ئېتىپ ئال.

sɛlqi ئۇستا

nɑ sɛlqi نائۇستا

sɛlqiliɤ < لغ + سليقه :ئه ئۇستا، ماھىر

sɛlqiliɤ hyn ɛ̄ (τ)wɛn ئۇستا ھۈنەرۋەن

△ mɛn kijim pitʃiʃqɑ sɛlqiliɤ.

مەن كىيىم پىچىشقا ئۇستا.

s ɛ̄ (hɛτ) سەھەر

sɛjlɛ گۈللۈك، چاسا پوتا

△ jɑτim b ɛ̄ (τ)gɛn sɛjlini,

bɪlimgɛ bɑɤlɑp bɑτimɛn. (خەلق قوشىقى)

sɛjmɑ جالاپ

sɛjjɑt ئوۋچى

sɛjjɑtliq ئوۋچىلىق

soqmɑq ياڭاق مېغىزى، قۇرۇق ئۈزۈم ۋە پۇراقلىق دورا-
دەرمەكلەر بىلەن سوقۇپ ياسىلىدىغان بىر خىل يېمەكلىك

sok سۆك

sondzɑq سوڭ، پۇتىنىڭ سوڭى

sojɑ- سورا-، سورىماق، سوراش

sojɑptu سوراپتۇ

soτɑjtɪmiz سورايمىز

soτɑps ɛ̄ (n) سوراپسەن

sō(τ)sɑ سورسا

supujɑ سۇپرا

suτux (qɑ) تۇز شاخ، رۇس شاخ

sugɑ - ~ suwɑ- سۇۋا-، سۇۋىماق، سۇۋاش

△ eτiq beʃ(i)qɑ øj sɑldim,
itʃi - teʃ(i)ni suwɑtmɑj. (خەلق قوشىقى)

sugɑɣtʃi (ke) سۇۋاقچى

sulɑq يەر سۇغىرىش ئىشى

~ qilmɑq زىرائەتنى سۇغارماق

sulɑɣtʃi يەر سۇغىرىدىغان ئادەم

sunɑj سۇناي

sunduk سۇڭگىلىغۇچ

suwuq گەمە

suwɣɑ (ke) پىشلاق

søz qojmɑq ئەيىپلىمەك، زاڭلىق قىلماق

søzlɛg (ke) سۆزمەن

søl خام

søl nɑn خام نان

iʃqɑ søl ئىشقا خام

syp y̅ (τ)ki (gu) سۈپۈرگە

sypyτwɑt- (qɑ) سۈپۈرۈۋات-

s y̅ (τ)- سۈر-، سۈرمەك، سۈرۈش

syjyp سۈرۈپ

s y̅ (τ)mɛ سۈرمە

s ȳ kɛ	سۇپا
sɪkilɛk	ياش چوكان
selik-	سىلىكمەك، ئازلىماق، شالاڭلىماق
sejiɣ ~ seτiɣ	سېرىق
sipɛtʃ	سەللىنىڭ تۆۋەن ساڭگىلىغان قىسمى
siz-	ئورۇقلىماق، ياداپ كەتمەك
△ sizip kɛtti.	ياداپ كەتتى.
siqmɑq	بىر خىل قوناق ئېشى
sin-	سۇن-، سۇنماق، سۇنۇش
△ sinip kɛtti.	سۇنۇپ كەتتى.
sindzɑ	ئىمارەت تېمىنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدىغان ياغاچ
sindzɛk	باراڭ، بېدىش

ʃ

ʃɑp - ʃɑp	چاپسان، تېز
△ ʃɑp b ω lɑŋ.	تېز بولۇڭ.
ʃɑτɑqqu - ʃuτuqqu	شاراق - شۇرۇق
ʃɑττu - ʃuττu	شار - شۇر (سۇنىڭ ئاۋاز تەقلىدى)
ʃāluq	شۆلگەي
ʃɑldij	شالدىر (ئاۋاز تەقلىدى)
ʃɑldijlitip	شالدىرلىتىپ
ʃɑnu	شوينا، باغلام
△ bij ʃɑnu pul	بىر باغلام پۇل
ʃ ɛ̄ (hɛτ)	شەھەر

ʃɛτimiz شەھىرىمىز

ʃɛʃ- يەش-، يەشمەك، يېشىش

ʃɛllɛŋ gōjɛk چاچتەگگە، جالا

ʃōxu جىگدە، ئۈرۈك قاتارلىقلارنىڭ شوخۇسى

ʃō(τ) شور

ʃ ω τα شورا (باغنىڭ شورىسى)

ʃōgum qilmαq توي مۇراسىملىرىدا قوشنىلارنىڭ ئەكەلگەن

سوۋغىلىرىنى ساھىپخانا ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ رەھمىتىنى ئالماق

ʃō(τ)lαq شورلۇق، شورلۇق يەر

ʃuptαq ياۋىداق

△ ʃuptαq mindim. (ke) ياۋىداق مىندىم.

ʃutluɤ شوخ، ئوچۇق

ʃuk شۈك، جىم

ʃuŋgutmαq قوناق ئۈندىن ياسىلىدىغان بىر خىل تاماق

(قوناق ئۇنىنى سۇيۇق يۇغۇرۇپ، قايناق سۇغا شۇڭغۇتۇپ

ياسىلىدۇ)

ʃumqā(τ) (tʃi) شۇڭقار

ʃuŋqā(τ) (qα)

ʃymɛk مەدەك، قوناق مەدىكى

ʃip تورۇس

ʃiptiταŋɤu ئورۇق، جۈدەك

ʃ ī (τ)dαq ئورۇق، گۆشى يوق

ʃiτɛm سازلىق يەر

△ ʃiτɛmgɛ bαɤliɤαn ɪʃɛk

سازلىق (ئوتى كۆچسىز) يەرگە باغلىغان ئېشەك

ʃizɛʃɑp شالدىرشاپ (ئۇجمە قاقىدىغان چوڭ داستىخان)
ʃiŋli پىلتا، لەگمەن پىلتىسى
ʃiŋli qilmɑq پىلتىلاش
ʃimidɑqlɑ- يەڭنى تۈرمەك
ʃijɛt شەرەت، ئىشارەت

ɣ

ɣɑτɑl① ساپ، پۇتۇنلەي
ɣɑτɑl q ɷ muʃluq ساپ قومۇشلۇق
ɣɑτɑl otlɑq پۇتۇنلەي ئوتلاق
ɣɑτɑl② ئىشىك توسايدىغان شاخ توسما، چاخسا
△ qojluτuŋ bolɑj,
ɣɑτɑldɑ jɑτɑj. (خەلق قوشىقى)
ɣɛzinɑt تاپا - تەنە
ɣɛzinɑt qi(li)tu. تاپا قىلىدۇ.
ɣɛlɛp غىلاپ
ɣɛlwɛ جېدەل، ماجرا
ɣɛlwij ~ ɣɛliw ɛ̄ (τ) غەلۋۇر
julduz ɣɛliw ɛ̄ (τ). (ke) يۇلتۇز قويۇق.
ɣ ɷ τulɑj غورۇلاي (بىر قۇشنىڭ نامى)
ɣol كۆپ
ɣoldzɑ ياڭاق، كاچات، ئىگەك
ɣoldɑ- كۆپەي-، كۆپەيمەك، كۆپىيىش

△ dɛjjiniŋ syji ɣoldap qe(li)ɣliɣ.

دەريانىڭ سۈيى كۆپىيىپ قاپتۇ.

ɣoldi ~ ɣolda　　　توقماق، كالتەك

(. بە. ت. I . 1075 غولدى)

ɣoli~ɣ ɷ li　　　زادى (رەۋش)

ɣom　　　دەرد، تۈگۈن، ئۆچمەنلىك

△ qosuqamda ɣom qaldi.

قورسىقىمدا تۈگۈن قالدى.

ɣomla-　　　قېيدا- ، قېيدىماق، قېيداش

شىكايەت قىلماق، ئەرز - ھال ئېيتماق

ɣōja　　　غورا

ɣudzum　　　ئۈزۈمنىڭ ئېيىندىسى

ɣuduτa-~ɣuduja-　　　غۇدۇڭشى- ، غۇدۇڭشىماق، غۇدۇڭشىش

ɣuτap　　　خام ئۈزۈم

ɣum　　　ئۆم، زىچ

ɣedzij ~ ɣedzij salwā(τ)　　　تاپقۇش، قۇماي

ɣeτip ~ ɣejip　　　غېرىپ

ɣemij-　　　غەم قىلماق

△ ɣemijip oltū(τ)sam, غەم قىلىپ ئولتۇرسام،

ɣejitʃ　　　غېرىچ

ɣeτitʃ (qa)

ɣ ī (τ)laŋ　　　ساپ، پۈتۈنلەي، سىلىق

ɣī(τ)laŋ j ɛ̄ (τ)　　　ئاق، ھېچنېمە تېرىلمىغان يەر

تۈز يەر.

ɣizman　　　جاھىل، كاج

ɣiq - wɑq　　　　　　　　　　پۈتۈنلەي

△ ɣiq - wɑq q ɷ ŋutɣiɣɑ toʃqɑzdi.

پۈتۈنلەي قوڭغۇراقنىڭ ئاۋازىغا توشقۇزدى.

ɣiltɑŋ　　　　　　　　　　پۈتۈنلەي، ساپ، تېپىلغاق، يالاڭ

△ buɣdɑj teτimɑj, ɣiltɑŋ gu(τu)ndzɑ teτiduq.

بۇغداي تېرىماي، ساپ گۇرۇچ تېرىدۇق.

ɣiltɑŋ kɛjdim Ytɛkni.　　ئۆتۈكنى يالاڭ كىيدىم.

q

qɑttiɣ　　　　　　　　　　قاتتىق

qɑτɑ (lo., qɑ. el)　　　　　　　　　　قارا رەڭ

qɑτisɑj　　　　　　　　　　قارىساي (يەر نامى)

qɑτiqɑʃ ~ qā(τi)qɑʃ　　　　　　　　　　قارىقاش (ناھىيە نامى)

qɑτɑssidɛ　　　　　　　　　　قاراسسىدە (ئاۋاز تەقلىدى)

qɑτɑŋɣu ~ qɑjɑŋɣu　　　　　　　　　　قاراڭغۇ

qɑτɑmtul　　　　　　　　　　قارامتۇل

qɑτɑndzuq　　　　　　　　　　قارانچۇق

qɑτʃi　　　　　　　　　　قارشى

qā(τ)lɑ-　　　　　　　　　　قارا -، قارىماق، قاراش

qɑq　　　　　　　　　　ناھايىتى

qɑq toɣτɑ　　　　　　　　　　ناھايىتى توغرا

qɑq pɑkiz　　　　　　　　　　ناھايىتى پاكىز

qɑndɑʃ　　　　　　　　　　ئانا بىر دادا بۆلەك ياكى دادا بىر ئانا بۆلەك قېرىنداش

qαjil- — قايرىل-، قايرىلماق، قايرىلىش

qεdij — قەدىر

  qεdjini — قەدرىنى

q ε̄ nε q ɷ sαq — ئۆپقان، تويمىغۇر، قورسىقى چوڭ

qō(τ)qundzαq — قورقۇنچاق

qoτumα — قورۇما، قورۇلغان سەي

qōɣαtʃ — ئۇستى ئوچۇق نۇر، تۇگمەننىڭ نۇرى

qoŋɣαz — قوڭغۇز

qoŋuτɣu — قوڭغىراق

qoluŋ - qoʃni — قولۇم - قوشنا

qomtʃαq — پاقا

  qατα qomtʃαq — قومچاق

qomtʃαq jotqini — پاقا يوپۇرمىقى

qoj — قوي

qoj køzlεg — قوي كۆزلۈك

qojlαɣ — قويلۇق، قوي بار

qū(τ)t — قۇرت

qū(τ)t - qoŋɣαz — قۇرت - قوڭغۇز

quτɣuj — قۇرغۇي

quʃun (ke) — قۇيۇن، قۇيۇنتاز

qumα — كەپتەر، توخۇ قاتارلىقلارنى سولاپ قويۇش ئۈچۈن تالدىن توقۇلغان چوڭ قەپەز.

quj- — قۇي-، قۇيماق، قۇيۇش (توخۇنىڭ تۇغۇشىغىمۇ قوللىنىلىدۇ.)

△ t ɷ xα tuxum qujdi — توخۇ تۇخۇم تۇغدى.

qex ~ qix — قىرىق (سان)

qetʃij ~ qetʃiτ — خېچىر

qeτi ~ qeji — قېرى

qeτi - sɑl — قېرى - چۈرى

qeji - ~ qeτi- — قېرى-، قېرىماق، قېرىش

  qejip — قېرىپ

  qeτip(lo)

  △ qejiɤɑndɑ ɷ qumiqimiz tɛs.

  قېرىغاندا ئوقۇمىقىمىز تەس.

qej(i)liʃ — قاقىلىش

qejiʃ- — قېرىش -، قېرىشماق، قېرىششش

  △ bij ɑj qej(i)ʃip — بىر ئاي قېرىشىپ

  qejindɑʃ ~ qeτindɑʃ — ئانىمۇ، دادىمۇ بىر قېرىنداش

qitʃqij - — قىچقىر-، قىچقىرماق، قىچقىرىش

qizziɤ — قىزىق

qistu(τ)- — قىستۇر-، قىستۇرماق، قىستۇرۇش

  qistuτup (qɑ) — قىستۇرۇپ

qismɑq — قىلتاق، قىسماق

qiʃɑm (ke) — قىيام

qiʃintʃiliq (ke, tʃi) — قىيىنچىلىق

qiŋɑ̄(τ) — قىڭغىر

  △ b ø̄ (τ) kɛŋni qiŋɑ̄(τ) qojmɑ. (خەلق قوشىقى)

  بۆكۆڭنى قىڭغىر كەيمىگىن.

qildiτiq (ke) — قىلتىرىق

qij - ~ qiτ- — قىر-، قىرماق، قىرىش

△ jiktʃidɛ qijɣandɛj

يىكچىدە قىرغاندەك

qij ∼ qiτ قىر

bij qij j ɛ̄ (τ) بىر قىر يەر

qijɣaɣ قىرغاق

qijlα- قىرلا- ، قىرلىماق، قىرلاش

qijmɛt قىممەت

K

kαpkij كەپكۈر

kαt كارىۋات

kαdij كادىر

kā(τ) كار، ئىش

kατaski پاسكىنا، كىر

kατɛk قىرغاق

△ iʃtanniŋ kατikisi ئىشتاننىڭ قىرغىقى

kāsαŋ تەڭنە

kālu كويلا (چاقپېلەك تۇرىدىغان جاي، تۈگمەننىڭ كويلىسى)

kαltʃuk مۇز ئاستىدىن سۇ ئېلىش ئۈچۈن تېشىلگەن كۆلچەك

kαmαltʃɛ باغ، بەرگ

△ αtʃilɣini sɛn bolsαŋ,

kαmαltʃisi mɛn b ɷ lαj. (خەلق قوشىقى)

kαmʃuk ئىگەك، تۇمشۇق

△ kamʃukka bij sā(li)tm ε̄ (n).
ئىڭەككە بىر سالىمەن.

kanaja كانارا، گۆش ئاسىدىغان كانارا

kā(w)la- كولا-، كولىماق، كولاش

kεʔmεn ~ kεtmεn كەتمەن

kεtʃqū(τu)n كەچقۇرۇن

kεŋτy كەڭرى

kεm ۋاقىت، چاغ

△ ʃu kεm شۇ چاغ

kεndij كەندىر

kεwτyk~kεwjyk كۆۋرۈك

kō(τ) كور

kɷτα كورا

kutʃ كۈچ

kuʃluɤ كۈچلۈك

kutʃuk① كۈچۈك

kutʃuk② ئىلغۇر

kutʃuluq ئوۋچىلىق

△ kutʃuluqqa tʃiqitu. ئوۋغا چىقىدۇ.

kudεk چوناق (قۇلىقى كېسىك كىشى)

kuluŋ كۈلۈڭ (مورا ئوچاقنىڭ ئالدى)

△ muʃukuŋ bolaj,
kuluŋda jataj. (خەلق قوشىقى)

kumilεk قوناقئۇنىنى كۇمىلاچقىلىپ ئېتىلىدىغانبىرخىلتاماق

kunnus < ئە: كىنس بېخىل، پىخسىق

kYtɛlliki bā(τ)toj قوزا بىر ياكى قوي بىر كەلگۈچىلەر تويغا
ياكى شۈنچىلىك پۇل بىلەن كېلىدىغان توي

k ø̄ pɛʃ كالۋا

k ø̄ dzym ئاۋات

k ø̄ dzym j ɛ̄ (τ) ئاۋات يەر

kYtʃ ɛ̄ (τ)mɛ سەينىڭ كۆچىتى
kYtʃy(τ)mɛ سۈنى يەر ئاستىدىن نور ئارقىلىق
ئۆتكۈزگەن جاي

k ø̄ (τ) كۆر-، كۆرمەك، كۆرۈش
kYjɛbdi كۆرۈۋىدى
kYτybdi (lo)

køz كۆز

△ kYzɛmdin sä(li)wititm ɛ̄ (n).
كۆزۈمدىن يوقىتىۋېتىمەن.

køz sizmaq قاراپ كۆزى تېشىلمەك
kYkɛs كۆكس
kYgɛn ھەسەن - ھۈسەنىنىڭ ياسى
kYŋɛl كۆڭۈل

kYm ɛ̄ (τ) كۆمۈر
kYmyjɛm كۆمۈرۈم
kyzlɛk قوغۇنلۇقتا تىكىلگەن كەپە
kyʃtyŋgɛτlik كۈچ سىنىشىش (tʃi)

kynɛs — كۆنگەي

△ ɑlɑ kynɛs — ئالا كۆلەڭگە

kynlɛm — كۈن بويى

kyjgɛk ~ k ȳ (j)gɛk — گۆرجەك

kɪpiʃ — كەش، كىپىش

kɪɾɛk ~ kɪjɛk — كىرەك

kɪɾɛglig ~ kɪjɛglig — كىرەكلىك

kɪɾimɑxun ~ kɪjimɑxun — كىرىم ئاخۇن (خاس ئىسىم)

kɪzig (ke) — كىزىك كېسىلى

kɪjil- — كىرىل-، كىرىلمەك، كىرىلىش

kɪjin — كىيىن

kɪjinjɑq — كىيىنرەك

kɪʃin (lo) — كىيىن

kil (gu) — تىل

kilɛ- (gu) — تىلە-، تىلىمەك، تىلەش

△ bij q ɷ ʃuq qenimni kilɛj.
بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەي.

△ qiziŋni kilɛjtm ɛ̄ (n), dɪdi.
قىزىڭنى تىلەيمەن، دېدى.

killɑ- (qɑ, gu) — تىللا-، تىللىماق، تىللاش

kij- — كىر-، كىرمەك، كىرىش

kijɛmti? — كىرەمتىمۇ؟

kijdim — كىردىم

kijgɛn — كىرگەن

kijgysi wā(ɾ) — كىرگۈسى بار

kijip — كىرىپ

kijiptu — كىرىپتۇ

kijiptim～kijibdim — كىرىۋىدىم

kijpik — كىرپىك

g

gɑdɑj — كىشىلەرگە ئېتىبار قىلماي ئېيتىلىدىغان سۆز

△ mɑ gɑdɑj — ماۋۇ بىر نېمە

gɑlduŋ — گالۋاڭ

gɛwτi — زور، چوڭ، بەستلىك

△ gɛwτi ɛdɛm — بەستلىك ئادەم

goʃ — گۆش

goʃkijdɛ — گۆشگىردە

gōhɛτ — گۆھەر(ke)

guτundzi ～ gu(τu)ndzɑ — گۈرۈچ

guʐginɛk — كۆكىنەك

gugut — سەرەڭگە

gul — گۈل

gulluɣ — گۈللۈك (سۈپەت)

gundixɑnɑ — تۈرمە

gujuppɑ — گۈرۈپپا

gøτ - gøτ — گۈر - گۈر (ئاۋاز تەقلىدى)

gYlɛʃ — دۆت

△ kylyʃni bilmijtu, gYlɛʃ.

كۆلۆشنى بىلمەيدۇ، دۆت.

gøldyτ - gøldyτ　　گۆلدۆر - گۆلدۆر

gywyn -　　سىلكىن-، سىلكىنمەك، سىلكىنىش

△ qoj gywyndi.　　قوي سىلكىندى.

gidziŋ　　گىجىڭ، كاج

gidzim

gidzim τ ɷ mɑl　　بۆرتمە شال

gijdɛ　　بۇدرە، بۇجغۇر

gijdɛ k ø̄ (τ)pɛ　　بۇدرە كۆرپە، كۆرپىسى، قوزىنىڭ

gijiptā(τ) ～ g ī (ji)ptā(τ)　　گىرىپتار

l

lɑp　　يالغان

lɑpixō(τ)　　يالغانچى، پوچى

lɑxʃigij　　لاخشىگىر

lɑŋqā(τ)　　غورۇ

lɑŋguk (el, qɑ)　　ئەپكەچ

lɑwɑ　　كەلكۈن ئېقىتىپ كەلگەن چاۋار، چىرىندىلار

lɑjdɑŋ　　لايلىق، لايلىق يەر

lɛpɛjlɛ-　　لەپەڭلە-، لەپەڭلىمەك، لەپەڭلەش

lɛt　　ئاھانەت

△ lɛt iʃttim.	ئاھانەت ئاڭلىدىم.
lɛqpɑ	لەقۋا
lok	لوك، ياغاچ قوْلوْپنىڭ توْمشوْقى
lokdɑn	ياغاچ قوْلوْپ
lowjɑ	ماشپوْرچاق
iuŋgɑ	لۆڭگە
lymɛn	لەڭمەن
liŋgijtʃɑq	لىڭگىرچاق

m

mɑxmɑl	مەخمەل
mɑz	كونا پاختا ،
mɑzlɑ -	كونا پاختا بىلەن مەلۇم ئورۇننى ئېتىپ قويماق
mɑʃiŋnɑ	ماشىنە
mɑl - mikɛt	مال - ۋاران
mɑnɑm(ke)	مانان
mɑndzɑ	ئىش ھەققى، سىمكار
māja -	مارا - ، مارىماق، ماراش
mɛtlɛ-～ mɛʔlɛ-	ئۆل- ، ئۆلمەك، ئۆلۈش (قوپال ئېيتىلىشى)
mɛτ,ɑ	بوز يەر
m ɛ̄ (τ)tɛm	قېتىم، مەرتىۋە
bij m ɛ̄ (τ)tɛm	بىر قېتىم

mɛττɛ — قېتىم، نۆۋەت

  bij mɛττɛ — بىر قېتىم

mɛʑbujluq — مەجبۇرلۇق

mɛslɑt — مەسلىھەت

mɛʃjɛɛp — مەشرەپ

mɛki tʃɑmɤuτi — ياڭيۇ

mɛkkɛm — مەھكەم

mɛltyk — كەمتۈك

mɛ(ɛ)llim — مۇئەللىم

mɛjzɑn — پاختا ئاتىدىغان دۇكان

mɛjzɛp — مەيزەپ (قولدا ئىشلەنگەن ئۈزۈم ھارىقى)

mōτɑ — مورا

mok — پۈتۈنلەي، قويۇق، تولۇق

  △ bu dzɑj mok q ɷ ɤunluqkɛn.

  بۇ جاي پۈتۈنلەي قوغۇنلۇق ئىكەن.

  △ ɑʃ mok wolɑp qɑ(li)ptu.

  ئاش قويۇق بولۇپ قاپتۇ.

mojtɑp < ف: موتاب — موي (يۇڭ) ئاغامچا ئەشكۈچى

  △ toŋɤɑzniŋ tyki t ɷ lɑ, mojitɑpqɑ jɑτimɑjtu.

  (ماقال)

mut < ئە: مفت — پۇلسىز، ھەقسىز

  △ mutqɑ iʃlimɛk — ھەقسىز ئىشلىمەك

  △ mut kɛtmisun — بىكار كەتمىسۇن

mudzuqlɑ- — مىجىقلا-، مىجىقلىماق، مىجىقلاش

muddi ~ muduj < ئە: مدعى — دۈشمەن، زىت

△ muddi b ɷ lɑp qe(li)ɣliɣ.
زىت بولۇپ قالدى.

mudur ~ mudiɾ مۇدىر

muduk~mydyk دۇمچەك، ۋىجىك، كىچىك

muzɑkij مۇزاكىرە

muzɑkijlɛʃ- مۇزاكىرىلەش، مۇزاكىرىلەشمەك، مۇزاكىرىلىشىش

△ muzɑkijliʃip مۇزاكىرىلىشىپ

musɑpiɾ مۇساپىر

musɑllɑ يېپىشماق، چاپلاشماق

△ sɛn mɪni qutquzuwɑlitu wō(l)sɑŋ,
Yzɛŋni mɑŋɑ mɛkkɛm musɑllɑ qil, dɪdi.
سەن مېنى قۇتقۇزۇۋالىدىغان بولساڭ، ئۆزۈڭنى ماڭا مەھكەم چاپلا، دېدى.

musɛllɛs قولدا ئىشلەنگەن ئۆزۈم ھارىقى

muʃuk ~ m ɷ ʃuk مۈشۈك

mum ھەقىقىي، جىك، راست

△ mum x ɷ tɛnlig جىك خوتەنلىك

mumun موما ياغاچ (خامانغا قادىلىدىغان موما ياغاچ)

mundɛk (ke) قوناقنىڭ تۆپىكى

△ mundɛk bɑʃ

munukum يۇۋاش ئادەم

myŋyz (gu) مۈڭگۈز

mynyʃ~mynyj پاھ، ۋاي (ھەيرانلىق ئۈندىشى، ئاياللارغا خاس)

mit ɛ̄ wɛ < مطايبه :ئە چاقچاق

△ mit ɛ̄ wɛ qilmɑq

چاقچاق قىلماق

mit ε̄ wilεʃ - چاقچاقلاش- ، چاقچاقلاشماق، چاقچاقلىشىش

mitiɾ مىتىر

midiq شىڭگىل

△ bij midiq yzym بىر شىڭگىل ئۈزۈم

miɾαz مىراس

miɾiŋ يىغلاڭغۇ

miʃ (ke) مۈشۈك

miʃmiɾiq يىغلاڭغۇ، چىدىماس، جىنى يوق

△ miʃmiɾiq tɪjikεn

جىنى يوق (يۇمشاق) تېرە ئىكەن.

m ī mαn مېھمان

mijαd مۇراد

△ mijαdimɣα jεttim. مۇرادىمغا يەتتىم.

mijαnε εdεm يېقىمسىز ئادەم

mijαnsαl شاپتۇلنىڭ بىر خىلى

n

nāxuʃ < ف: ناخوش چۈچۈمەل

△ nαxuʃ αnā(ɾ) چۈچىمەل ئانار

nātʃi تۇرۇم

△ bij nαtʃi jip بىر تۇرۇم يىپ

nāqis < ئە: ناقص كەم، كەمچىل

△ gɛp qi(l)ɣili nɑqistim.

کەم سۆز ئىدىم.

nɛpɛ — مەپە

nɛʔlɛj < نعلين :ئە (ke) — کېپىش

nɛɣɛz gul~mɛɣɛz gul — ئاۋال ئېچىلىدىغان بىر خىل گۈل

nɛmτɑt ~ mɑmjɑt (qɑ) — نامرات

nɛwτɛ — نەۋرە

nuτɣun — نۇرغۇن

nusqɑ — نۇسخا

numuj — نومۇر

numuτum — نومۇرۇم

△ numujnuŋ kɪj(i)ki joq.

نومۇرنىڭ كېرىكى يوق.

nɪmqoq ~ nɪm qōɣuluq — مەيلى، نىمە قورققۇلۇق

△ xxx k ɛ̄ (l) mismiɣu nɪmqoq, sɛn kɪligsiz qā(l)mɑ.

xxx كەلمىسىمۇ مەيلى، سەن كەلمەي قالمىغىن.

nɪjɑq — نېرىراق

△ nɪjɑxtiki jɑτimni ... (خەلق قوشىقى)

nɪji — نېرى

nix — بىر ئورام (مىقدار سۆز)

bit nix jip — بىر ئورام يىپ

niz ɛ̄ (τ) — نەزەر

△ niz ɛ̄ (τ) sɑlmɑ. — قارىما.

△ qɑlɤɑʃniŋ niziji wā(ɾ), øjdɛ uwilɑjtu.
قالغاچنىڭ نەزىرى بار، ئۆيدە ئۇۋىلايدۇ.

niɤitʃɑq ~ liŋgijtʃɑq لىڭگىرچاق

nim iʃʃɛk ئىككى جىلك

h

hɑbdɑl ئابدال، قەلەندەر

hɑppɑ ~ hɑmpɑ شاپىلاق

hɑttā(ɾ) < عطار ئە: دورىپۇرۇش

hɑɾɑ (qɑ) ھەرە (ياغاچچىلىق ئەسۋابى)

hɑɾwɑ ھارۋا

hɑzij ھازىر

hɑziɾ(lo, qɑ)

hɑkɑjɑ ھىكايە

hɑkiwātu قانداق بولمىسۇن، ئىش قىلىپ، زادى

hɑgɑntʃɑ(ke) ھاۋانچا

hɑlgɑ(ke) ھالقا

hɑllɑŋ ئوچۇق، ئالاڭ

hɑlu(ke, el, qɑ) ھويلا

hɑlwɑz ɛtmɛk مۆڭكىمەك، چىچاڭشىماق

hɑwɑ dzɑz ئايرۇپىلان (ئىلگىرىكى ئاتىلىشى)

hɑwilɑ - زۇكام بولماق، شامالدىماق

hɛzɾɛt(lo) ھەزرەت

hɛqidɛ ئەقىدە

hɛj(τ)ɑn ھەيران

hɛj - bijlijji ھەربىرلىرى (ئىككىنچى شەخسنىڭ سىپايە ئاتىلىشى)

h ɷ dɛq كۆكەرمە، ئۇششۇق ئادەم

hūτun ～ hūjun(lo, el) ھورۇن

huqujt- تۇۋلا-، تۇۋلىماق، تۇۋلاش

hʏpɛp(qɑ) ھۆپۈپ

hʏpyg ɛ̄ (τ) ئۇششاق تىجارەتچى

høddɛs زادى، ئەسلا

høτmɛt ھۆرمەت

høʃkyʃ - høʃkyʃ(ke) كالىنى چاقىرىش ئۈندىشى

hʏm ɛ̄ (τ) ئۆمۈر

  ømjym ئۆمرۈم

hyn ɛ̄ (τ) ھۈنەر

hyn ɛ̄ (τ) - p ɪ̄ ʃɛ ھۈنەر ـ كەسىپ

hetijqɑ- يېتىرقا-، يېتىرقىماق، يېتىرقاش

hetʃtʃ ɛ̄ (τ)(io) ھېچ يەر

hiŋgɑl ھىنگان (چىشى تۆگە)

hilɑŋ يالاڭ، پەقەت

  △ hilɑŋ mɪnilɑ iwɛtitu.

  يالغۇز مېنىلا ئەۋەتىدۇ.

him ئىم، پارول

  △ himi bij گېپى بىر

  △ himini bitiktyjyp گېپىنى بىر قىلىپ

himɑτɛt	ئىمارەت
hinɑ ~ hini	يەنە

o(ɷ ۋارىيانتى بىلەن)

ɷ buʃqɑ ~ ɷ buʃqe	قېرى
ɷ tɑn	ئوتۇن
ottɑz(ke)	ئوتتۇز
ottuτɑ ~ ottujɑ	ئوتتۇرا
otʃtʃujɑ (gu)	ئوتتۇرا
otlɑɣ	ئوتلاق، ئوت ئۆسكەن يەر
ōtʃun qoŋɣuzi	بوكبۇڭ قوڭغۇز، بېشىدا مۈڭگۈزى بار قوڭغۇز
ɷ τɛk	ئۆرەك
ɷ τɑn ~ ɷ τun	ئورۇن
ō(τ)nɑŋ	ئورنۇڭ
ɷ τundzi	پايتىما
ɷ zuq - tʃuτuq	ئوزۇق - تۈلۈك
ɷ ɣɑl	ئوغۇل
oqτɛk	ئوقرەك
ɷ qū(τ)	ئوقۇر
oltū(τ)-	ئولتۇر-، ئولتۇرماق، ئولتۇرۇش
oltujuʃtuq	بىز ئولتۇرۇشتۇق
oltujup	ئولتۇرۇپ
oltujuŋ	ئولتۇرۇڭ
otʃtʃujtu(gu)	ئولتۇرىدۇ.

oŋlaɣ ئوڭلۇق

oŋlaɣ ɛdɛm ئوڭلۇق ئادەم

onom پاھ، ۋاي (ئەجەبلىنىش ئۈندىشى)

△ onom ma qumlini

پاھ، ماۋۇ قۇملارنى . . .

ɷ jan ئويۇن

u

up øtmɛk ئىسسىق ئۆتمەك، ئاپتاپ ئۆتمەك

uttū(ɾ) ئۇتتۇرا

uttuji ئۇتتۇرىسى

utʃja - ~ utʃqa- ئۇچرا-، ئۇچرىماق، ئۇچراش

utʃjaptu ئۇچراپتۇ

utʃquʃupmiz (gu) ئۇچرىشىپتىمىز

utʃɾa- (lo)

utʃtʃa-(gu)

utʃla- ئۇچ چىقارماق، ئۇزارتماق

△ tʃapinimniŋ jɪŋini,

appa ajlam utʃluɣan. (خەلق قوشىقى)

ū(ɾ)- ئۇر-، ئۇرماق، ئۇرۇش

uɾuʃ(lo) ئۇرۇش

uɾittim (qa) ئۇراتتىم

△ xɛtlɛp b ɛ̄ (ɾ)di molliwaʃ, ujup aldi dōɣiwaʃ.

(خەلق قوشىقى)

uτuɤ ئۇرۇق

uz چىرايلىق

uʃ ھۇش

uɤαq ئۇۋاق

ulαɤ ئۇلاغ، ئات - ئۇلاغ

ūlαq ئۇلاق، ياغاچ ئۇلاق

uwα- ئۇۋا -، ئۇۋىماق، ئۇۋاش

△ kynlεm q ɷ nαq uwαjttuq.

كۈن بويى قوناق ئۇۋىتاتتۇق.

uwαl ئۇۋال

△ bαʃimdin tumā(τ) Yτyp,

uwαlimɤα qαldiŋ sεn. (خەلق قوشىقى)

ø(Y) ۋارىيانتى بىلەن

Ytεk ئۆتۈك

øtkyn ئۆتكۈر

øtkyn pitʃαq ئۆتكۈر پىچاق

Ytʃεʃ- ئۆچەش-، ئۆچەكەشمەك، ئۆچەكىشىش

øzgεj- ئۆزگەر-، ئۆزگەرمەك، ئۆزگىرىش

øʃʃε ئۆشرە

øŋlεg ئۆڭلۈك

buɤdαj øŋlεg بۇغداي ئۆڭلۈك

øl ھۆل

ølty(τ)- ئۆلتۈر-، ئۆلتۈرمەك، ئۆلتۈرۈش

△ øltyjtmiʃ ئۆلتۈرىدىكەن

ømilɑqmɑn ئوپۇل - توپۇل

△ ømilɑqmɑn tɑjɑq sā(l)ɣili tuтubdi...

ئوپۇل - توپۇل تاياق بىلەن ئۇرغىلى تۇرۇۋدى. . .

ønd ɛ̄ < ف: اندوه يامان، غەلىتە، قالتىس، كارامەت

øndɛjɛ- هودۇقماق، ئالدىراپ قالماق

△ nɪmigɛ øndɛjitqɑntu?

نىمىگە ئالدىرايدىغاندۇر؟

øj- ئەندىشە قىلماق

△ øjdiki bɑllini øjɛp qɑldim.

ئۆيدىكى بالىلاردىن ئەندىشە قىلىپ قالدىم.

øjlɛg ئۆيلۈك، ئۆيى بار

øjlɛk ئۆي ئورنى

△ kōnɑ øjlɛkkɛ pɑxɑl tiqqɑndɛj

كونا ئۆي ئورنىغا پاخال تىققاندەك

y

ȳ (тy)k ئۆرۈك

ȳ (т)k- ئۆركۈ، ئۆركۈمەك، ئۆركۈش

ȳ (т)kyt- ئۆركۈت-

yʃtɛ qilmɑq خامنى شاخار بىلەن ئاقارتماق

yktʃɛ ئۆرۈقچا

ylyʃkɛn	ئۈلۈشكۈن
ylyʃjil	ئوزا يىل
ynlɛ-	كەپتەرنىڭ ئۈنلىشى، بۇقۇلدىشى
yjɛn	ئېۋەن
yjɛn qojmɑq	ئېۋەن قويماق، كەمچىلىكنى تاپماق

W

wɑtɑq	كۆلگەك، كۆلگۈنچەك
wɑtɛk(ke)	ئۆردەكنى قوغلاش ئۈندىشى
pɛtɛk(tʃi)	
wɑxɑn	پاكار
wɑxɑnɣinɑq	پاكارغىنە
wɑxinɛk(tʃi)	پاكارغىنە
wādɛk	رىشاتكا
wɑsɑlɣu	ئۈجمە قېقى
wɑskɑt ~ lɑskɑt	يەكسىز پىنجەك، جىلىتكە

△ wɑskitiŋniŋ jɪŋi tā(ɾ),
αq bilikɛŋ qɑjdā(ɣ) pɑtā(ɾ)?

(خەلق قوشىقى)

wɑsidɛmjɑn	ئارىلىق قويۇپ تىزىلغان ۋاسا
wā(ɾ)qiɾiɣɑq	ۋارقىرىغاق
wɑl(qɑ)	تۇلۇق
wɛtiwɛɾɛk	لەگلەك
wiziɾ(qɑ)	ۋەزىر

e (ɪ ۋارىيانتى بىلەن)

eɾiɣ — ساپ، پاكىزە

eɣij — ئېغىر

eqil — ئەقىل

  hɑxlim(lo) — ئەقلىم

eqilliɣ — ئېقىللىق

ɪkɛg(ke) — ئېكەك

ɪg(i)n-ɑjɑq — كىيىم - كېچەك

ɪgij- — ئېگىر- ، ئېگىرمەك، ئېگىرىش

  ɪgijtmɛ(n) — ئېگىرىمەن

  ɪgijmisiŋiz — ئېگىرمىسىڭىز

ejiq — ئېيىق

ɪji- — ئېرى- ، ئېرىماق، ئېرىش

i

ī — ئا، ئاۋۇ

idzɑɾi — ئىجارە

itʃ puʃmɑq — خاپا بولماق

  △ mɑ tujqudɑ itʃim puʃuq.

  خاپا بولۇپ تۇرۇۋاتىمەن.

itʃkiji ~ itʃkiɾi — ئىچكىرى

idaτε ئىدارە

  idaτida ئىدارىدە

idεm (gu) ئادەم

iτεktε ئەركەك، ئەر (جىنس ئۇقۇمىدا)

  iτεktε εdεm ئەركەك ئادەم

izda-(qa) ئىزدا-، ئىزىنى ئىزدىماق، ئىز باسماق

issiɤ ئىسسىق

ismida- (lo ,el) قىزىپ قالماق، بەدەننىڭ قىزىقلىقى ئارتماق

iʃaτεt(lo) ئىشارەت

iʃtatʃi ~ iʃtawaz ئىت ئوينىغۇچى

iʃʃεk تۆت جىڭ (ئېغىرلىق ئۆلچىمى)

ilgiji ئىلگىرى

iligtεllε بوغجۇما

(ياتلىق قىلىنغان قىزغا ئانىسى تەييارلاپ بەرگەن بوغجۇما، بوپا)

imdaɤ ئۇنداق (tʃi)

indzā دىت، سادا

  △ køŋliniŋ indzāsi joq.

  كۆڭلىدە دىت يوق.

j

japa(qa) ساپ، پۈتۈنلەي، ھەممە

jā(τ) يار

  jaτim ~ jajim يارىم

jā(τ)- يار-، يارماق، يېرىش

jajitu يارىدۇ

△ ɛdɛmniŋ tilini jajitu.

ئادەمنىڭ تىلىنى يارىدۇ. (قوغۇننىڭ تاتلىقلىقىغا قارىتا)

jejilsun يېرىلسۇن

jaτa- يارا-، يارىماق، ياراش

△ jajimajtu يارىمايدۇ

jaτaɤ ياراغ، قورال - ياراغ

jaτon ~ τajon رايون

△ baʃqa jaτonlidinma kılɛmta?

باشقا رايونلاردىنمۇ كېلەمدۇ؟

jas ~ τas راست

△ jas tʃeɤiwā(τ). راست ئوخشايدۇ.

△ jastiŋizni dɛŋa. راستىڭىزنى دەڭا.

jasa- ياسا-، ياسىماق، ياساش

jasa ~ τasa راسا

jasla- راستلا-، راستلىماق، راستلاش

jasidaq پەدەز، زىننەت

jasidaq himajɛt زىننەتلىك ئىمارەت

△ jasidaqni xo ıtiptu. تازا پەدەز قىلىپتۇ.

jaɤliɤ ياغلىق، مايلىق

jaŋsuŋ نامەرد

jalaq ئەبرەز

jalwū(τ)- ~ jalw ɛ̄ (τ)- يالۋۇر-، يالۋۇرماق، يالۋۇرۇش

△ jalwuτup(qa) يالۋۇرۇپ

jamaɤliɤ ياماقچا

jɑmbɑl(gu) رەمبال

jɑmɣū(ʈ) يامغۇر

jɑmizɑn ~ ʈɑmizɑn رامزان

jɑwɑp ~ ʈɑwɑp راۋاپ

ʈɑwɑp (qɑ) راۋاپ

jɑndū(ʈ)-ياندۇر- ، ياندۇرماق، ياندۇرۇش

jɑndujup ياندۇرۇپ

△ tʃoŋ tʃiʈɑɣni jɑnduʈup (خەلق قوشىقى)

چوڭ چىراغنى ياندۇرۇپ

jɛʔmiʃ يەتمىش (ساناق سان)

jɛx ~ ʈɛx رەخت

j $\bar{\varepsilon}$ (ʈ) يەر

j $\bar{\varepsilon}$ (ʈ)liji يەرلىرى

j $\bar{\varepsilon}$ (ʈ)liʈi(qɑ) يەرلىرى

j $\bar{\varepsilon}$ (ʈ)liʈiniŋ(lo) يەرلىرىنىڭ

jɛstɛ ~ ʈɛstɛ رەستە

jɛsim ~ ʈɛsim رەسىم

jɛsmini ~ ʈɛsmini رەسىمىنى

jɛksyn (ke) باراۋەر

jɛŋ ~ ʈɛŋ رەڭ، سىيا

jɪŋim سىيايىم

jɛŋgi رەڭگى

hɑl jɛŋ هال رەڭ

dzig $\bar{\varepsilon}$ (ʈ) jɛŋ جىگەر رەڭ

△ jɛŋdɛ b ɷ τiɣɑn tʃɛkmɛn (خەلق قوشىقى)

رەڭدە بويىغان چەكمەن

jɛŋgy- يەڭگى- ، يەڭگىمەك ، يەڭگىش ؛ تۇغماق

jɛŋgyʃ ئالمىشىپ قالغان ، خاتا

jɛŋgil يېنىك

jɛŋgiwā(τ) ~ τɛŋgiwā(τ)

گىلەم توقۇشقا بوياپ تەييارلاپ قويغان يۇڭ

jɛmlɛ- چاپلا- ، چاپلىماق ، چاپلاش ؛ يەملەش

jɛndzyk ئېرىنچەك ، بوش

jɛndɛ ~ τɛndɛ رەندە

j ɷ pɑʃ < ف: رووپوش مەستۇرە ، چۈمبەل تارتقان

jō(τ)ɣɑ يورغا

jō(τ)ɣilɑ- يورغىلا- ، يورغىلىماق ، يورغىلاش

josunlɑ- ~ τusunlɑ- تۇزلە- ، تۇزلىمەك ، تۇزلەش ؛ تۇزەتمەك

joqsɑz يوقسۇل

j ɷ lɑq- يولۇق- ، يولۇقماق ، يولۇقۇش

△ mɪniŋ jɑτim øjdɛ joq,
ɑjlimɣɑ j ɷ lɑqmɑjtu. (خەلق قوشىقى)

juptɑq ياۋداق

jupuτɑ يان تەرەپ ئۇدۇلى

△ jupuτɑmdin Ytɛp kɛtti.

يان تەرىپىمدىن ئۆتۈپ كەتتى.

jus ~ τus تۇز ، توغرا

juquj يۇقىرى

juquτ(qɑ)

jugū(τ)- يۈگۈر- ، يۈگۈرمەك ، يۈگۈرۈش

jugτutti يۈگرەيتتى

jug(τ)up (qα) يۈگۈرۈپ

julduz يۇلتۇز

jum ھىم

jum jαpmαq ھىم ياپماق

jumusα (gu) جۇمۇسلا

jy(τ) يۈر- يۈرمەك، يۈرۈش

jyτyjtu ~ jy(τy)jtu (qα) يۈرىدۇ

jyτεk (lo, qα, el) يۈرەك

jyτεklig يۈرەكلىك

jyτyŋ ئاق

△ αt mindim jyτyŋ qαʃqα,
sεklεjdu tαʃtin tαʃqα.

(خەلق قوشىقى)

jeʃiq بوش، ماغدۇرى يوق؛ ھوسۇلسىز

jeqin - jūq يېقىن - يۇۋۇق

jeɣij (qα) يېغىر

jejil- يېرىل- ، يېرىلماق، يېرىلىش

jejim يېرىم

△ bij eɣiz, jejim eɣiz søz
بىر ئېغىز، يېرىم ئېغىز سۆز

jeτim (lo)

jit يىت- ، يىتمەك، يىتىش

jittig ئىتتىك، چاپسان

jittigqinαq (qα)	ئىتتىككىنە
ʃittig (gu)	
jitʃiq	يوچۇق
iʃik jitʃiqi	ئىشىك يوچۇقى
jidiɤ	پالاق، بوزۇلغان
jidiɤ tuxum (tʃi)	پالاق تۇخۇم
jiɤlα-	يىغلا-، يىغلىماق، يىغلاش
jiɤlαŋɤi ~ jiɤliɤαq (ni)	يىغلاڭغۇ
jiktʃɛ	كىچىك يىلك
jigijmɛ	يىگىرمە
jiŋnitʃyk	يىڭناغۇچ
jiliŋ ~ jeliŋ	يالاڭ
jimʃαq (qα)	يۇمشاق
jindzikɛ	ئىنچىكە

VI قوشۇمچىلار

1. ئەسەردە كۆرۈلگەن يەر - جاي ناملىرى

ئاتۇش	-	atuʃ
ئاتباش	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ئاتبېشى>at waʃ
ئاچچىق ئۆي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	atʃtʃiɣ øj
ئاقتاش	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	aqtaʃ
ئاقساراي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	aqsaraj
ئاقسۇ	-	aqsu
ئالمۇتا	-	almutu
ئەركەشتام	-	ɛrkɛʃtam
ئەسكى	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ɛski
ئەنجان	-	ɛndzan
بالىماس	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	balimas
بەشكېرەم	(قەشقەردە)	bɛʃkerɛm
پوسكام	-	poskam
پىيالما	(گۇما ناھىيىسىدە)	pijalma
تامئېغىل	(لوپ ناھىيىسىدە)	tameɣil
تاۋىغاز	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	تاربوغاز>tawiɣaz
توساللا	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	t ɷ salla
تۇرپان	-	turpan
جانان	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	dzanan
چەرچەن	-	tʃɛrtʃɛn
چولاقنىڭ سېيى	(گۇمابىلەن قاغىلىق ئارىسىدا)	tʃolaqniŋ seji
چىڭ شاڭ	?	tʃiŋʃaŋ
خوتەن	-	x ɷ tɛn
داراسكال	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	daraskal
دولان	-	dolan

دۇمبۇي	?	dumbuj
زاۋا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	zawa
سانچۇ	(گۇما ناھىيىسىدە)	santʃu
سايئېرىق	(چىرا ناھىيىسىدە)	sajeτiq
شاپتۇللۇق	?	ʃaptulluq
شورۋاغ	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	ʃojwaɣ ~ ʃoτwaɣ
غەدىگەر	(پوسكام ناھىيىسىدە)	ɣεdig ε̄ (τ)
قاپاقلا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qapaqla
قاچۇن	(كېرىيەناھىيىسىدە)	qatʃun
قاچى	?	qatʃi
قاغىلىق	-	qă(τ)ɣiliq
قارلۇق	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	qā(τ)luq
قارىساي	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qaτisaj
قارىقاش	-	qaτiqaʃ
قاقىلىق	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qaqliɣ
قانىق ئېرىق	?	qaniqeτiq
قاياش	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	qajaʃ
قوقەن	-	qoτqan
قۇم دەرۋازا	(قەشقەردە)	qum dετwaza
قېدىرقۇم	?	qediτ qum
كەڭشىۋەر	(گۇما ناھىيىسىدە)	kεŋʃiw ε̄ (τ)
كونا شەھەر	(قەشقەردە)	kona ʃ ε̄ (τ)
كۇيا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	kuja
كۆكمەت	(چىرا ناھىيىسىدە)	køkmεt
گازۇن	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	gazun
گېۋوز	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	گېربوز>gewoz
لاڭرۇ	(ئېلچى ناھىيىسىدە)	laŋτu
لەنجۇ	-	lεndzu siŋ
لەمپە	(نىيە ناھىيىسىدە)	lεmpε
ماكۇي ئۆستەڭ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	makuj østεŋ

مەرغىلان	-	mετɣulan
مۇزداۋان	(ئاقسۇ بىلەن ئىلى ئارىلىقىدا)	muz dawan
نەمەنگان	-	nεmεngan
نىزەركۆلبېشى	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	nizετ kølbeʃi
نىشاندار	(گۇما ناھىيىسىدە)	niʃandaτ
هالالباغ	?	halalbaɣ
هالايلۇق	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	هالۇئايلى>halajluŋ
هالۇ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	halu
ئوغرى ئېرىق	(چىرا ناھىيىسىدە)	oɣτi eτiq
ئون ئىككى ئىمام	(〃)	on ikki imam
ئويتوغراق	(كېرىيە ناھىيىسىدە)	ojtoɣτaq
ئۇقادى	(چىرا ناھىيىسىدە)	uqadi
ئۈرۈمچى	-	yτymtʃi
ئېگىز ئۆستەڭ	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	ɪgiz østεŋ
ئىلچى	(خوتەن ناھىيىسىنىڭ ئەسلى ئىسمى)	ɪltʃi
ئىششىقلا	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	iʃʃiqla
ئىلى	-	ili
ئىمام ئەپتەر	(ئىلچى ناھىيىسىدە)	imam εptετ
يەكەن	-	j $\overline{\varepsilon}$ (τ)kεn
يېڭى يەر	(قارىقاش ناھىيىسىدە)	jeŋi j $\overline{\varepsilon}$ (τ)

2 . قىسقارتىلمىلار

ئە: ئەرەبچە

ئە. ت: ئەدەبىي تىل

خەن: خەنزۇچە

خو. د: خوتەن دىيالېكتى

ف: فارسچە

tʃi : چىرا

qɑ : قارىقاش

ke : كېرىيە

gu : گۇما

lo : لوپ

ni : نىيە

el : ئېلچى

3 . كىتابتا قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ئىزاھى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر بىلەن سېلىشتۇرمىسى

A. سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر:

[α] تىل ئارقا، پەس، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئا
[ɛ] تىل ئالدى، سەل پەس، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئە
[o] تىل ئارقا، سەل ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئو
[ø] تىل ئالدى، سەل ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۆ
[e] تىل ئالدى، سەل ئېگىز، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئې
[u] تىل ئارقا، ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۇ
[y] تىل ئالدى، ئېگىز، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش ئۈ
[i] تىل ئالدى، ئېگىز، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش ئى
[ʊ] تىل ئارقا، [o] بىلەن [u] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش
[Y] تىل ئالدى، [ø] بىلەن [y] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش
[ɪ] تىل ئالدى، [e] بىلەن [i] نىڭ ئارىلىقىدا تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش

B. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر:

[b] ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش ب
[p] " " " " پ
[t] " " " " ت

B. ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۈچۈن قوللىنىلغان بەلگىلەر [ئ]

[b]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	[ب]
[dz]	〃 〃 〃 〃	ج
[tʃ]	〃 〃 〃 〃	چ
[x]	〃 〃 〃 〃	خ
[d]	〃 〃 〃 〃	د
[r]	〃 〃 〃 〃	ر
[ɽ]	تىل ئۇچى قايرىلما، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش	
[z]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	ز
[ʐ]	〃 〃 〃 〃	ژ
[s]	〃 〃 〃 〃	س
[ʃ]	〃 〃 〃 〃	ش
[ɣ]	〃 〃 〃 〃	غ
[q]	〃 〃 〃 〃	ق
[k]	〃 〃 〃 〃	ك
[g]	〃 〃 〃 〃	گ
[ŋ]	〃 〃 〃 〃	ڭ
[l]	〃 〃 〃 〃	ل
[m]	〃 〃 〃 〃	م
[w]	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش	ۋ
[n]	〃 〃 〃 〃	ن
[h]	〃 〃 〃 〃	ھ
[j]	〃 〃 〃 〃	ى
[ɬ]	تىل ئۇچى - چىش، سىرىلاڭغۇ قوۋۇز تاۋۇشى، جاراڭلىق.	

[ʔ] بوغۇز قاپقىسى، جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش.

[f] هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش ف

4 . پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر

ئابلەت ئابباس: «شەيخلەرنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا بەزى قاراشلىرىم»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997. 3 - سان

ئا. ۋ. گاباين: «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تۇرمۇشى»، خەنزۇچە، تۇرپان شەھەرلىك يەرلىك تەزكىرە تەھرىربۆلۈمى، 1989.

ئە. ر. تېنىشېۋ: «ئۇيغۇر دىيالېكتلىرى لۇغىتى»، موسكۋا، 1990.

ئەرەبچە-خەنزۇچە لۇغەت، 商务印书馆 بېيجىڭ، 1981.

تۈركچە ئوكيانۇس (ئېنسكلوپېدىيىلىك لۇغەت)، ئىستانبۇل، 1983.

جاۋشياگرۇ، ھاشىم تۇردى: «شىنجاڭ ئەينولىرىنىڭ تىلى»، 语言研究 1982، 1 - سان.

«ئەينو تىلى ۋە ئەينو تىلىدىكى سانلار»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژورنىلى (ئىجتىمائىي پەنقىسمى)»، 1985، 1 - سان.

خەمىت تۆمۈر: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى گراماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987.

دۈەن لىيەنچىن: «دىڭلىڭلار، قاڭقىللار ۋە تۇرالار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996.

«世界历史词典» 上海辞书版社، 1985.

رېنې گروسسې: «يايلاق ئېمپېرىيىسى»، خەنزۇچە

تەرجىمە، چىڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1991.
س. يې، مالوف: «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، موسكۋا، 1961.
« 辞海 »，上海辞书版社.1979
« 新疆通志.外事志 »
شېرىپجان قاسىم: «گېربوز ۋە تامئېغىل تىلى توغرىسىدىكى مۇلاھىزە»، «ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خەۋەرلىرى»، خوتەن، 1981.
غۇلام غوپۇرى: «ئۇيغۇر شېۋىلىرى سۆزلۈكى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1981.
فارسچە - خەنزۇچە لۇغەت، 商务印书馆، بېيجىڭ، 1981.
گ. ياررىڭ: «ئۇيغۇرچە - ئەنگلىزچە دىيالېكت لۇغىتى»، لوند، 1964.
ل. يۇ، تۇگۇشېۋا: «Уйгурская версия Биографии Сюань-зана — شۈەنزاڭنىڭ ئۆمۈر تارىخى»، موسكۋا، 1991.
لىڭ مېيسون: « 西城文明 »، بېيجىڭ، 1995.
مەھمۇت قەشقەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I، II، III، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 — 1984.
موللا نىياز: «تۆت ئىمام تەزكىرىسى» (چاغاتايچە نەزمىي)،
Bodleian Library «Oxford» Ms.Ind, inst. Turk. 24
مۇتەللىپ سىدىق: «ئېپىتالىتلار قوۋمى ۋە ئۇلار قوللانغان تىل توغرىسىدا»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985، 2 - سان.
مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخى رەشىدىي»، خەنزۇچە

تەرجىمە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985.
مىر سۇلتان ئوسمانوف: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىيالېكتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى، 1991.
مېيسۇن «قەدىمكى ئۇدۇن مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابىلىشىشى»، «شىنجاڭ تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە، 1992، 2-سان.
ن. ر. فرايې: «بۈيۈك ئاسىيا رايونىدىكى مەدەنىيەت ئالمىشىشى»، «西北民族研究» 1990، 1 - سان.
Otto Ladstatter, Andreas Tietze:
«Die Abdal (Aynu) In Xinjiang — شىنجاڭدىكى ئابداللار»، ۋېنا، 1994.
ئۆزبەك ئېنسىكلوپېدىيىسى، تاشكەنت، 1970.
يۇتيەنخىڭ: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986.

图书在版编目（CIP）数据

现代维吾尔语和田方言/米尔·苏里坦·欧斯曼诺夫编著.—乌鲁木齐：新疆人民出版社，2004.9
ISBN 7-228-09063-2

Ⅰ.现…　Ⅱ.米…　Ⅲ.维吾尔语—方言研究—和田—维吾尔语（中国少数民族语言）　Ⅳ.H215

中国版本图书馆CIP数据核字（2004）第096245号

责任编辑：阿布来提·伊明
责任校对：帕丽达·艾莉
封面设计：阿不都江·买买提艾力

现代维吾尔语和田方言（维吾尔文）
米尔·苏里坦·欧斯曼诺夫

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号）
新疆新华书店发行
新疆工业高等专科学校印刷厂印刷
开本：850×1168毫米 32开 11.72印张
2004年11月第一次印刷
印数：1—2500

ISBN 7-228-09063-2　定价：20.00元

21500009707